

T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ ANA BİLİM DALI

KAPADOKYA'DA ZEUS KÜLTÜ

DOKTORA TEZİ

Hazırlayan
Meral HAKMAN

Tez Danışmanı
Prof. Dr. A. Emel ERTEN

Ankara-2012

T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ ANA BİLİM DALI

KAPADOKYA'DA ZEUS KÜLTÜ

DOKTORA TEZİ

Hazırlayan
Meral HAKMAN

Tez Danışmanı
Prof. Dr. A. Emel ERTEN

Ankara-2012

T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ ANA BİLİM DALI

KAPADOKYA'DA ZEUS KÜLTÜ

DOKTORA TEZİ

Hazırlayan
Meral HAKMAN

Tez Danışmanı
Prof. Dr. A. Emel ERTEN

Ankara-2012

ONAY

Meral HAKMAN tarafından hazırlanan “Kapadokya’da Zeus Kültü” başlıklı bu çalışma 10/12/2012 tarihinde yapılan savunma sonucunda oy birliği ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Arkeoloji Anabilim Dalında Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

.....

Prof. Dr. İlhami DURMUŞ

(Başkan)

.....

Prof. Dr. A. Emel ERTEN

.....

Prof. Dr. S. Yücel ŞENYURT

.....

Prof. Dr. Harun TAŞKIRAN

.....

Doç. Dr. Mehmet Zeki İBRAHİMGİL

ÖNSÖZ

Tarihi İ. Ö. 2. binlere dayanan Yunan dini, Homeros'un destanları ve Hesiodos'un Theogonia'sı yoluyla halk arasında daha da fazla yayılım göstermeye başlar. Tanrıların doğuşu, kadının ve erkeğin yaratılması, insan soyları, tanrı ile insanın beraber yer aldığı savaş hikayeleri ağızdan ağıza anlatılagelir. Bununla birlikte artık tanrıların antropomorfik olarak biçimlendiği bir zaman da başlamıştır.

Bu dini yapılaşma sürecinde Olymposlu Tanrılar ve özellikle Zeus, Yunan panteonunda mitoslarıyla ön plana çıkar. Baş tanrı Zeus, gök tanrısı olma özelliği ile zaten doğasını da ortaya koyan bir tanrıdır. Öfkesi, çapkınlığı, koruyuculuğu, cezalandırıcılığı ve daha bir çok sıfatı ile mitolojide ve dolayısıyla arkeolojik, numizmatik ve buna bağlı olarak epigrafik verilerde en çok adından bahsedilen tanrı olma özelliğine sahiptir. Kültü, Yunan'da Zeus, Roma'da Iuppiter (Jüpiter) adıyla yayılan tanrının varlığı Anadolu'da önce kıyı bölgelerde ortaya çıkar ve yayılım gösterdiği alanlarda onlarca epiteti ile kendisine geniş yer bulur.

Zeus'un Anadolu'daki bu zengin kült yapısı ve çeşitliliği Kapadokya Bölgesi'nde de görülmektedir. Farklı kökenlere ait çok sayıda epitetin var olduğu bölgede Zeus kültü, Kapadokya'nın kendine has dokusuyla bütünleşir. Bu çalışmanın temel amacı da bölgede Zeus kültünü, arkeolojik, epigrafik, numizmatik verilere ve yazınsal eserlere dayanarak ortaya koymak ve kültlerin çeşitliliğinin ardında yatan siyasi egemenliklere, olaylara ve değişimlere dikkat çekmektir.

Kapadokya'da Zeus Kültü konulu bu çalışmanın fikri, Prof. Dr. S. Yücel ŞENYURT başkanlığında gerçekleştirilen 2009 yılı Nevşehir/Gülşehir Ovaören Arkeolojik Kazısı'nda bulunduğum sırada ortaya çıkmıştır. Ovaören'e 1,2 km uzaklıktaki Gökçetoprak Köyü teknik gezisinde değerli hocam Prof. Dr. S. Yücel ŞENYURT, bu yerleşimde bulunan *Zeus Stratios* rölyefinden yola çıkarak bölgede Zeus Kültü ile ilgili bir tez yapabileceğim şeklinde değerlendirmede bulunmuştu. Bu konuyu başta tez danışmanım

Prof. Dr. A. Emel ERTEN olmak üzere diğer hocalarımla ele almamızın ardından, tez konum belirlenmiştir. Tez konusu belirlemek gibi zor bir süreçte yardımını esirgemeyen sevgili hocam Prof. Dr. S. Yücel ŞENYURT'a sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Bu tezde, bölgedeki Zeus kültü tanrıya verilen epitetler yolu ile ele alınmıştır. Her bir epitetin kökeni belirlendikten sonra Anadolu'daki yayılımları, arkeolojik, epigrafik ve numizmatik veriler yoluyla açıklanarak bölgedeki yapısına yer verilmiştir. Çalışmanın bu çerçevede ele alınmasının her aşamasında, her türlü yardım ve desteğinden dolayı, kendisine bir teşekkürün yetmeyeceği sevgili danışmanım Prof. Dr. A. Emel ERTEN'e sonsuz şükranlarımı sunarım. Bununla birlikte sevgili hocamın bu çalışmaya ve bana her zaman güvenmiş olmasını da ayrıca belirtmek isterim. Yardımları ve rehberliği için hakkı ödenmeyecek değerli danışmanıma çok teşekkür ederim.

Tüm tez izleme komiteleri raporlarında her altı aylık çalışmamı ve bir sonraki çalışma planımı sabırla dinleyen, yorumları, yapıcı eleştirileri, değerlendirmeleri ve yönlendirmeleri ile Prof. Dr. Emel ERTEN ve Prof. Dr. S. Yücel ŞENYURT hocalarım ile birlikte değerli hocam Prof. Dr. Harun TAŞKIRAN'a teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca müze çalışmaları aşamasında yardımlarını ve güler yüzlerini esirgemeyen Niğde Arkeoloji Müzesi Müdürü Fazlı AÇIKGÖZ ve Nevşehir Arkeoloji Müzesi Müdürü Murat GÜLYAZ'a, arkeologlarına ve bu müzelerin personeline teşekkür ederim.

Son olarak sevgili eşim Ekmel Emrah HAKMAN'a tez ile ilgili yaptığı tüm çeviriler ve yoğun çalışma süresi boyunca gösterdiği sonsuz sabır, anlayış ve yardımı için teşekkür ediyorum.

Meral Hakman

Ankara, 2012

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	i
İÇİNDEKİLER.....	iii
KISALTMALAR LİSTESİ.....	vii
HARİTALAR LİSTESİ.....	x
LEVHALAR LİSTESİ.....	xi
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM ESKİÇAĞ'DA ZEUS KÜLTÜ

1.1. Zeus: Mitoloji.....	6
1.2. Zeus'un Epitetlerinin Genel Özellikleri.....	11
1.3. Araştırma Tarihçesi.....	14

İKİNCİ BÖLÜM KAPADOKYA

2.1. Coğrafi Çerçeve.....	17
2.2. Tarihsel Çerçeve.....	22
2.3. Araştırma Tarihçesi.....	40

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

PERS KÖKENLİ ZEUS KÜLTLERİ

3.1.	Zeus Ahura Mazda Kültü	44
3.1.1.	Ahura Mazda ve Dini.....	44
3.1.2.	Kapadokya'da Zeus Ahura Mazda Kültü.....	49
3.1.2.1.	Bünyan Altarı.....	54
3.1.2.2.	Arabsun Yazıtı.....	56
3.1.2.3.	Kirdir Yazıtı.....	58
3.2.	Zeus Mithra Kültü	60
3.2.1.	Mithra ve İnancı	60
3.2.2.	Kapadokya'da Zeus Mithra Kültü.....	64
3.2.2.1.	Farasa Yazıtı.....	65
3.2.2.2.	Tyana Yazıtı.....	67
3.2.2.3.	Kayseri Yazıtı.....	68
3.2.2.4.	Camihöyük Mithra Maskesi.....	69
3.3.	Kapadokya'da Thymnasa'lı Zeus ve Zeus Pharnaouas Kültü.....	70
3.4.	Zeus Stratios Kültü.....	73
3.4.1.	Kapadokya'da Zeus Stratios Kültü.....	77
3.5.	Zeus Horkios Kültü.....	78
3.5.1.	Kapadokya'da Zeus Horkios (Asbamaïos) Kültü.....	79

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

BİR TANRI ADINDAN KAYNAKLANAN ZEUS KÜLTLERİ

4.1.	Zeus Sabazios Kültü.....	84
4.1.1.	Kapadokya'da Zeus Sabazios Kültü.....	92
4.2.	Zeus Uranios Kültü.....	94
4.2.1.	Kapadokya'da Zeus Uranios (Vanessa) Kültü.....	95
4.3.	Zeus Ammon Kültü.....	98
4.3.1.	Kapadokya'da Zeus Ammon Kültü.....	100

BEŞİNCİ BÖLÜM

BİR SIFATTAN KAYNAKLANAN ZEUS KÜLTLERİ

5.1.	Zeus Megistos Kültü.....	102
5.1.1.	Kapadokya'da Zeus Megistos Kültü.....	104
5.2.	Zeus Dakienos Kültü.....	105
5.2.1.	Kapadokya'da Zeus Dakienos Kültü.....	105
5.3.	Zeus Epikarpios Kültü.....	107
5.3.1.	Kapadokya'da Zeus Epikarpios Kültü.....	109
5.4.	Zeus Polioukhos Kültü.....	111
5.4.1.	Kapadokya'da Zeus Polioukhos Kültü.....	112
5.5.	Zeus Soteros Kültü.....	114
5.5.1.	Kapadokya'da Zeus Soteros Kültü.....	117

ALTINCI BÖLÜM

BİR ANTROPONYM VE TOPONYMDEN KAYNAKLANAN ZEUS KÜLTLERİ

6.1.	Bir Antroponymden Kaynaklanan Zeus Kültleri.....	121
6.1.1.	Kapadokya'da Zeus Gordios Epekoos Kültü.....	121
6.2.	Bir Toponymden Kaynaklanan Zeus Kültleri.....	122
6.2.1.	Zeus Dolikhenus Kültü.....	123
6.2.1.1.	Kapadokya'da Zeus Dolikhenus Kültü.....	125
6.2.2.	Dağ Kültleri.....	127
6.2.2.1.	Zeus Olybreus Epekoos Kültü.....	127
6.2.2.1.1.	Kapadokya'da Zeus Olybreus Kültü.....	128
6.2.2.2.	Zeus Argaios Kültü.....	129
6.2.2.2.1.	Kapadokya'da Argaios Kültü.....	129
6.2.2.2.2.	Kapadokya'da Zeus Argaios Kültü.....	134

SONUÇ.....	140
KAYNAKÇA.....	144
HARİTALAR.....	177
LEVHALAR.....	190
ÖZET	244
ABSTRACT.....	246

KISALTMALAR

AA	Anadolu Araştırmaları
AJA	American Journal of Archaeology
AJP	The American Journal of Philology
AJSLL	American Journal of Semitic Languages and Literature
ANRW	Aufstieg und Niedergang der römischen Welt
AOB	Acta Orientalia Belgica
AOS	Journal of the American Oriental Society
AS	Anatolian Studies
AST	Araştırma Sonuçları Toplantısı
BCH	Bulletin de correspondance hellénique
BSFN	Bulletin de la Société française de numismatique
BSS	Black Sea Studies
CCIS	Corpus Cultus Iovis Sabazii
CCID	Corpus Cultus Iovis Dolicheni
CIMRM	Corpus Inscriptionum et Monumentorum Religionis Mithriacae
CRAI	Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres
EA	Epigraphica Anatolica
ESE	Ephemeris für semitische Epigraphik
IGSK	Inchriften griechischer Städte aus Kleinasien

JHS	The Journal of Hellenic Studies
JNES	Journal of Near Eastern Studies
JNG	Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte
KST	Kazı Sonuçları Toplantısı
MAMA	Monumenta Asiae Minoris Antiqua
MJH	Mediterranean Journal of Humanities
NC	Numismatic Chronicle
NNb	Numismatisches Nachrichtenblatt
PBA	Proceedings of the British Academy
PSBA	Proceedings of the Society of Biblical Archeology
QT	Quaderni Ticinesi
RAC	Reallexikon für Antike und Christentum
RE	Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft
RÉA	Revue Étude Ancienne
RHR	Revue de l'histoire des religions
RivItNum	Rivista italiana di numismatica
R1A	Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie
SEG	Supplementum Epigraphicum Graecum
SM	Schweizer Münzblätter
SNG	Sylloge Nummorum Graecorum
SNR	Schweizerische Numismatische Rundschau

TCD	Türk Coğrafya Dergisi
TIB	Tabula Imperii Byzantini
TTK	Türk Tarih Kurumu
ZA	Živa Antika
ZDMG	Zeitschriften der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft
ZfN	Zeitschrift für Numismatik
ZPE	Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik

HARİTALAR LİSTESİ

- HARİTA 1 Anadolu'daki Volkanik Alanlar
- HARİTA 2 Kızılırmak
- HARİTA 3 Asur Ticaret Kolonileri Çağı (yaklaşık İ.Ö. 1880)
- HARİTA 4 Hititler Dönemi'nde Anadolu
- HARİTA 5 Deniz Kavimleri Göçü
- HARİTA 6 Phrygia
- HARİTA 7 Tabal Ülkesi
- HARİTA 8 Pers Dönemi'nde Anadolu (İ. Ö. 6. yüzyıl sonları)
- HARİTA 9 Pers Kral Yolu
- HARİTA 10 Büyük İskender'in Doğu Seferi
- HARİTA 11 Helenistik Dönem'de Anadolu
- HARİTA 12 Roma Dönemi'nde Anadolu
- HARİTA 13 Kapadokya'da Zeus Kültü'nün Yayılımı

LEVHALAR LİSTESİ

LEVHA 1	Erciyes Dağı
LEVHA 2	Kültepe Höyüğü
LEVHA 3	Faravahar, İmparator Xerxes'in Mezarı
LEVHA 4	Kapadokyalı Delege, Apadana Kabartması
LEVHA 5	Bünyan Altarı
LEVHA 6	Kel-i-Dâûd Mezar Kabartması
LEVHA 7	Magus, Fratadara Sarayı
LEVHA 8	A. Bulla üzerinde Magus, Daskyleion
B. Magus kabartması, Daskyleion
LEVHA 9	A. Arabsun Yazıtı I
B. Arabsun Yazıtı II
C. Arabsun Yazıtı III
LEVHA 10	Zerdüş'tün Kâbesi
LEVHA 11	A. Kirdir Doğu Cephe Yazıtı
B. Kirdir Batı Cephe Yazıtı
C. Kirdir Güney Cephe Yazıtı
LEVHA 12	Hosios kai Dikaïos betimli stel (Yaylababa/Kütahya)
LEVHA 13	A. Camihöyük
B. Camihöyük Mithra Maskesi

C. Fresk parçası

- LEVHA 14 A. Zeus Stratios Rölyefi, Tegea
 B. Zeus Stratios Sikkeleri, Hekatomnid Sülalesi/Karia
 C. Zeus Stratios Rölyefi, Suwasa (Gökçetoprak/Nevşehir)
- LEVHA 15 A. Sütun Başlığı, Niğde Müzesi
 B. Friz Parçası, Niğde Müzesi
 C. Friz Parçası, Niğde Müzesi
- LEVHA 16 A. Sabaziak El, Atina (İ. S. 1. yüzyıl)
 B. Saziak El, Caesarea
- LEVHA 17 A. Kartal Figürini
 B. Zeus Uranios büstlü yüzük
- LEVHA 18 A. Kyrenaika, Koinon Sikkesi (İ. Ö. 250)
 B. Traianus Dönemi Caesarea Sikkesi
 C. Hadrianus Dönemi Caesarea Sikkesi
 D. Marcus Aurelius Dönemi Caesarea Sikkesi
- LEVHA 19 Boztepe Altarı
- LEVHA 20 Anisa Dekreti
- LEVHA 21 A. Roma Heykelciği, Iuppiter Dolikhenus
 B. Arslantepe Steli, Hava Tanrısı
 C. Dolikhenus Eli, Comana Cappadocia
- Levha 22 Zeus Olybreus Yazıtı, Comana Cappadocia

- LEVHA 23 Büyük Galeri (Oda A), Yazılıkaya
- LEVHA 24 A. Arkhelaus Dönemi Caesarea Sikkesi
B. Arkhelaus Dönemi Caesarea Sikkesi
C. Commodus Dönemi Caesarea Sikkesi
- LEVHA 25 A. Titus Dönemi Caesarea Sikkesi
B. Domitianus Dönemi Caesarea Sikkesi
C. Hadrianus Dönemi Caesarea Sikkesi
D. Lucius Verus Dönemi Caesarea Sikkesi
E. Severus Alexander Dönemi Caesarea Sikkesi
F. III. Gordianus Dönemi Caesarea Sikkesi
- LEVHA 26 A. Commodus Dönemi Caesarea Sikkesi
B. Septimus Severus Dönemi Caesarea Sikkesi
C. Iulia Domna Dönemi Caesarea Sikkesi
D. Caracalla Dönemi Caesarea Sikkesi
E. Severus Alexander Dönemi Caesarea Sikkesi
F. Elagabalus Dönemi Caesarea Sikkesi
- LEVHA 27 A. Hadrianus Dönemi Caesarea Sikkesi
B. Antoninus Pius Dönemi Caesarea Sikkesi
C. Marcus Aurelius Dönemi Caesarea Sikkesi
D. Lucius Verus Dönemi Caesarea Sikkesi
E. Septimus Severus Dönemi Caesarea Sikkesi

F. Septimus Severus Dönemi Caesarea Sikkisi

G. Iulia Domna Dönemi Caesarea Sikkisi

H. Caracalla Dönemi Caesarea Sikkisi

I. Geta Dönemi Caesarea Sikkisi

J. Elagabalus Dönemi Caesarea Sikkisi

K. Iulia Maesa Dönemi Caesarea Sikkisi

L. Severus Alexander Dönemi Caesarea Sikkisi

M. III. Gordianus Dönemi Caesarea Sikkisi

LEVHA 28 A. Macrinus Dönemi Caesarea Sikkisi

B. Severus Alexander Dönemi Caesarea Sikkisi

C. III. Gordianus Dönemi Caesarea Sikkisi

D. Diadumenos Dönemi Caesarea Sikkisi

LEVHA 29 A. Arkhelaus Dönemi Caesarea Sikkisi

B. Elagabalus Dönemi Caesarea Sikkisi

LEVHA 30 A. Iulia Domna Dönemi Caesarea Sikkisi

B. Caracalla Dönemi Caesarea Sikkisi

LEVHA 31 A. Elagabalus Dönemi Caesarea Sikkisi

LEVHA 32 A. Commodus Dönemi Caesarea Sikkisi

B. Antoninus Pius Dönemi Caesarea Sikkisi

C. Antoninus Pius Dönemi Caesarea Sikkisi

LEVHA 33 A. Severus Alexander Dönemi Caesarea Sikkisi

B. Severus Alexander Dönemi Caesarea Sikkesi

C. 1./2.Traianus Dönemi Caesarea Sikkesi

D. Tyana Sikkesi, İ. Ö. 1. yüzyıl

LEVHA 34 A. Ariarathes I Dönemi Sikkesi

B. Arkhelaus Dönemi Caesarea Sikkesi

LEVHA 35 A. Bronz Argaios, Roma İmparatorluk Dönemi

B. Altlık üzerinde kartal, Caesarea

C. Bronz Argaios, Roma İmparatorluk Dönemi

LEVHA 36 A. Gem (kırmızı akik), Roma İmparatorluk Dönemi

B. Gem (kırmızı akik), Geç Roma Dönemi

C. Gem (sarı akik), İ. S. 2. yüzyıl

GİRİŞ

1. Konu

Bu çalışmanın konusunu “Kapadokya’da Zeus Kültü” oluşturur. Bu çerçevede tez, altı ana bölümde ele alınmıştır: İlk bölüm *Eskiçağ’da Zeus Kültü*, ikinci bölüm *Kapadokya* ve üçüncü bölüm *Pers Kökenli Zeus Kültleri*, dördüncü bölüm *Bir Tanrı Adından Kaynaklanan Zeus Kültleri*, beşinci bölüm *Bir Sıfattan Kaynaklanan Zeus Kültleri*, altıncı bölüm ise *Antroponymden ve Toponymden Kaynaklanan Zeus Kültleri* başlıklarından oluşmaktadır.

İlk bölümde, öncelikle baş tanrı Zeus’un adının kökeni ve anlamına, tanrının atribülerine değinilmiş; daha sonra efsaneleri, evlilikleri gibi mitolojik öyküsünden bahsedilmiştir. İlerleyen kısımda, tezin asıl konusuna erken bir giriş niteliğinde olarak, Zeus’un epitetlerinin genel özellikleri ve bunların ortak noktaları ele alınmıştır. Bölümün sonunda ise Zeus hakkında yapılan yayınlar ile ilgili araştırma tarihçesine yer verilmiştir.

Kapadokya bölümünde, bölgenin konumu, Erciyes ve Hasan Dağı gibi önemli dağları, ırmakları ve benzeri oluşumları *coğrafi çerçeve* başlığında açıklanmış; bu oluşumların eskiçağdaki isimlerine ve önemlerine değinilmiştir. *Tarihsel çerçeve* alt başlığında ise Paleolitik Çağ’dan başlayarak Kapadokya’nın prehistorik ve historik zamanlarına bir açıklama getirilmiştir. Bu bölümün son kısmı da *araştırma tarihçesi* başlığında bölge hakkında yapılan yayınların bibliyografya çalışmasını içermektedir.

Üçüncü bölümden altıncı bölüme kadar kısımlar ise tezin ana konusunu içerir. Bu bölümlerde, Kapadokya’daki Zeus kültlerine, tanrının aldığı epitetler yolu ile değinilmiş ve bu epitetlerin oluşturduğu kültler ise kökenlerine göre gruplandırılarak ele alınmıştır. Buna göre her bir epitetin oluşturduğu kültler hakkında öncelikle Anadolu’daki arkeolojik, epigrafik, numizmatik ve yazınsal veriler yolu ile genel bir değerlendirme yapılmıştır. Bununla birlikte Kapadokya’daki örneklerine daha çok ışık tutması açısından, kültlerin yapısına göre Yunan ve Roma uygarlıklarındaki inanç özelliklerine de yer verilmiştir.

Daha sonra, antik dönem yazarlarının aktardığı bilgiler, arkeolojik, epigrafik ve numizmatik veriler ışığında, kökenlerine göre gruplandırılmış epitetlerin oluşturduğu Zeus kültlerinin Kapadokya Bölgesi'nde bulunan verilerine değinilmiştir. Bu değerlendirme ise bölgenin diğer kentleri ya da Anadolu'daki örnekleri ile karşılaştırmalı bir çerçevede ele alınmış, bölgedeki Zeus kültünün yapısına yer verilmiştir. Böylece, Kapadokya'da Zeus kültünün çeşitliliğinin, siyasi, sosyal, ekonomik ve tabiki dini sonuçlarının ortaya konması sağlanmıştır.

2. Amaç

Yunan panteonunun baş tanrısı Zeus hakkında günümüze kadar çok sayıda bilimsel yayın yapılmıştır. Bu yayınlarda Zeus'un İtalya, Yunanistan ve Anadolu'da bulunan, mimari, heykeltraşlık ve numizmatik örneklerinin yanı sıra festivallerin, tanrı ile ilgili olarak eskiçağ yazarlarının verdiği bilgilerin detaylı incelemeleri görülebilir. Anadolu'daki Zeus kültleri ve bunlarla ilgili arkeolojik verilerin yer aldığı çeşitli araştırmaların varlığına rağmen bu konuda Kapadokya Bölgesi için şimdiye kadar bir araştırma yapılmadığı anlaşılmaktadır. Bu nedenle çalışmanın esas amacı, Kapadokya'da Zeus kültünü bir bütün halinde ortaya koymaktır.

Kapadokya'da merkezi Casarea (Kayseri) olmak üzere Hititlerden bu yana varlığı bilinen en eski kült, dağ tanrı Argaios'tur. Bu yerli kült sonraki dönemlerde bir çok tanrı ile beraber ortak kültler oluşturmuştur. Bunlar arasında en önemlisi ve özellikle numizmatik verilerin ortaya koyduğu kadarıyla en karmaşığı da Zeus kültüdür.

Caesarea sikkeleri üzerinde doğrudan Zeus'un temsil edildiği sınırlı sayıda örnek bulunur. Bunun yanı sıra, Argaios ile betimlenen figür/figürler, yıldız ve yarım ay motifleri de dolaylı bir anlatım şekli olarak sikkeler üzerinde yer alır. Özellikle bu numizmatik veriler ile beraber epigrafik ve arkeolojik örnekler bir araya geldiğinde bölgede farklı inançların oluşturduğu sinkretik bir yapının varlığı açıkça ortaya çıkar. Baş tanrı Zeus ise bu yapının merkezinde yer alır.

Kapadokya'nın inanç özelliği, hakimiyeti altında bulunduğu medeniyetler ile beraber şekillenmiştir. Bölgenin dini anlamda yaşadığı en büyük etkileşim, Kapadokya'nın Perslere bağlı bir satraplık olması ile başlar. Bu dönemden itibaren yerli kült, Pers tanrıları ile tanışarak bütünleşir. Onların Ahura Mazda, Mithra gibi tanrıları da özellikle dağ tanrı Argaios ve Zeus ile bir tutulmaya başlar. Helenistik ve Roma İmparatorluk dönemlerinde de Pers etkisinin devam ettiği açıkça görülür.

Buna göre Zeus'u Kapadokya'da kapsamlı bir şekilde ele alan bu çalışma ile tanrının kültlerine ait arkeolojik, epigrafik ve numizmatik verileri belirlemek, bölgedeki Zeus kimliğini, siyasi haritanın değişmesine bağlı olarak gerçekleşen değişime epitetler yolu ile açıklama getirmek mümkün olmuştur. Ayrıca tezin diğer bir amacı da her bir epitetin özellikle Anadolu'nun diğer bölgelerindeki yapısı ile karşılaştırma yoluna gidilerek baş tanrı Zeus konusunda Kapadokya'nın inanç sistemini ortaya çıkarmaktır.

3. Araştırma Yöntemi

Tezin konusu, kapsamı ve amaçları doğrultusunda, arkeolojik, epigrafik ve numizmatik veriler ile antik yazarların aktardığı bilgilerin bir araya getirilmesi; Kapadokya ile ilgili olarak elde edilen verilerin Anadolu'nun diğer bölgelerindeki örnekler ile karşılaştırmalı ve sistematik bir araştırmayla ele alınması, bu çalışmanın araştırma yöntemini oluşturmaktadır.

Tez kapsamında öncelikle Zeus kültü ile ilgili genel bilgilere ve Kapadokya'nın coğrafi ve tarihsel anlatımına yer verilmiştir. Daha sonra Kapadokya'da belirlenen her bir Zeus epitetinin oluşturduğu Zeus kültleri ayrı başlıklar altında ele alınmıştır. Bu kapsamda ele alınan başlıklar, Pers kökenli, bir tanrı adından, bir sıfattan, bir antroponymden ve bir toponymden kaynaklanan Zeus kültlerinden oluşmaktadır. Bu başlıklar Kapadokya'da sahip olduğumuz bilimsel veriler doğrultusunda belirlenmiş olup bölgenin tarihsel, kültürel yapısını da belli bir kronoloji içinde yansıtmaktadır.

Her bir başlık altında yapılan genel değerlendirmede, kültlerin köken özellikleri, epitetlerin anlamları ve Zeus'a yüklenen tanrısal ifadeler, kutlanan festivaller ve bunların içerikleri konularına açıklık getirilmiştir. Ayrıca bu kültürle ilgili arkeolojik, epigrafik ve numizmatik veriler, eskiçağ yazarlarının ya da yakın zaman gezginlerinin aktardığı bilgiler de kültürün tanıtımında yer almıştır. Her Zeus kültürü için bu sistemin uygulanmasının ardından Kapadokya'daki Zeus kültürüne ilişkin veriler de ayrı ayrı ele alınmıştır.

Zeus epitetlerinin genel ve Kapadokya'ya özgü özelliklerinin belirlenmesi yoluyla her bir kültürün benzer ve farklı yönleri ortaya konulmuştur. Ayrıca, bu yöntemle bölgenin tarihlenemeyen bazı arkeolojik ve epigrafik verilerinin değerlendirilmesi ve bunlarla ilgili önerilerin sunulması amaçlanmıştır. Böylece, tanrının bölgedeki inanç kronolojisinin açığa çıkarılmasına çalışılmıştır.

4. Kapsam ve Sınırlılıklar

Kapadokya Bölgesi, en erken tarihlerden itibaren sınırları ve hakimiyetleri sürekli değişen bir bölge olmuştur. Sınırları Helenistik Dönem'de Pontus Bölgesi ile iç içe geçmişken, Roma İmparatorluk Dönemi'nde bölgenin bir süre Galatia ile bir süre de Armenia ile birleştiği görülür. Bu duruma bağlı olarak coğrafi ve siyasi haritası oldukça geniş alanlara yayılmıştır. Bu durum tez çalışmasında bazı sınırlılıkların getirilmesine neden olmuştur.

Buna göre çalışmanın coğrafi alanı Kayseri (Caesarea), Niğde (Nahita), Nevşehir (Nyssa), Aksaray (Arkhelais), Kırşehir (Mokissos), Şar (Comana Cappadocia) ve Göksun (Kokussos) yerleşimleri olarak belirlenmiştir. Kapadokya'nın başkentinin Caesarea olması, bölgenin siyasi, sosyal, ekonomik ve dini gelişim-değişim süreçlerinin izlenebilmesini ve bölgenin inanç yapısına, buna bağlı olarak Zeus kültürünü aydınlatmasına katkı sağlamaktadır. Caesarea ile birlikte bölgenin diğer yerleşimlerinin de özellikle Helenistik ve Roma dönemlerinde önemli yol ağları üzerinde bulunması, bu kentlerin inanç sistemini ve hızlı bir etkileşimi sağlamıştır. Buna bağlı olarak

başta Caesarea olmak üzere belirlenen yerleşimler ile Kapadokya'da Zeus inancına yönelik farklı türdeki verilerin tanrının kültüne yönelik olarak birbiriyle olan bağlantıları ve gelişim süreçleri takip edilebilmektedir.

Tezin kapsamını ise Caesarea, Mokissos, Nyssa, Archelais, Nahita, Comana Cappadocia ve Kokussos ile sınırlandırılan bölgede Zeus kültüne yönelik, arkeolojik, epigrafik, numizmatik ve yazınsal veriler oluşturmaktadır. Elde edilen veriler üzerinde tanrının aldığı epitetlerin kökenlerine göre değerlendirilme yapılmıştır. Belirlenen epitetlerin oluşturduğu kültürlerin ayrı ayrı açıklaması yapıldıktan sonra Kapadokya'daki verilerin açıklanmasına ve kültürün bölgedeki yerine değinilmiştir. Bu kapsamda her bir epitetin kelime anlamı, kökeni, Zeus kültürünü oluşturma biçimi, Anadolu'nun diğer bölgelerindeki örnekleriyle karşılaştırılarak değerlendirilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

ESKİÇAĞ'DA ZEUS KÜLTÜ

1.1. Zeus: Mitoloji

Zeus, Yunan panteonunda kendinden önceki tanrıların krallığını ellerinden alarak baş tanrı ünvanına sahip olmuştur. Eskiçağ'da yoğun bir şekilde tapınım gören tanrı, antik yazarlar tarafından da adından en çok bahsedilendir. Bunun yanısıra dönemin sanatında, sikkelerinde ve yazıtlarında Zeus yaygın olarak kullanılan bir motiftir. İnsanların ve tanrıların babası Zeus ya da Iuppiter Grekler ve Romalılar için göktanrının adıdır.

Olympos'un zirvesinde oturan, öfkesiyle yıldırımlar ve şimşekler savuran tanrının adı tanrısallığına uygun olarak gökyüzü ile bağlantılıdır. Zeus kelimesi *parlayan* anlamına gelir ve parlamak anlamındaki *div*-¹ kökünden türemiştir². Bununla bağlantılı olarak Hint-Avrupa dil ailesinin çeşitli dillerinde ilgili kelimenin tamamı *gün* ya da *gün ışığını* ifade etmek için kullanılır³. Ancak sonraları kelimenin bu anlamı tamamen kaybolur; Yunanca Zeus ya da *diēus* gökyüzü anlamında kişiselleşmiştir. 'Zeus yağıyor' gibi söylemlerin eskiçağ halkı arasında kullanımı da bunu kanıtlar niteliktedir⁴.

Latince Iuppiter/Iupiter (daha önceleri Diūs⁵), Yunanca Zeus kelimesinin daha erken kullanımına bakıldığında Linear B yazısında

¹ Bu sözcüğün kaynağında olan *div*- kökü (ki aslında 'v' ile değil de, en eski Yunanca'da bulunup sonraları alfabeden silinen 'digamma' harfiyle yazılırdı) Yunanca'da *zeu-* ve *di-* olarak iki biçimde belirir. Çekiminde de bu çifte kökenlilik görülür: Nom. Zeus (özne hali); Voc. Zeus! (ey Zeus!); Gen. Dios (Zeus'un); Dat. Dii (Zeus'a); Acc. Dia (Zeus'u); Erhat, 2004: 224.

² Cook, 1914: 1.

³ Macdonell, 1897: 22; Cook 1904b: 265.

⁴ Hopkins, 1932: 18-19. Antik çağın farklı coğrafyalarında bu durumun benzer kullanımları da görülür. Örneğin Afrika'daki Bantu kabilelerinin gök tanrısı Leza için de aynı ifade kullanılır; "Leza yağıyor", "yağmur yağıyor" anlamına gelir. Yine Suklar'da da gök tanrı Tororut için aynı kullanım vardır (bkz: Eliade, 2005:71-72.).

⁵ Çoğu Hint Avrupa dilinde tanrı için kullanılan ortak kelime ise *deiuos*'tur. Hint-İran dili Sankritçe'de tanrı *devas*, Hint-Avrupa dil ailesinin alt dallarından İtalic diller Latince'de *deus* ve *divus*, Oskan dilinde *deivai* 'divae', Volk dilinde *deue*, *divo*, *divae* deiuos yerine geçer. Kelt dillerinin tamamında ise tanrı için aynı kelimeyi görüyoruz; Eski İrlanda dilinde *dia*, Eski Galler dilinde *duiu-*, Modern Galler'de *duw*, Eski Keltçe'de *duy* tanrının yerini tutar (bkz: Hopkins, 1932: 9.).

karşımıza çıkan kullanım, di-wo ya da di-we⁶ şeklindedir. Myken uygarlığına ait bir yazıtta tanrının adı Hera ve Hermes ile beraber geçer⁷. Ayrıca Zeus'un baldırından doğan oğlu Dionysos'un isminin de aynı kökten geldiği ileri sürülür⁸. Phryg dilinde ise tanrı anlamına gelen Zeus'un karşılığı *TIOΣ* kelimesidir⁹.

Sonuç olarak 'parlamak' 'div-' kökünden türeyen Zeus parlayan, parlak gökyüzü kullanımından sonra gökyüzünün kendisini ifade eder. Ve Olympos'un kralı gök bakışlı Zeus, tanrının adı olur.

Ölümlü ve ölümsüzlerin babası Zeus'un Yunan sanatında tipik bir ikonografisi vardır. Heykeller, rölyefler ya da çömlekler üzerinde tanrı çoğunlukla otururken ya da ayakta tasvir edilir. Dalgalı, gür saçlı ve sakallı tanrı güçlü yüz detaylarına sahiptir. Genellikle bir omuzundan itibaren kollarını saran giyisi belden aşağısını örter. Veyahut yalnızca belden aşağısı giyimlidir. Tanrının bu ikonografisinde atribüleri de onunla birlikte yer alır. Bunlar genel olarak, yıldırım, şimşek, meşe, kartal ve krallık asasıdır. Ayrıca tanrının aldığı epitetler ile birlikte atribülerinin de çeşitlendiği görülür. Örneğin *Zeus Dolikhenus*'ta bir boğa üzerinde tasvir edilirken, *Zeus Labrandos* da tanrının elinde çift başlı balta bulunur. Yılan, kertenkele, kurbağa, çam kozalağı gibi çok sayıda atribü ise *Zeus Sabazios* inancında yer alır.

Zeus'un diğerlerine göre daha çok öne çıkan atribülerinden şimşegi ve yıldırımı Hesiodos'a göre tanrıya veren Kykloplar Brontes, Steropes ve Arges'tir¹⁰. *Theogonia*'da tanrı bir çok defa yıldırımları yeryüzünü titreten¹¹, bulutlarda gümbürdeyen¹²; *İşler ve Günler*'de bulutları devşiren¹³ Zeus olarak anılır. Yıldırımı en çok çeken ağaç olarak bilinen meşenin Zeus'a ait

⁶ Linear B, Palaeolexicon: bkz. Zeus.

⁷ Chadwick, 1976: 89.

⁸ Ancak ismin ikinci bölümünü oluşturan *nysos* ya da *nysa* kelimesinin kökeni tam olarak bilinmez (bkz. a.g.e.: 87.).

⁹ Phrygian, Palaeolexicon: bkz. Zeus.

¹⁰ Hesiodos, Theog.: 140.

¹¹ A.g.e.: 459.

¹² A.g.e.: 567.

¹³ Hesiodos, Erga kai Hēm.: 99.

olduğundan Maximus Tyrius¹⁴, Strabon¹⁵, Aristophanes¹⁶ gibi birçok antik yazar bahseder. Capitol'deki Iuppiter Feretrius tapınağı kutsal bir meşe ağacının olduğu yerdedir¹⁷. Zeus'a inanan Keltlerde de tanrının Keltik imajı ulu bir meşe ağacıdır¹⁸.

Hera'nın tavus kuşu, Apollon'un yılanı, Athena'nın baykuşu, Hermes'in koçu, Aphrodite'nin güvercini, Hekate'nin köpeği gibi Zeus'un da kutsal hayvanı, hayvanların kralı kartaldır. Zeus'un yardımcısı ve ulağı kartal tanrıların kralının hakimiyetini, gücünü ve kudretini gösterir ve tanrının birçok efsanesinde önemli rol oynar.

Tanrının doğum öyküsünü Hesiodos Theogonia'da detaylı olarak anlatır. Buna göre Kronos ile Rheia'nın altı çocuğundan sonuncusu Zeus'tur. Ancak diğer kardeşleri ile birlikte tanrının doğumu oldukça farklı gelişir: Gaia ve Uranos'un çocuklarından birinin Kronos'u tahtından indireceği konusundaki kehanetinden dolayı Kronos doğan bütün çocuklarını yutar. Ancak bu duruma üzülen Rhea, Zeus'u doğuracağı gün Gaia'nın da yardımıyla Girit'te Lyktos'a gider. Aigaion eteklerinde bir mağarada Zeus'u doğurur. Kronos'a ise bir taşı kundaklayıp verir ve diğer çocuklarında olduğu gibi Kronos çocuğu zannettiği bu taşı yutar. Zeus büyüdüğünde kehanet gerçekleşir; babası ile olan mücadelesinden başarıyla çıkar. Kronos yuttuğu tüm çocuklarını kusar; ilk kustuğu da son yuttuğu taş olur. Kardeşleri dışında Uranos'un zincire vurduğu Kronos'un kardeşlerini de kurtarır. Bundan sonra Zeus'a gökgürültüsü, yıldırım ve şimşek verilir ve tanrı, babasının yerine geçerek tanrıların ve insanların kralı olur¹⁹. Homeros'da tanrının gökyüzü krallığını *Zeus'a bulutlar arasındaki engin gök düştü* diyerek belirtir²⁰.

¹⁴ Tyrius, Diss.: XXXVIII

¹⁵ Strabon, Geog.: XII.5.1

¹⁶ Aristophanes, Orn.: 480. Metnin belirtilen kısmı bir çok yerde *drykolapte* yani ağaçkakan olarak çevrilmiştir. Meagher, ağaçkakanın Zeus bir atribüsü olmadığını, çeviriden kaynaklanan bir yanlışlık olduğunu düşünür ve doğrusunun *dryk* yerine *drys* (meşe) olması gerektiğini savunur (Meagher, 2002: 186.).

¹⁷ Chadwick, 1900: 35.

¹⁸ Tyrius, Diss.: XXXVIII.

¹⁹ Hesiodos, Theog.: 460-490; 495-505.

²⁰ Homeros, İll.: 15.192.

Zeus mitolojide en çok çapkınlıkları ve evlilikleri ile ün yapmıştır. Çok sayıda ölümlü ve ölümsüz ile beraberliğine rağmen tanrının asıl eşi olarak kabul edilen ve aynı zamanda kızkardeşi de olan Hera'dır. Onların evliliklerinden Hebe, Ares ve Eileithya doğar. Zeus'un tanrısal birleşmeleri Metis, Themis, Eurynome, Demeter, Mnemosyne ve Leto ile olmuştur. Buna göre Metis ile birleşmesinden Athena; Themis'ten Horalar ve Moiralar; Eurynome'den Kharitler, Mnemosyne'den Musalar; Leto'dan Apollon ve Artemis; Demeter'den Persephone doğar. Zeus'un tanrıçalara göre ölümlü kadınlar ile birleşmesi ise daha çoktur. Bunlar arasında en çok aşına olunanlar şöyledir: Dionysos'un annesi Semele²¹, Herakles'in annesi Alkmene²², Perseus'un annesi Danae²³, Helene ve Dioskurlar'ın annesi Leda²⁴ ile Hermes'in annesi Maia'dır²⁵.

Zeus savaşçı, cezalandırıcı ya da çapkın kimliklerle bir çok efsanede rol oynar. Tanrının cezalandırıcı özelliği ile ilgili en ünlü efsanesi Prometheus'tur. Kilden ilk insanı yaratan Prometheus'un Hephaistos'tan ateşi çalması üzerine Zeus onu zincire vurur ve ona bir kartal musallat eder. Kartal hergün Prometheus'un ölümsüz karaciğerini yer. İatepos, oğlunu bu durumdan kartalı öldürerek Herakles kurtarır²⁶. Zincirlerinden kurtulan Prometheus bu defa Zeus'u aldatmak için bir düzen kurar. Bir öküzü kestikten sonra yarısı yağlı etler ve bağırsaklar, diğeri deri altına saklanmış kemikler olarak ikiye ayırır. Zeus'tan dilediğini almasını ister. Tanrı kemiklerin olduğu kısmı seçer. Prometheus'un yaptığı bu oyundan dolayı çok öfkelenir²⁷. Bu kurnazlığının intikamını ise Zeus, ilk ölümlü kadın Pandora'yı yaratarak alır²⁸.

²¹ Dionysos'un annesi Semele'ye kadar Zeus'un evlilikleri ve çocukları için bkz. Hesiodos, Theog.: 921-923; 886-900; 901-906; 907-910; 915-916; 917-920; 911-914; 940.

²² Homeros, İll.: 19.95.

²³ A.g.e.: 14.319-20; Ovidius, Metamorp.: 4.607.

²⁴ Apollodorus, Epit.: 3.10.7

²⁵ Hesiodos, Theog.: 938.

²⁶ A.g.e.: 520-530.

²⁷ A.g.e.: 535-565.

²⁸ Pandora efsanesi için bkz: Hesiodos, Theog.: 570-615; Erga kai Hēm.: 42-105.

Tanrının savaşı kimliği de yine çok sayıda efsanede kendini gösterir. Bunlar arasında önce gelen Titanomachia, ilk tanrılar kuşağındaki Titanlar ile Kronosoğulları arasında yapılan savaştır. Uzun yıllar süren bu savaşı Zeus'un liderliğinde Olymposlular kazanır ve Titanlar yer altı dünyasının karanlığına kapatılır²⁹. Zeus'un Titanları kovması üzerine toprak ana Gaia, onu yenmesi için Typhon'u doğurur. Ancak Zeus olanca öfkesiyle yeri göğü inletir ve Typhon'u Tartaros'a atar³⁰. Titanların yenilgisinden sonra yapılan bir diğer mücadele de Giaganthomachia'dır. En güzel kabartmalarının Bergama Zeus Sunağı'nda³¹ olan *devlerin savaşı* Giganthomachia, Zeus önderliğinde Herakles ve Olymposlu tanrıların Gigantlar ile yapılan savaştır³². İlyada destanında da farklı bir çok özelliği ile görülen Zeus, Troya Savaşı'nda savaşı İda Dağı'ndan yönetir³³.

Zeus'un öfkesinin başlıca örneği ise Hephaistos'un Olympos'tan atılmasıdır. Zeus ile Hera arasındaki tartışmada annesini savunan Hephaistos'a kızan tanrı, ateşin tanrısını Olympos'tan aşağı atar. Tüm gün boyunca düşen Hephaistos, akşam olduğunda Lemnos'ta yere çakılır³⁴. Bundan sonra Olympos'un *topal tanrısı* olarak da bilinir.

Savaşı özelliği ve bitmek tükenmek bilmeyen öfkesinin yanında Zeus'un çapkınlığı Yunan mitolojisinde önemli bir yer edinir. Tanrının en ünlü çapkınlık hikayesi Ganymede'nin kaçırılmasıdır. Ölümlü erkeklerin en güzeli olarak kabul edilen Ganymede'yi kaçırarak Zeus onu kendisine saki yapar³⁵. Tanrıdan kaçmak için bir kaz kılığına giren Leda'yla ise Zeus, bir kuğu kılığında birleşir³⁶. Tanrının şekil değiştirerek birleştiği bir başka mitos,

²⁹ Hesiodos, Theog.: 630-730.

³⁰ A.g.e.: 820-867.

³¹ Hines, 1993: 1-300.

³² Apollodorus, Epit.: 1.6.1.

³³ Homeros, İll.: 8.1.

³⁴ A.g.e.: 1.571.

³⁵ A.g.e.: 20.230; Vergilius, Aen.: 5.253.

³⁶ Euripides, Iphigenia:795; Apollodorus, Epit.: 3.10.

Europe ile gerçekleşir. Zeus bu defa bir boğa kılığına girerek Europe'yi kaçırmıştır³⁷.

1.2. Zeus'un Epitetlerinin Genel Özellikleri

Epitetler tanrıların asıl görevlerini pekiştirmek ya da onlara farklı işlevler yüklemek için insanoğlu tarafından kendi çıkarları adına verilmiş sıfatlardır. Antik dünyanın, Yunan, Roma, Anadolu ve Mezopotamya gibi uygarlıklarında tanrı ve tanrıçaların bir çok epiteti mevcuttur. Bu sıfatlar çoğunlukla baş tanrılarda yoğunlaşır. Yunan ve etkisinde kalan tüm medeniyetlerde ise Zeus en çok epitete sahip bir tanrı olarak karşımıza çıkar.

Zeus'un epitetleri Anadolu topraklarında bölgeden bölgeye, kentten kente hatta kent içinde çeşitlilik gösterir. Her bir epitette tanrının ayrı bir işlevi vardır. Bunlar yerleşimin ya da toplulukların genel özelliklerine göre şekillenir. Örneğin tarlasının, toprağının bereketini isteyen insanlar *Epikarpios*, askeri önemi olan bir noktada bulunan halk *Stratios*, yeminlerinin kabul edilmesini isteyenler *Horkios* epitetleri ile tanrıyı sıfatlandırır.

Tanrının Anadolu'daki epitetlerini işlevsel açıdan değerlendirerek on sekiz başlık altında en geniş gruptandırmayı N. Şahin yapar³⁸. Bu sınıflandırma tanrının adaleti sağlayan, ödüllendiren, cezalandıran, savaşçı, koruyucu, kurtarıcı gibi özelliklerine göre gerçekleştirilir.

Bir başka değerlendirme de tanrının aldığı epitetlerin kökenlerine ve kaynaklarına göre yapılanıdır. Bu durumda şöyle bir tablo ortaya çıkar:

1. Bir toponymden kaynaklanan Zeus epitetleri
 - 1.1. Bir yerleşim adından kaynaklananlar
 - 1.2. Bir dağ isminden kaynaklananlar (dağ kültü)
2. Bir antroponymden kaynaklanan Zeus epitetleri
3. Bir sıfattan kaynaklanan Zeus epitetleri
4. Bir tanrı adından alınan Zeus epitetleri
 - 4.1. Yunan tanrı isminden alınan epitetler
 - 4.2. Pers tanrı isminden alınan epitetler

³⁷ Apollodorus, Epit.: 2.5.

³⁸ Şahin, 2001: 192-193.

4.3. Mısır tanrı isminden alınan epitetler

4.4. Anadolu yerli tanrı isminden alınan epitetler³⁹

İlk grupta yer alan ve antik dünyada en çok rağbet gören epitet Dolikhenus'tur. Gaziantep'te bulunan Dülük eski adıyla Dolikhe yerleşiminden adını alan bu kült çıktığı topraklardan Roma'ya kadar yayılır. Dolikhenus sıfatıyla tanrı askeri bir kimliktedir ve dolayısıyla daha çok askerler arasında tapınım görür. Yerleşim adından kaynaklanan diğer Zeus epitetleri Akreinenos, Leginos, Tersios'tur. Akreinenos adı, Galatia Bölgesi'nde Akrenia'da bulunan bir stel üzerinde geçer⁴⁰. Lagina toponyminden alınan Leginos epiteti ise Phrygia, Galatia ve Karia bölgelerinde⁴¹ epigrafik buluntularda görülür. Zeus'un aynı zamanda bereket tanrısı işlevinde olduğu epiteti ise Tarsus kentinden geldiği ileri sürülen Tersios'tur⁴².

Başlıca dağ kültleri ise Zeus Olybreus, Olbios ve Olympios'tur. Olybreus, Kilikya Bölgesi'nde Olybra epitetinden kaynaklanan bir kullanımdır⁴³. Kapadokya Bölgesi'nde de görülen bu kült ile Zeus dağ tanrısıdır. Olbios da yine Kilikya Bölgesi'nde Olba toponyminden kaynaklanan ve tanrı için kullanılmış bir epitetir⁴⁴. Anadolu'da yaygın olarak görülen bir diğer dağ kültü Zeus Olympios, Bithynia⁴⁵, Mysia⁴⁶, Phrygia⁴⁷, İonia⁴⁸ ve Karia⁴⁹ ve Kilikya⁵⁰ bölgelerinde görülür.

İkinci olarak antroponymden kaynaklanan epitetler yerli bir beyin, kralın, komutanın ve şehrin ya da kültün kurucusunun adından alınarak Zeus'un sıfatını oluşturur. Perge'nin altı tane efsanevi kurucusundan biri olarak kabul edilen Makhaon'un adından gelen Zeus Makhaonios⁵¹ kültü

³⁹ Bu gruplandırmanın farklı bir versiyonunu için bkz. : a.g.e.: 192.

⁴⁰ Mitchell, 1982: 81-82.

⁴¹ Ricl, 1994: 167.

⁴² Cook, 1914: 595.

⁴³ Sayar, 1991: 203-222.

⁴⁴ Wannagat, 1999: 355-365.

⁴⁵ Ameling, 1985: no: 1-3, 5-13, 15, 38, 48, 50.

⁴⁶ Robert, 1970: 207.

⁴⁷ Pleket, Stroud, 1985: 359, no. 1284.

⁴⁸ Pleket, Stroud, 1986: 273; Pleket, Stroud, 1992: 1212.

⁴⁹ Blümel, 1987: no: 315.1, 403.2.

⁵⁰ Sayar, 1999: 134.

⁵¹ Pekman, 1970, 50-54. İ. S. 2. yüzyıla tarihlenen yazıtlara göre Perge'nin kurucuları, Makhaon ile birlikte Mopsos, Kalkhas, Leontheus, Riksos ve Labos'tur.

Pamphilya bölgesinde bu türe bir örnektir. Sariandes ya da Saroandes⁵² antroponyminden geldiği ileri sürülen Zeus Saryendenos kültü, Galatia bölgesinde görülür⁵³. Kültün kurucusu ile ilişkili olarak ise Zeus Bronton inancında Apellinarou ve Meilesiou epitetleri ile karşılaşılır. Zeus Bronton Apellinarou⁵⁴ ve Zeus Bronton Meilesiou⁵⁵ adı altında iki epitet de Bithynia bölgesi epigrafik verilerinde görülür. Kapadokya'da ise Gordios antroponyminden alınarak oluşturulmuş Zeus kültü vardır.

Tanrıya verilen epitetler arasında en çok sıfatsal kullanımları yer alır. Bunlar Zeus'un göksel, ulu, ışık saçan gibi tanrısal özelliklerini ve ayrıca adının anlamını da vurgulayan epitetlerdir. Ayrıca tanrının, orduların, tarlaların, bağların, hayvanların koruyucusu, kurtarıcı, bereketi sağlayan gibi çok sayıda epiteti de vardır. Sıfatsal kullanımlar arasında en yaygın olanı Stratios ve Soteros'tur. Orduların tanrısı olarak tapınım gören Zeus Stratios kültü Anadolu'da, Karia⁵⁶, Pontus⁵⁷, Paphlagonia⁵⁸ ve Kapadokya bölgelerinde görülür. Soteros epiteti ile de Zeus, insanoğlunu kötülüklerden koruyan bir tanrıdır. Bu grup içerisinde Zeus'un, Megas, Hypsistos, Zanoloteidanos, Maximus, Uranios ve Megistos gibi daha bir çok sıfatsal kullanımı vardır.

Son grup ise Zeus'un bazı tanrıların özelliklerini yüklediği epitetlerden oluşur. Buna göre, Uranios, Asklepios, Dionysos, Kronos, tanrının Yunan tanrı isminden alınan epitetlerini oluşturur. Zeus Uranios, Kapadokya ve Lidya⁵⁹ bölgelerinde görülür. Sağlık tanrısı Asklepios'un adından gelen epiteti de Pergamon'da⁶⁰ görülür. Burada Zeus Asklepios adına inşa edilmiş bir tapınak bulunur. Zeus'un Pers tanrılarından alınan epitetleri Ahura Mazda ve

⁵² Robert, 1963: 124.

⁵³ Mitchell, 1982: 82-83.

⁵⁴ Pleket, Stroud, 1985: 347, no. 1254.

⁵⁵ Şahin, 1982, no.1510.

⁵⁶ Herodotos, Hist.: 5.119.

⁵⁷ French, 1996b: 82.

⁵⁸ Roussel, 1927: 135, dn. 3.

⁵⁹ Keil, Premerstein, 1911: 109.

⁶⁰ Mitchell, 2010: 80.

Mithra'dır. Lydia Bölgesi'nde Sardes'te bulunan bir dekrette⁶¹ Zeus Ahura Mazda'nın adytonda bir heykelinin bulunduğu bilgisi vardır⁶². Zeus Mithra ise Kilikya Bölgesi'nde Anazarbos'ta bulunan bir yazıt üzerinde geçer⁶³. Zeus'un Mısırlı epitetleri ise Ammon ve Serapis'tir. Zeus Ammon adı altında tanrının Anadolu'da tapınımı oldukça kısıtlı ve tartışmalıdır. Likya⁶⁴ ve Kapadokya Bölgesi sikkeleri üzerinde bu kült ortaya çıkar. Tanrının bir diğer Mısırlı epiteti Serapis de Zeus Ammon'da olduğu gibi kısıtlı buluntu veren bir kùlttür. Phrygia ve Pontus Bölgelerinde bulunan sunaklar üzerinde tanrının adı geçer⁶⁵.

Tanrının Anadolu kökenli olan epitetlerini Sabazios ve Hosios kai Dikaos oluşturur. Sabazios kùltünün kökeni aslında tartışmalı olmasına rağmen en erken belgeler Anadolu'da ortaya çıkar⁶⁶. Bu nedenle Anadolu'nun yerli kùltleri arasında kabul edilen Sabazios kùltü bir çok tanrı ile birlikte özellikle yazıtlarda adı geçer. Bereketin tanrısı Sabazios'un Pergamon'da⁶⁷, Kapadokya'da, Karia'da⁶⁸ ve Kilikya'da⁶⁹ tapınımları vardır. Roma İmparatorluk Dönemi'nde daha çok Kuzeybatı Phrygia ve Kuzeydoğu Lidya bölgesi'nde varlığı bilinen Hosios kai Dikaos da bir çok tanrı ile beraber yazıtlarda adlarının geçmesi özelliği⁷⁰ ile Sabazios'a benzer bir kùlttür.

1.3. Araştırma Tarihçesi

Yunan baş tanrısı Zeus antik çağ dünyasında çok fazla tapınım gördüğü için arkeolojik ve epigrafik buluntular açısından da günümüze ulaşan buluntu yoğundur. Bu nedenle Zeus, hakkında en çok yayının yapıldığı tanrılardan biridir.

⁶¹ Dekret, Latince *decretum* kelimesinden kaynaklanan ve (*kanun hükmünde*) *kararname* anlamına gelen bir kelimedir (bkz. Rhodes, 1997).

⁶² Robert, 1975a: 314.

⁶³ Şahin, 2001: 110.

⁶⁴ Frei, 1990: 1839.

⁶⁵ Şahin, 2001: 166.

⁶⁶ Lane, 1989: 1.

⁶⁷ Üreten, 2003:51-53.

⁶⁸ Şahin, 2001: 161.

⁶⁹ Hicks, 1891: 233 vd.

⁷⁰ Akyürek Şahin, 2004a: 1-18.

Zeus ile ilgili günümüze kadar yapılmış çalışmaların en kapsamlısını üç ciltten oluşan kitabı⁷¹ ve makaleleriyle⁷² A. B. Cook yapar. Cook, *Zeus: Study in Ancient Religion* adlı eserinde tanrının kozmolojik yapısını ve buna bağlı olarak kullanılan epitetlerini, dağ kültlerini daha çok arkeolojik verilere dayanarak anlatır. Zeus'un birbirinden farklı özellikteki kültlerinin kökenlerine karşılaştırmalı olarak değinir. Bu eserde tanrının Anadolu'daki kültlerine de yer verilmiştir. Bir diğer kapsamlı çalışmayı *RE*'de H. Schwabl⁷³ yapar. Schwabl, tanrının Yunanistan ve Anadolu'da aldığı epitetleri bir araya getirir.

LIMC 8-1 (1997) bkz. "Zeus", 320-868'de Anadolu'ya çok az değinilmiş olsa da tanrının epitetlerine yer verilmesi bakımından önemlidir. Tanrının Anadolu'daki epitetleri ile ilgili en önemli Türkçe kaynak ise "N. Şahin'in epigrafik verilere göre ele aldığı *Zeus'un Anadolu Kültleri* kitabıdır⁷⁴. Eserde epigrafik kaynaklara dayanarak alfabetik bir şekilde tanrının epitetlerine yer verilir. Ken Dowden⁷⁵ tanrısal özelliklerini antik dönemden Rönesans'a kadar olan gelişim ve değişim sürecini ele alır. Hugh Lloyd-Jones⁷⁶, Homeros, Herodotos, Aeschylus, Sophokles, Euripides'in eserlerinden yola çıkarak Zeus'un adaletini, yargıçlığını değerlendirir. Bu inceleme, tanrının epitetleriyle beraber yapılır.

Zeus'a verilen epitetler arasında en tartışmalı olanı Trako-Frig kökenli tanrı Sabazios'tur. Bu konuda en detaylı yayın E. N. Lane ve Vermaseren'in üç ciltten oluşan *Corpus Cultus Iovis Sabazii* adlı kitabıdır⁷⁷. Sabazios'un *benedicto latina* formundaki ellerini, epigrafik ve arkeolojik verileri içeren eser, Zeus'un Sabazios epiteti altında tapınım gördüğü yerleşimlerden ve bunların kanıtlarından bahseder. Zeus'un bir diğer önemli epiteti Dolikhenus'tur. Dolikhe toponyminden kaynaklanan bu epitet çoğunlukla

⁷¹ Cook, 1914: 1-885; Cook, 1925a: 1-858; Cook, 1925b: 1-1401; Cook, 1940a: 1-974, Pl.XL; Cook, 1940b: 1-1299.

⁷² Cook, 1903a: 174-186; Cook, 1903b: 268-278; Cook, 1903c: 403-421; Cook, 1904a: 75-89; Cook 1904b: 325-328; Cook, 1904c: 264-315; Cook 1904d: 360-375.

⁷³ Schwabl, 1972: 253-376. ; Schwabl, 1978: 993-1063.; Schwabl, 1993: 329-338.

⁷⁴ Şahin, 2001: 1-253.

⁷⁵ Dowden, 2006: 1-164.

⁷⁶ Lloyd-Jones, 1971: 1-230.

⁷⁷ Lane, 1989: 1-68; Lane, 1983: 1-61; Vermaseren, 1983: 1-82.

tanrının Zeus adından daha çok Iuppiter ile birlikte kullanılır. Karakteristik özelliği, savaşçı bir asker-tanrı görüntüsünde olan ve Sabazios kültündeki gibi el formlarının olduğu Dolikhenus ile ilgili en önemli ve detaylı çalışma, M. Hörig ve E. Schwertheim'in *Corpus Cultus Iovis Dolicheni*⁷⁸ adlı eseridir. K. W. Arafat⁷⁹ da özellikle vazo boyamacılığı ve heykeltıraşlığı ile Yunan sanatında tanrının tasvir özelliklerini ortaya koyar.

⁷⁸ Hörig- Schwertheim, 1987:1-422.

⁷⁹ Arafat, 1990: 1-225.

İKİNCİ BÖLÜM

KAPADOKYA

2.1. Coğrafi Çerçeve

Merkez Kapadokya, günümüzdeki isimleriyle Kayseri başta olmak üzere Niğde, Nevşehir, Aksaray, Kırşehir, Şar (Tufanbeyli/Adana), Ereğli (Konya) ve Malatya kentlerinden oluşan bir bölge olarak tanımlanır. Eskiçağ'da ise Kapadokya, siyasi otoriteler tarafından sınırları sürekli değişen bir bölge olmuştur. Bu değişim Galatia, Pontus, Kilikya ve Armenia bölgeleriyle sınırların farklı kral ya da imparatorlar döneminde birleşip ayrılması şeklinde olmuşsa da bölgenin temel olarak sınırları da belirlidir.

Geographika adlı eserinde Strabon “.... güneyde Kilikya Tauros'ları diye adlandırılan dağlar, doğuda Armenia ve Kolkhis ve değişik dil konuşan aradaki halklar ve kuzeyde Halys Irmağı'nın ağzına kadar Eukseinos ve batıda hem Paphlagonia'lı kabileler ve hem de Phrygia'da yerleşmiş olan Lykaonia'lılara kadar uzanan Galatia'lılar ve Kilikya Trakheia'da oturan Kilikyalılar tarafından çevrilmiş”⁸⁰ olduğunu söyleyerek Kapadokya'nın sınırlarını belirtir.

Geniş bir coğrafyaya yayılmış olan Kapadokya'nın adının anlamı günümüzde hala tartışılan bir konudur. Coğrafyacı Strabon eserinde Kapadokya'ya geniş bir yer ayırmışsa da bölgenin adının kökeninden bahsetmez. Herodotos ise Yunanlıların Kapadokyalılara *Suriyel*⁸¹ dediğini belirtir; ancak Kapadokya kelimesinin anlamına dair herhangi bir bilgilendirme yapmaz.

Kapadokya'nın anlamına dair en erken kaynaklar, İ. Ö. 6. yüzyıla tarihlendirilen Pers yazıtları yolu ile yapılır. I. Darius ve Xerxes yönetimi altındaki Akhamenid İmparatorluğu'na ait yazıtlarda, Kapadokya adı

⁸⁰ Strabon, Geog.: 12.1.1.

⁸¹ Herodotos, Hist.: 1. 72.

*katpatuka*⁸² şeklinde görülür. Bunlar arasında *katpatuka* adının en erken görüldüğü yazıt I. Darius'a ait olan Behistun (Bisutun) yazıtıdır⁸³. Kapadokya kelimesinin anlamı ile ilgili ilk görüş, “*güzel atlar ülkesi*” ya da “*Ducha/Tucha'nın tarafı (ülkesi)*”⁸⁴ anlamına geldiğidir.

Bunların dışında Katpatuka adıyla ilgili daha farklı görüşler de vardır. Buna göre, Hititler zamanında varlığı bilinen Kizzuwatna'nın adının Pers döneminde değişerek Katpatuka olduğu ya da Asur Kralı Ninyas'ın oğlu Kappadoks'un adından geldiği⁸⁵ öne sürülen diğer görüşler arasındadır. Son bir görüş olarak da Kızılırmak'ın kollarından biri olan Delice'nin eski dönemdeki adının Kappadoks oluşu ve bölgeye adını verdiği öne sürülür⁸⁶. Kapadokya adı ile ilgili belirtilen birçok görüş arasında çoğunlukla *güzel atlar ülkesi* ya da *Ducha/Tucha'nın tarafı* anlamının kabul edildiği görülür.

Adı tartışma konusu olan bölge, coğrafi açıdan oldukça farklı oluşumlara ev sahipliği yapar. Anadolu'daki Galatia, Doğu Anadolu, Batı Anadolu ve Orta Anadolu volkanik bölgeleri arasında Kapadokya, Orta Anadolu kuşağında yer alır. 300 km kuzeydoğu güneybatı ve 100 km kuzeybatı güneydoğu yönünde yayılım gösteren Orta Anadolu volkanik alanı içerisinde Kapadokya çok sayıda volkanik dağ sıralarına sahip olması ile öne çıkar (**Harita 1**)⁸⁷.

Bölgeyi, Erciyes, Göllüdağ, Hasan Dağı ve Melendiz gibi volkanik dağlar çepeçevre sarar. Bunlar arasında antik dönemde bölgenin sosyal ve dini hayatında büyük önemi olan dağ, Erciyes'tir (**Levha 1**)⁸⁸. Kayseri'nin güneybatısında yer alan Erciyes, 3916 m. yüksekliği ile İç Anadolu'nun en yüksek volkanik dağıdır. Yaklaşık olarak 1300 km² genişliğinde bir alanı

⁸² Bu kelimenin Elamca'da karşılığı *katpatukas*; Babil dilinde *ka-at-pa-tuk-ka*; Yunanca'da ise *Καπαδοκία*'dır (bkz. Tolman 1908: 79).

⁸³ Kent, 1943: 304.

⁸⁴ Ruge, 1919: Col.1911.

⁸⁵ Summerer, 2005: 135, dn.30.

⁸⁶ Plinius, Nat. Hist.:6.3.2.; Gurney 1973: 230.

⁸⁷ Viereck Goette v. d., 2010: 87.

⁸⁸ Güler, 1995:34, şek.1.

kaplayan ve bir stratovolkan⁸⁹ olan Erciyes, Sultansazlığı havzasının kuzeyinde yer alır⁹⁰. Bu dağın ilk volkanik faaliyeti Miyosen sonlarında, yaklaşık olarak on milyon yıl önce başlamıştır⁹¹.

Erciyes ya da eski adıyla Argaios Dağı için Strabon, “tepesinde hiçbir zaman kar eksik olmayan dağların en yükseği Argaios”,⁹² ifadesini kullanır. Devamında ise oldukça ilginç bir bilgi aktarır: Bu dağa tırmananların “... berrak havada hem Pontos hem de Issikos Denizi’nin görülebildiğini” belirtir⁹³. Yine Strabon’un bildirdiğine göre Argaios’un bütün çevresi ormanlarla kaplıdır. Ormanlık bölgenin hemen altında birçok yerde ateş çukurları ve aynı zamanda yer altında soğuk su vardır⁹⁴. Bu bilgi o dönemde Erciyes’in hala aktif bir volkan olabileceği sonucunu ortaya koyar.

Aksaray ve Niğde sınırları içinde bulunan Hasan Dağı da tıpkı Erciyes gibi sönmüş bir stratovolkan dağdır. 3268 m. yüksekliğe sahip bu dağın Büyük ve Küçük Hasan olarak adlandırılan iki konisi vardır. Çatalhöyük’te Hasan Dağı’nın patlamasını gösterdiği iddia edilen bir duvar resmi bulunmuştur. Arkeologların bu duvar resmiyle ilgili olarak yorumları Neolitik Çağ’da Hasan Dağı’nın patlamış olabileceği yönündedir⁹⁵. Ancak jeologlar, patlamanın kanıtlarının Holosen Çağı’na doğru gittiğini düşünür⁹⁶. Dağın eteklerinde Roma Dönemi’nde varlığı bilinen Nora antik kenti ve Bizans Dönemi kalıntıları vardır⁹⁷. Hasan Dağı ile ilgili en önemli bilgilerden biri de dağın eski adının Erciyes’in adı olan Argaios ile aynı oluşudur⁹⁸. Erciyes ile Hasan dağlarının bu şekilde bir tutulması Kapadokya halkı için her iki dağın da sosyal açıdan öneminin de aynı olduğunu gösterir. Hasan Dağı dışında,

⁸⁹ Stratovolkan, püsküren lav akışkanlığı az ve magmaları asidik veya silik içerikli olan tabakalı volkanlara verilen bir tanımlamadır (bkz. Hyndman, Hyndman, 2010: 151.).

⁹⁰ Smithsonian Institution, Global Volcanism Program: Erciyes Dagı.

⁹¹ Güler, 1995: 99.

⁹² Strabon, Geog.: 12.2.7.

⁹³ A.g.e.: 12.2.7.

⁹⁴ A.g.e.: 12.2.7.

⁹⁵ Akurgal, 2005: 5

⁹⁶ Smithsonian Institution, Global Volcanism Program: Hasan Dagı.

⁹⁷ Schneider, 1995: 23.

⁹⁸ Ramsay, 2010: 355.

Aksaray'ın Ortaköy İlçesi yolu üzerinde yer alan Ekecik (2133 m) de bölgenin diğer önemli volkanik dağdır⁹⁹.

Bölgenin diğer volkanik dağ sıraları Niğde İli'nde yer alır. Bu kenti, kuzey ve kuzeybatıdan çevreleyen Keçiboyduran ve Melendiz Dağları (2963 m) kuzeyde Göllüdağ volkanik ünitesini de içine alarak geniş bir volkanik alan oluşturur¹⁰⁰. Göllüdağ 2143 m. yüksekliği ile Hasan Dağı ve Acıgöl-Nevşehir volkanik alanlarının arasında bulunur¹⁰¹.

Bölgenin volkanik yapısı ve patlamalarına bağlı olarak peribacaları oluşmuştur. Vadi yamaçlarından inen suların ve rüzgarın tüfden oluşan yapıyı aşındırmasıyla meydana gelen peribacaları bölgede şapkali, konik, mantar biçimlidir. Günümüzde Kapadokya'nın turizm açısından dünya çapında şöhret kazanmasına neden olan peribacaları öncelikle Nevşehir ve daha sonra Aksaray illerinde bulunur. Bu oluşum Nevşehir'de Ürgüp, Göreme, Zelve, Avanos ve Uçhisar; Aksaray'da ise Güzelyurt İlçesi'nin Selime Kasabası'nda görülür. Bölgede yoğun olarak görülen peribacaları özellikle Bizans Dönemi'nde sosyal ve dini hayatın yaşam mekanı olarak kullanılmıştır.

Volkanik dağlarının yanı sıra Kapadokya Bölgesi birçok su kaynağına sahiptir. Bunlar arasında ilk sırayı Türkiye'nin tuz ihtiyacının önemli bir bölümünü sağlayan Tuz Gölü alır. Bu göl, kuzeybatısında Ankara, güneyinde Konya ve batısında Aksaray kentleri ile çevrilidir. Göl, 15.000 km² genişliğinde bir alanı kaplayan kapalı bir havzadır¹⁰². Türkiye'nin en büyük göllerinden biri olan Tuz Gölü'nün eski dönemdeki adı ise Tatta'dır. Strabon bu gölü "doğal bir tuzla havuzudur; içine sokulan şeyin etrafında su o kadar

⁹⁹ Özkan 1994: 159.

¹⁰⁰ Altın, 2008: 15. Melendiz'in en yüksek noktasını 2963 m. ile Beşparmağın Tepe ve daha sonra 2727 m yükseltisi ile Keçiboyduran Dağı'nın Obsarsivrisi Tepe oluşturur. Diğer önemli yükseltiler ise Okçukalesi T. (1517 m), Gölönü T. (1837 m), Kızıltepe (1920 m), Ulubaş T. (2902 m) ve Kurudağ T. (2102 m)' dir.

¹⁰¹ Smithsonian Institution, Global Volcanism Program: Göllü Dag.

¹⁰² Yıldız, Soğancı, 2010: 2656.

abuk donar ki, buradaki insanlar ipten yapılmış halkaları içine soktuktan kısa bir zaman sonra tuzdan çelenkler şeklinde çıkarırlar...”¹⁰³ diyerek anlatır.

Kapadokya’da birçok kuş türünün de bulunduğu bir diğer su kaynağı Sultansazlığı’dır. Kayseri’nin, Yeşilhisar, Develi ve Yahyalı yerleşimleri ile çevrili olan Sultansazlığı, Develi Ovası’nın büyük kısmını kaplar. Bu sazlığın kuzeyinde Erciyes, kuzeydoğusunda Kızılırmak Havzası yer alır. Ayrıca Sultansazlığı, karabatak, balıkçıl, sumru, kırlangıç gibi çok sayıda kuşa ev sahipliği yapar ve burada toplamda 301 farklı kuş türü tespit edilmiřtir¹⁰⁴.

Tarihinin her evresinde bölge için en önemli yaşamsal kaynak ise Kızılırmak’tır. (**Harita 2**)¹⁰⁵. Kapadokya halkı Kızılırmak’ın suladığı toprakların yakınılarında yerleşimlerini kurmuştur. Sivas/İmranlı İlçesi’nde Kızıldağ’ın güneyinden doğan Kızılırmak, Kapadokya’dan geçerek bir kavis oluşturur ve Samsun’da denize dökülür. Doğduğu topraklardan çıkarak oluşturduğu kaviste Kızılırmak, Kapadokya’nın Kayseri, Nevşehir (Gülşehir, Avanos, Ürgüp) ve Kırşehir (Kaman) kentlerinden geçer.

Hititler zamanında Marassantiya¹⁰⁶ olarak bilinen Kızılırmak’ın daha sonraki dönemlerdeki adı ise *tuzlu su* anlamına gelen Halys’tir¹⁰⁷. Herodotos tarafından Kapadokya’nın, *Halys ırmağının bu tarafındaki ülke* olarak tanımlandığı grlr¹⁰⁸. İ. . 585 yılında Medler ile Lydialılar arasında yapılan *Tutulma Savaşı*’nın bir diğer adı da mücadelenin gerçekleştiği yerden dolayı Kızılırmak Savaşı’dır.¹⁰⁹

¹⁰³ Strabon, Geog.: 12.5.4.

¹⁰⁴ Karadeniz, 2000: 107, 109.

¹⁰⁵ Sevin, 2007: 11.

¹⁰⁶ Gurney, 2003: 122.

¹⁰⁷ Strabon, Geog.: 12.3.12’e göre “... Halys Irmağı’nın ağzına gelinir. Irmak Halai (tuzlalar) yakınından geçtiği için bu ismi almıştır.”

¹⁰⁸ Herodotos, Hist.: 1.28. Benzer tanımlama Strabon, Geog.: 12.1.3’te de yer alır.

¹⁰⁹ Bu savaşın adının *Tutulma* olma nedeni savaş sırasında gerçekleşen güneş tutulmasıdır. Herodotos, Hist.:1.74 vd. bu savaşı anlatır: “..... Lydialılarla Medler arasında beş yıl süren bir savaş çıktı, sık sık Medler Lydialıları dövdüler, sık sık da onlar tarafından dvldler. Hele bir seferinde tuhaf bir gece savaşına da tutuştular; savaş denk koşullar altında sürüyordu ki, altıncı yılda, bir çarpışma sırasında ve ortalığın en çok karışmış olduğu bir anda gündüz, birden yerini karanlığa bıraktı. Bu ışık tutulmasını Miletoslu Thales, İonyalılara daha önceden bildirmişti; yılına, gününe kadar. Ama Lydialılar ve

Kızılırmak dışında Kayseri’de Karasu (Melas)¹¹⁰, Kataonya’yı baştan başa geçen Ceyhan (Pyramos)¹¹¹, Comana Cappadocia’dan akan Seyhan (Saros) ırmağı¹¹² Aksaray’da Ihlara Vadisi’nden geçen Melendiz bölgenin diğer önemli akarsulardır.

2.2. Tarihsel Çerçeve

Kapadokya’nın en erken tarihi Paleolitik Çağ’a kadar uzanır. Alt ve Orta Paleolitik çağlara tarihlenen verilerin, Kayseri, Nevşehir ve Niğde kentlerinde yoğunlaştığı görülür. Bölgede dönemin ilk örneği Niğde/Çiftlik İlçesi Kömürcü Kasabası ve Göllüdağ’ın kuzey eteğinde yer alan Kaletepe’dir. *Kömürcü/Kaletepe İşlik Kazısı* adıyla gerçekleştirilen çalışmalarda ortaya çıkarılan el baltalarının yoğunluğu ile en erken Alt Paleolitik Döneme tarihlendirilir. Mousterien kültürüne¹¹³ ait veriler ise çok yoğun ve çeşitlidir¹¹⁴.

Niğde, bu çağa ait izlerin yoğun olduğu bir yerleşimdir. Kömürcü/Kaletepe dışında *Erikli Deresi*, *Kayaardı Tepesi*, Çiftlik İlçesi’nde *Kuzeybatı Alan*, *Sekkin Geçidi Mevkii* gibi sayısı onu geçen Paleolitik izleri mevcuttur. Nevşehir’de Acıgöl etekleri, Ürgüp’te Avla Dağ ve Karain, Derinkuyu’da Suvermez; Kayseri’de Yeşilhisar’da Soğanlıdere, Barsık gibi bir çok Paleolitik Çağ izleri görülür¹¹⁵.

Yaklaşık olarak İ. Ö. 8000-5500 yılları arasına tarihlenen Neolitik Çağ Anadolu’da özellikle Konya’da Çatalhöyük, Aksaray’da Aşıklıhöyük, Diyarbakır’da Çayönü, Şanlıurfa’da Göbeklitepe gibi yerleşimler ile bilinir.

Medler gün ortasında gece olduğunu görünce çarpışmayı kestiler ve hemen bir anlaşma, bir barış sözleşmesi yaptılar.”.

¹¹⁰ Strabon, Geog.: 12.2.8.

¹¹¹ A.g.e.: 12.2.4.

¹¹² A.g.e.: 12.2.3.

¹¹³ Mousterien, Orta Paleolitik Çağ’da Neandertal insanının ortaya koyduğu tüm kültürü ifade eder (bkz. Cochran, Harpending, 2009: 248.).

¹¹⁴ Balkan Atlı, v.d., 2001: 192.

¹¹⁵ Anadolu’da Kapadokya Bölgesi de dahil olmak üzere Anadolu kronolojisine göre var olan yerleşimler ile ilgili en detaylı çalışma, farklı çağlar, dönemler ve bölgelerden oluşan 12 klasör ile *TAY Projesi* kapsamında yapılmıştır. Kapadokya’da ise Paleolitik Çağ konusunda ilgili yerleşimler için bkz. Savaş Harmankaya, Oğuz Tanındı; Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri (TAY), Klasör 1: Paleolitik-Epipaleolitik, İstanbul, Ege Yayınları, 1997.

İnsanoğlunun yerleşik hayata geçmesi ve dolayısıyla başlayan tarımsal üretim Neolitik devrimin ana belirleyici noktasını oluşturur.

Bu çağ, Kapadokya'da çok sayıda yerleşime ev sahipliği yapar. Aksaray, Niğde, Nevşehir ve Kayseri Neolitik Çağ'ın bölgede yoğun bir şekilde yaşandığı yerler arasındadır. Bu *Neolitik köyler* ile ilgili yapılan bilimsel çalışmalardan ve ortaya çıkan verilerden dolayı bazılarının bölgede ön plana çıktığı görülür. Aşıklıhöyük, Musular ve Köşhöyük bunlar arasında ilk akla gelenleri oluşturur.

Aksaray'da Aşıklıhöyük ve Musular dışında Sapmaz Köy, Sırçan Tepe, Yavşanlılık, Yellibelen ve Değirmenözü gibi yerleşimler Neolitik Çağ'a tarihlenir. Aşıklıhöyük, Aksaray'ın Kızılkaya köyüne 1 km mesafede bulunan Orta Anadolu'nun en eski yerleşimi olarak kabul edilir. Melendiz Çayı yakınlarındaki yerleşim, en erken Akeramik Neolitik Çağ'a tarihlendirilir¹¹⁶. Aşıklıhöyük'ün 2. tabakasının en üst evresi ile çağdaş olan Musular ise Neolitik Çağ'ın Aksaray'daki diğer önemli yerleşimidir¹¹⁷.

Niğde'de başta Köşhöyük olmak üzere, Tepebağları, Pınarbaşı (Bor), Tepecik (Çiftlik), Hacıbeyli gibi düzenli ve bir çok dağınık Neolitik yerleşimler vardır. Köşhöyük, Bor İlçesi Bahçeli Kasabası'nda bulunur. Erken Neolitik Çağ'ın önemli yerleşimlerinden biridir. Volkanik Melendiz Dağı yakınlarında olmasından dolayı yoğun bir şekilde obsidyen buluntu verir. Bu da yerleşimde obsidyen ticaretinin yapıldığı sonucunu ortaya koyar¹¹⁸. Höyüğün eteklerinde Roma Dönemi'ne tarihlenen bir de havuz bulunur.

Hacıbektaş İlçesi'nde, Kızılırmak kavsi içinde yer alan Hasanlar¹¹⁹ ve Roma Dönemi'ne kadar buluntu veren Samsunhöyük¹²⁰ çağın Nevşehir'deki yerleşimleridir. Avanos'ta Değirmenönü¹²¹; Gülşehir yakınlarında

¹¹⁶ Esin, 1994: 1 vd.

¹¹⁷ Özbaşaran, Endoğlu, 2000: 77.

¹¹⁸ Silistreli, 1985: 133.

¹¹⁹ Omura, 1990: 71.

¹²⁰ Şenyurt, 1999: 367.

¹²¹ A.g.m.: 371.

Yeşilözhöyüğü¹²², Acıgöl çevresinde Çakılası Öreni ve Akeramik Neolitik Çağ'a ait bir açık hava atolyesi olduğu tespit edilen İfat Kayalığı¹²³ kentin volkanik arazisi üzerine kurulu diğer yerleşimlerindenidir.

Kayseri'nin Neolitik Çağ'a ait yerleşimleri ise Yahyalı'da Dededağ, İncesu'da Kumlutepe ve Develi'de Toparın Pınar'dır¹²⁴. Kapadokya'nın volkanik yapısına uygun olarak diğer kentlerde olduğu gibi Kayseri Neolitik Çağ yerleşimlerinde de obsidyen malzeme ile yoğun olarak karşılaşılır.

Bakırın kullanılmaya başlanmasından dolayı Bakır Çağı olarak da adlandırılan Kalkolitik Çağ, İ. Ö. 5500-3000 arasına tarihlendirilir. Anadolu Kalkolitik Çağı'nın başlıca yerleşimleri arasında Mersin Yümüktepe, Burdur Kuruçay ve Hacılar, Niğde Köşkhöyük, Elazığ Tülintepe ve Norşuntepe ile Adıyaman Samsat bulunur.

Kapadokya Bölgesi'nde Kalkolitik Çağ'a ait çok sayıda yerleşim vardır. Aksaray'da dönemin önde gelen temsilcisi Güvercinkayasası olarak bilinir. Güvercinkayasası'nın mimari açıdan ve bulunan çömlekler bakımından en yakın çağdaşı Niğde Köşkhöyük'ün üst evresidir. Yerleşimin çömlekleri Alişar Höyük Kalkolitik tabakalarından da bilinir¹²⁵. Yassıören ve Güzelyurt İlçesi'nde Analipsis Höyük'ü ya da daha çok bilinen adıyla Yüksek Kilise¹²⁶, Demirci yakınlarında Oluklunun Kaya¹²⁷ diğer Kalkolitik Çağ yerleşimleridir.

Niğde'de Kalkolitik Çağ, Köşkhöyük, Pınarbaşı (Bor), Tepecik (Çiftlik) ve Beytepe (Ulukışla) yerleşimleri ile temsil edilir. Bu yerleşimler arasında Köşkhöyük'ün Neolitik Çağ'daki önemi devam eder. Köşkhöyük'te bulunan açık fon üzerine kırmızı ve kahverengi gibi renklerle yapılmış, geometrik

¹²² Şenyurt, 1998: 453.

¹²³ A.g.m.:455-56.

¹²⁴ Omura, 1991: 542.

¹²⁵ Gülçur, Endoğru, 2000: 51.

¹²⁶ Omura, 1990: 71.

¹²⁷ Gülçur, 1996: 405.

motifli seramikleri Çatalhöyük Batı (Erken Kalkolitik) ve Canhasan 2B (Geç Kalkolitik) ile benzerdir¹²⁸.

Kalkolitik Çağ Nevşehir’de, Yeşilöz Höyük’ü, Topakhöyük, Aptalhöyük¹²⁹, Samsunhöyük, Değirmenönü ve Yazıhöyük’te¹³⁰ daha çok yüzey araştırmalarında bulunmuş çanak-çömlek buluntuları ile belirlenir. Kırşehir’de ise Saraycık ve Şekiller (Mucur)¹³¹ dönemin diğer yerleşimlerini oluşturur.

Son olarak çok sayıda Kalkolitik yerleşimi ile çağın önemli temsilcisi Kayseri’dir. Aşağı Küçük Örtülü (Sarız), Çağla Tepesi (Sarız), Çayır , Dolma Tepe (Bünyan), Fraktin (Develi), İkitepe (Develi), Karapınar Höyük (Sarız), Sarıca Tepesi (Develi), Tavla Höyük (Sarız), Tuztaş Tepe (Sarız), Yalak (Sarız), İkitepe ve Çayır¹³² Kalkolitik Çağ’a ait buluntular veren yerleşimlerdir.

Genel olarak üç döneme ayrılan Tunç Çağı adını tuncun gündelik hayatta kullanılmaya başlanmasından dolayı alır. Bu çağın erken evresi Hitit kültürünün temellerini atan Hatti uygarlığına aittir¹³³. Yazının ilk defa Asurlu tüccarlar tarafından Anadolu’ya getirildiği zaman dilimi ise Orta Tunç Çağı’na tekabül eder. Bu çağ daha çok Asurlular ile yapılan ticaretten dolayı Asur Ticaret Kolonileri Çağı olarak adlandırılır (**Harita 3**)¹³⁴. Ayrıca bu çağın ortalarında Hatti coğrafyasında Hititler yerini alır.

Tunç Çağı, Kapadokya Bölgesi tarihinde en önemli ve kapsamlı alanlardan birini oluşturur. Kayseri’de Kültepe, Aksaray’da Acemhöyük ve Kırşehir’de Kaman Kalehöyük çağın Anadolu tarihine de büyük ışık tutan yerleşimleri arasındadır. Belirtilen bu yerleşimler Asur Ticaret Kolonileri Çağı’nın Anadolu’daki en önemli temsilcileridir.

¹²⁸ Silistreli, 1984: 34.

¹²⁹ Şenyurt, 1998: 453-454.

¹³⁰ Şenyurt, 1999: 367, 371, 372.

¹³¹ Omura, 1990: 71.

¹³² Omura, 1991: 546.

¹³³ Özgüç, 2002a: 400-401.

¹³⁴ Emre, 2011: 21, 170-171.

Döneminde Neşa, Anisa, Kaneş gibi bir çok isimle anıldığı bilinen Kültepe, Kayseri'nin 20 km kuzeydoğusunda bulunur (**Levha 2**)¹³⁵. Kültepe'de Erken Tunç Çağı üç evreye ayrılır. Bu evrelerin belirlenmesinde Alişar'daki örnekleri ile benzerlik gösteren seramik buluntular önemli rol oynar. Ayrıca Erken Tunç Çağı II evresinde Kuzey Mezopotamya ve Kuzey Suriye ile Kültepe arasındaki ilişkiler kazılarda ele geçen çanak çömlek, mühür ve metal nesneler yolu ile öğrenilir¹³⁶.

Kültepe'de Asur çivi yazılı metinleri başka bir deyişle *Kapadokya Tabletleri*'nin bulunması, Orta Tunç ya da daha çok bilinen adıyla Asur Ticaret Kolonileri Çağı'na geçişin yazılı kanıtlarını oluşturur. Bu çağ Kültepe ile birlikte Anadolu'da Hattuşa, Acemhöyük (Pruşattum?), Wahsusana ve Zalpa gibi krallıkların hakimiyetinin baskın olduğu görülür. Asurluların Anadolu'ya gelerek oluşturdukları ticaret ağının merkez kenti ise Kültepe'dir. Kültepe Kaneş Karum yerleşiminde çağın önemli yapıları, Aşağı Erken Saray, Güney Teras Sarayı ve Warshama Sarayı'dır¹³⁷.

Kültepe'den sonra en parlak dönemini Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda yaşayan yerleşim, Aksaray'ın 18 km kuzeybatısında, Yeşilova Kasabası'nda yer alan Acemhöyük'tür. İ. Ö. 3. binden itibaren iskan gören kent dönemin yerli krallıklarından biridir. Acemhöyük'te yaşam alanı olarak ve idari amaçlı kullanılan *Sarıkaya* ile depo amaçlı kullanılan *Hatipler Sarayı* olmak üzere Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nın iki önemli yapısı bulunur¹³⁸.

Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nın sonlarına doğru Hititlerin tarihi süreçleri de izlenmeye başlanır (**Harita 4**)¹³⁹. Bu dönemde Hititlerin Kültepe ile olan bağlantısı Hattuşa'da bulunan *Anitta Metni* yoluyla öğrenilir. Metne göre, *Kuşşaralı Anitta'nın* babası *Pithana* Neşa'yı fetheder ve kralı esir alır. Bundan sonra Anitta'nın krallığı Neşa yani Kaneş'ten yönetmiş olması muhtemeldir. Bu çıkarımın doğruluğu da Hititlerin kökeninde Kaneş'in

¹³⁵ Kulakoğlu, 2011: 44.

¹³⁶ A.g.e.: 41.

¹³⁷ Kulakoğlu, 2011: 40-51.

¹³⁸ Öztan, 1997: 14-15.

¹³⁹ Latacz, 2002: 198.

rolünü göstermesi açısından önemlidir. Bazı bilim adamları, Anitta metninden yola çıkarak Anitta'nın Hititlerin ilk kralı ve kurucusu olduğunu kabul eder¹⁴⁰.

İ. Ö. 3. binlerden itibaren Anadolu'ya gelmeye başlayan ve Hattilerle bütünleşen Hititlerin, Asur Ticaret Koloni Çağı'nın sonlarında ortaya çıkışlarından sonra bu çağın sona erdiği görülür. Ancak bunun nedeni verilerin yetersizliğinden dolayı kesin olarak belli değildir. Bu çağın sonunda I. Hattuşili tarafından Hitit Devleti kurulur¹⁴¹.

Tunç Çağı elbette Kapadokya'da Kültepe ve Acemhöyük'ten ibaret değildir. Bu çağın önemli yerleşimlerinden bir diğeri, 1986 yılında Sachihiro Omura başkanlığında kazıları başlayan Kırşehir'in Kaman İlçesinin 3 km doğusunda bulunan Kaman Kalehöyük'tür. Höyüğün kuzeyinde yapılan kazılarda dört yapı katı bulunur. Buna göre üçüncü kat Orta-Geç Tunç Çağına; dördüncü kat ise Eski Tunç Çağı'na aittir¹⁴².

Yüzey araştırmaları, kazı ve çeşitli bilimsel çalışmalar, çoğunlukla Erken Tunç Çağı'na ait yerleşimlerin Kapadokya Bölgesi'nde yoğun olduğunu ortaya koyar. Kırşehir'de kırmızı ve siyah, üzeri tırnak baskılı ya da yivli seramiklerin bulunduğu, Kırşehir'de Kadıhöyük, Gökhöyük I/II, Safalhöyük, Çolakhöyük¹⁴³; Niğde'de Hacıbeyli; Kayseri'de Develi, Eskiçeşme, Çayır; Nevşehir'de Külüntepe, Zankhöyük, Hacıbayram, Karayusuf, Paşalı; Aksaray'da Sulu, Altınkaya yerleşimleri çoğunlukla Erken Tunç Çağı'na ya da Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nın bitimi ile geçiş sürecinin izlerinin görüldüğü Geç Tunç Çağı'na tarihlenir¹⁴⁴.

Geç Tunç Çağı'nın sona ermesinin ardından başlayan Demir Çağı Anadolu'da birçok siyasi değişikliğin yaşandığı, sınırların değiştiği ve yeni halkların ortaya çıktığı bir dönemdir. Bu çağın başlangıcı, İ. Ö. 13. yüzyıl sonlarında karadan ve denizden Anadolu'ya gelerek Mısır'a kadar uzanan

¹⁴⁰ Topçuoğlu, 2002: 25, 28.; Özgüç 2002b: 402-403.

¹⁴¹ Klengel, 2002: 414.

¹⁴² Omura, 2010: 421 vd. Höyüğün ilk katı Beylikler ve Osmanlı Dönemi'ne; ikinci katı ise İ. Ö. 12-4 yüzyıllar arasına yani Demir Çağı'na aittir.

¹⁴³ Omura, 1988: 556-7.

¹⁴⁴ Omura, 1991: 542-549.

toprakları yağmalayan toplumların istilaları olan Deniz Kavimleri Göçü'ne sahne olur¹⁴⁵ (**Harita 5**)¹⁴⁶.

Tunç Çağı'nın sonunda gerçekleşen bu göçten sonra, Demir Çağı'nın erken evresinde, İ. Ö. 12. yüzyıl başlarında Hitit İmparatorluğu yıkılır. İmparatorluğun yıkılması ile birlikte Hitit halkının, Orta Anadolu'dan Suriye'ye kadar geniş bir coğrafyaya yayılarak beylikler kurduğu Geç Hitit Beylikleri Dönemi başlar. Bu siyasi değişim Demir Çağı'nın ortalarına tarihlenir. Çağın bir diğer önemli değişikliği de Anadolu'da varlığı ilk defa ortaya çıkan ve kökeni hala tartışma konusu olmaya devam eden Phrygler'dir (**Harita 6**)¹⁴⁷. Demir Çağı'nın sonu ise İ. Ö. 330 yani Büyük İskender'in fetihleri ve Helenleşme sürecinin başladığı zaman dilimidir¹⁴⁸.

Anadolu'da İ. Ö. 1200 yıllarında başlayan ve dört yüz yıl süren *Trak göçlerini* gerçekleştirenlerin Phrygler olduğu kabul edilir. Verilerin yetersizliğinden dolayı bu halkın Anadolu'daki ilk zamanları hala karanlıktır. Kurucusu, adını Gordion'a vermiş olan Gordios ve en ünlü kralı ise İ. Ö. 8. yüzyılın son yarısında yönetime geçen Asur kaynaklarında *Muşkili Mita* olarak geçen Midas'tır¹⁴⁹. Başkent Gordion başta olmak üzere Boğazköy, Alacahöyük, Pazarlı, Alishar, Kerkenes Dağı, Maşathöyük, Kaman-Kalehöyük, Yazılıkaya (Midas Şehri), Dorylaion ve Daskylaion gibi merkezler Phryg yayılım sahası içindedir. Ayrıca Kapadokya Bölgesi'nin Hacıbektaş ve Kaman Kalehöyük yerleşimleri de Phrygia sınırları içinde kalmıştır. Kimmer saldırıları sonucunda Phryg uygarlığı İ. Ö. 696/5 ya da 675/4 tarihinde yıkılır¹⁵⁰.

Demir Çağı siyasi haritasını şekillendiren önemli gelişmelerden bir diğeri Hitit İmparatorluğu'nun yıkılışının ardından kurulan ve İ. Ö. 700 yılına kadar varlıkları devam eden Geç Hitit Beylikleri'dir. Luwi, Aram ve Fenike

¹⁴⁵ Drews, 1993: 34.

¹⁴⁶ Tekin, 2007: 14.

¹⁴⁷ Tüfekçi Sivas, 2007: 10.

¹⁴⁸ Genz, 2007: 128. Genz'e göre, Demir Çağının sonunu temsil eden İ. Ö. 330 tarihi temelde tartışmalıdır. Çünkü Orta Anadolu'nun büyük bölümü ancak Helenistik Dönemin sonlarına doğru, hatta Roma hakimiyetinin başlangıcında gerçek anlamda Helenleşmiştir.

¹⁴⁹ *Midas* ya da *Muşkili Mita* konusunda bkz; Börker-Klähn, 1997: 249-260.

¹⁵⁰ Tüfekçi Sivas, 2007: 9-14.

dillerini konuşan halklardan oluşan bu dönemin kentleri başlıca Melitene (Malatya), Kargamış, Til Barsip, Gurgum, Unki - Kue, Halep-Bit Agusi, Sam'al, Kummuh, Hamat, Zincirli, Tel Aynat, Hama, Tel Ahmar'dır.¹⁵¹

Kapadokya Bölgesi'nde ise Demir Çağı'nın tarihini Geç Hitit Beylikleri'nden Tabal Ülkesi oluşturur (**Harita 7**)¹⁵². İ. Ö. 13. yüzyılda varlığı bilinen *Tarhuntaşşa* Devleti ile bu dönemin Tabal'i bağdaştırılır. Ancak bu yüzyıldan sonra Demir Çağı'nın karanlık döneminin bitişine, İ. Ö. 9. yüzyıla kadar Tarhuntaşşa ile ilgili tarihsel ve arkeolojik veriler ele geçmemiştir. İ. Ö. 9. yüzyıl sonlarında ise Asur kaynaklarında 'Tabal' olarak geçen krallığın varlığı tekrar ortaya çıkar¹⁵³.

Asur kaynaklarının yanı sıra, arkeolojik ve epigrafik veriler sayesinde Tabal Krallığı'nın tarihsel süreci ve sınırları belirlenir. Buna göre Tabal, Kızılırmak kavsi ve güneyinde kalan bugünkü, Kayseri, Nevşehir, Aksaray, Ereğli, Niğde ve Ulukışla'yı kapsayan alanda kurulmuştur. Bu krallık, birçok farklı yerleşimin birleşmesinden oluşan konfederatif bir yapıya sahiptir. Tabal'in önemli kentleri arasında Caesarea, Tyana (Tuwana), Hubişna (Kybistra) ve Şinuhtu (Archelais) yer alır¹⁵⁴.

Hitit İmparatorluğu Dönemi'nde de varlığı bilinen Tuwana/Tuwanuwa ya da Tyana, Tabal Ülkesi'nin önemli bir krallığıdır. Bizans Dönemi'ne kadar tarih sahnesinde süreklilik gösteren bu krallığın Geç Hititler Dönemi'nde Tiglatpilesar ve Sargon II ile çağdaş olan kralı Warpalava'dır¹⁵⁵.

III. Salmanassar'ın krallığının 22. yılından itibaren Tyana'nın da dahil olduğu Tabal, Asur çiviyazılı metinlerinde geçer. Bu metinde kralın Tabal'a gelerek kentlerini yıktığından ve daha sonra Tabal ülkesinin yirmi kralının Salmanassar'a boyun eğdiğinden bahsedilir. III. Salmanassar zamanında *haraca* bağlanan ve birçok defa saldırısına maruz kalan krallığın adı, III.

¹⁵¹ Hawkins, 2002a: 411-412; Hawkins, 2002b: 506-510.

¹⁵² Akçay, 2011: 336.

¹⁵³ Hawkins, 2002a: 412.

¹⁵⁴ Akçay, 2011: 5, 31.

¹⁵⁵ Hawkins, 2002b: 510. Bu döneme ait olan İvriz Kaya Kabartması'nın bir benzeri Tuwana'da ortaya çıkmıştır.

Tiglatpileser, II. Sargon, Sanherib, Asarhadon ve Asurbanipal zamanlarına ait belgelerde de geçer¹⁵⁶. Asur kralları tarafından sürekli saldırılara uğrayan Tabal ülkesi ile ilgili epigrafik kayıtlar, İ. Ö. 7. yüzyıla kadar devam eder ve bundan sonra krallık tarih sahnesinden silinir¹⁵⁷. Tabal'ın yıkılışından sonra Kapadokya'nın önce Med ve daha sonra Pers hakimiyetine girdiği dönem başlar.

Herodotos'un aktardıklarına ve Asur metinlerinden elde edilen bilgiye göre İ. Ö. 9. yüzyılda tarih sahnesinde Medler'in isimleri görülmeye başlanır. Med kralı Kyaksares (İ. Ö. 625-585) Babil kralı Nabopolassar ile birleşip Asur İmparatorluğu'na son verdikten sonra¹⁵⁸ sıra Anadolu'ya gelir. İ. Ö. 6. yüzyıl ortalarında Kapadokya Bölgesi'ni fethettikten¹⁵⁹ sonra Medler batıya yönelir ve bu savaşçı halk Lidya kralı II. Alyattes ile Kızılırmak (Tutulma) Savaşı'nı yapar¹⁶⁰.

Kyaksares'in halefi Astyages (İ. Ö. 585-550) zamanında daha da genişleyen Med hakimiyetine Persler son verir. İ.Ö. 553-550 yılları arasında yapılan savaş ile yönetimi ele alan Perslerin kralı Kyros'tur¹⁶¹. Güçlü bir ordu ile harekete geçen Kyros, Doğu Anadolu'yu aldıktan sonra İ. Ö. 547/6'da Kapadokya'yı ele geçirir ve Lidya'ya doğru ilerler¹⁶². Böylece bölgenin ve Anadolu'nun *satraplık*¹⁶³ adı verilen Akhamenid İmparatorluğu'nun eyalet yönetimi başlamış olur (**Harita 8**)¹⁶⁴. Ancak bölgenin satraplığına kimin atandığı konusunda veriler yetersiz olsa da dönemin gelişmeleri Pers İmparatoru Kyros hakkında bilgi veren kaynaklardan takip edilebilir.

¹⁵⁶ Yiğit, 2000: 178.

¹⁵⁷ Akçay, 2011: 31.

¹⁵⁸ Johnston, 1901: 20-22.

¹⁵⁹ Herodotos, Hist.: 1.71'de Kapadokya'nın Pers hakimiyetine girmeden önce Medlerin hakimiyeti altında olduğunu belirtir.

¹⁶⁰ A.g.e.: 1.74.

¹⁶¹ Briant, 2002: 14 vd.

¹⁶² Herodotos, Hist.: 1.75 vd.

¹⁶³ Satraplık adı verilen eyalet yönetiminde, Pers kralının mülkü olarak kabul edilen topraklarda kral tarafından atanan, satrap adı verilen vali bulunur. Yönetimsel ve hukuksal yetkilere sahip olan satrap kendisine bağlı ve işlerinde kısmen bağımsız yerli yöneticiler ile birlikte çalışır. I. Darius bu yeni yönetimde halkı tedirgin etmemek amacıyla satraplıkların yerel yönetim, hukuk ve inanç biçimlerine müdahale etmemiştir. Ancak her bir satraplığın para ya da mal şeklinde Perslere karşı ödemek zorunda oldukları vergi-tributum vardır (bkz. Diakov, Kovalev 2008: 219).

¹⁶⁴ Tekin, 2007: 46.

I. Darius zamanında (İ. Ö. 522/1–486) Kyros'un getirdiği satraplık sistemi tekrar gözden geçirilir. Yeniden düzenlenerek oluşturulan yirmi ayrı satraplık ve bunlarda *nomos* adı verilen bir vergi sistemi meydana getirilir. Yeni vergi sisteminde Kapadokya'nın ödeyeceği yıllık vergi ise 300 talanton olarak belirlenir¹⁶⁵. Bu sistemin uygulanmaya başladığı I. Darius'un İskit seferini yaptığı İ. Ö. 513 yılında bölgede Ariaramnes'in (İ. Ö. 514) satrap olduğu bilinir. I. Darius bu seferin kumandanlığını Ariaramnes'e verir¹⁶⁶. I. Darius'un genişleme politikasının bir sonucu olarak bu dönemde Susa'dan Sardes'e kadar ulaşan *Pers Kral Yolu* yapılır¹⁶⁷ (**Harita 9**)¹⁶⁸. Kral Yolu üzerinde bulunan Kapadokya'da da kervanlar için yapılan yirmi sekiz konaklama yeri vardır¹⁶⁹.

Ariaramnes'ten sonra, bölgenin yönetimine kimin geçtiği, tarihi kaynakların bu konudaki yetersizliğinden dolayı belli değildir. Ancak I. Darius yönetiminin son zamanlarında Yunanistan ile yapılan bir savaşta Kapadokya'da *Gobryas* isimli bir komutanın varlığından bahsedilse de bu kesin bir bilgi değildir¹⁷⁰. I. Xerxes döneminde (485-465) Pers yazıtlarına göre bölge hala vergisini ödeyen bir satraplıktır¹⁷¹. Ayrıca Herodotos'un bildirdiğine göre I. Xerxes, Sardes üzerine yürümek için ordusunu Kapadokya'da toplar ve harekete geçirir¹⁷².

Ksenophan'a göre İ. Ö. 401 yılında Kapadokya ve Lycaonia'nın satrapı Mithridates'tir¹⁷³. Ondan sonra yönetimde Kamisares sülalesi ortaya çıkar. Kamisares'ten sonra oğlu Datames ve onun oğlu Sisinis yönetime gelir¹⁷⁴. Bu yüzyılda Perslerin kendi içlerindeki çekişmelerden dolayı

¹⁶⁵ Herodotos, Hist.: 3.89-95. Talanton, eskiçağda para ve ağırlık için kullanılan ölçü birimlerinden biridir.

¹⁶⁶ Ctesias, 2008: 20.

¹⁶⁷ Briant, 2002: 357 vd.

¹⁶⁸ Tekin, 2007: 70.

¹⁶⁹ Herodotos, Hist.: 5.52.

¹⁷⁰ Gobryas, Perslerin yaygın olarak kullandığı bir isimdir. Herodotos, Hist.: 7.72'e göre Gobryas, I. Darius'un oğlu olan bir Pers generalidir. Buna ek olarak yine Herodotos'un (3.70-73; 4.132,134; 6.43) aktardığına göre I. Darius'un kaynatası ve Mag Smerdis'i düşüren Yedi'lerden biridir.

¹⁷¹ Briant, 2002: 173.

¹⁷² Herodotos, Hist.: 7.26.

¹⁷³ Ksenophon, Anab.: 7.8.25.

¹⁷⁴ Siculus, Bib. Hist.: 15.91.2.

satraplıklarda huzursuzluklar ortaya çıkmaya başlar. Ancak gerçek anlamda bir ayaklanma Datames zamanında gerçekleşir. *Büyük Satraplar Ayaklanması* olarak bilinen bu isyan hareketinin başını Datames ile Kapadokya Bölgesi çeker. Anadolu'nun merkezinde başlayıp yayılan bu isyanı bastırmak için Pers İmparatoru II. Artaxerxes bir ordu gönderir. Datames ve Ariobarzanes öldürülerek ayaklanma bastırılır. Datames'in öldürülmesinden iki yıl sonra İ. Ö. 360 yılında bölge II. Artaxerxes döneminde bölge ikiye ayrılır. Caesarea'nın da içinde bulunduğu kısım Büyük Kapadokya olarak adlandırılır¹⁷⁵.

Datames'ten sonra bölgede yönetime geçtiği bilinen satrap, Mithrobuzanes'tir. İ. Ö. 334 yılında İskender'in Persleri Granicus'ta (Biga) yendiği aynı isimle bilinen savaşta ölür¹⁷⁶. Daha sonra Sabictas/Abistamenes isimli bir satraptan bahsedilse¹⁷⁷ de III. Darius Codomannus'un ordusunda Gaugamela Savaşı'nda (İ. Ö. 331-330) komutan olarak savaşan Ariarathes'in ondan daha etkili siyasi ve askeri bir rol oynamasından dolayı çoğunlukla Ariarathes kabul edilir¹⁷⁸.

Kapadokya'da Ariarathes'in krallık yılları Büyük İskender'in fetihlerinin başladığı zaman dilimine denk gelir (**Harita 10-11**)¹⁷⁹. Yaklaşık olarak ikiyüz yıl süren Pers hakimiyetinin sonuna artık gelinmiştir. Bundan sonra başlayan Helenistik Dönem'de Kapadokya kralları bir süre, önce İskender ve halefleri ile mücadele içinde olmuş, daha sonra akrabalık kurma yolları ya da iyi ilişkiler içinde bulunarak haleflerin yanında yer almıştır.

Helenistik Dönem Kapadokya Krallığı I. Ariarathes (İ. Ö. yak. 350-322) ile başlar. Kendi döneminin sikkelerinde kral-*basileus* ünvanı yer almasa da Kapadokya kraliyet hanedanlığının kurucusu olarak sayılan I. Ariarathes, I. Ariaramnes'in oğludur. Onun yönetiminde kardeşi Olophernes en büyük yardımcısı olmuştur. Kral, Olophernes'i İ. Ö. 358-338'de Mısır'a karşı

¹⁷⁵ Briant, 2002: 656 vd.

¹⁷⁶ Thompson, 2007: 21-22.

¹⁷⁷ Briant, 2002: 844.

¹⁷⁸ Bosworth, 2006: 11.

¹⁷⁹ Texier, 2002: Harita 2.

Perslerin yanında savaşa gönderir. Bu nedenle Pers kralı III. Artaxerxes Ochus tarafından onurlandırılır¹⁸⁰.

Güney Kapadokya'da ise Mithrobuzanes yönetimdedir. Ondan sonra ise Ariaces yönetime gelir¹⁸¹. İskender fetihlerinde Güney Kapadokya'yı ele geçirmişse de kuzeyini alamaz. İskender'in ölümünden sonra Makedonya ordusunun başına geçmiş olan Perdikkas Kapadokya'ya yönetici olarak Eumenes'i atamış olmasına karşın Ariarathes bu durumu kabul etmez. Kral Perdikkas ile giriştiği savaşta büyük yenilgiye uğrar ve çarmıha gerilir¹⁸². I. Ariarathes kendisinden sonra yerine geçmesi için ağabeyi Olophernes'in büyük oğlunu evlat edinir¹⁸³.

I. Ariarathes'in ölümünden sonra, II. Ariarathes (İ. Ö. 301-280) Ermeni Kralı Ardoates'in yardımıyla Antigonos'un vekili Amyntas'ı yener ve Güney Kapadokya'nın yönetimine geçer. Kuzey Kapadokya ise I. Mithridates Ktistes tarafından fethedilir. Perdikkas'ın atadığı Eumenes önderliğindeki bir ordu ile karşılaşan II. Ariarathes büyük bir yenilgiye uğrar ve öldürülür¹⁸⁴.

II. Ariarathes'in en büyük oğlu Ariaramnes (İ. Ö. 275-255), kendisinden sonra yerine gelir ve oğlu III. Ariarathes (İ. Ö. 255-220) ile tahtı bir süre ortak yönetirler. III. Ariarathes Seleukhos Kralı II. Antiokhos Theos'un kızı Stratonike ile evlenir. III. Ariarathes sikkelerden anlaşıldığı üzere Kapadokya'nın *basileus* ünvanı ile yöneten ilk kralıdır. Onun zamanında Kataonya toprakları Kapadokya'ya dahil olur¹⁸⁵. III. Ariarathes, Ariaratheia (Pınarbaşı) isminde kurduğu kenti bölgenin başkenti yapar¹⁸⁶.

III. Ariarathes'ten sonra yönetime gelen kral, *Eusebes*-dindar ünvanlı IV. Ariarathes'tir (İ. Ö. 220-163). IV. Ariarathes, Syria kralı III. Antiokhos'un kızı Stratonike ile evlenir. Kızını ise II. Eumenes ile evlendirir; ancak II.

¹⁸⁰ Siculus, Bib. Hist.: 16.31.3.

¹⁸¹ Briant, 2002: 741, 832.

¹⁸² Tekin, 2007: 158; Clinton 1834: 431.

¹⁸³ Siculus, Bib. Hist.: 16.31.3.

¹⁸⁴ Simonetta, 1977: 16; Tekin, 2007: 158; Clinton 1834: 431.

¹⁸⁵ Boyce, Grenet 1991: 267; Tekin, 2007: 158.

¹⁸⁶ Ariaratheia kentinin kuruluş zamanı ile ilgili çeşitli tartışmalar vardır (bkz: Cohen 1995: 58, 376.).

Eumenes'in ölmesi üzerine bu defa kardeşi II. Attalos ile evlenir (İ. Ö.159). Magnesia Savaşı'nda (İ. Ö. 190) III. Antiokhos'un ve Pergamon Kralı II. Eumenes'in tarafında savaşa katılır. III. Antiokhos'un yenilgisi üzerine yapılan Apameia Barışı'nda, Kapadokya da taraflardan biri olarak Roma'ya para cezası ödemek zorunda kalır. Bundan sonra ise Kapadokya Roma'nın karşısında yer almamış ve Roma etkisinde olmuştur¹⁸⁷. Ayrıca IV. Ariarathes'in tetradrahmleri, Kilikya Bölgesi'ndeki Soloi'de bulunan Seleukos darphanesinde basılır¹⁸⁸.

IV. Ariarathes'ten sonra Kapadokya tahtına V. Ariarathes Philopator (İ. Ö. 163-131/130) geçer. Bu kral, gerçek adı Mithradates iken yönetime geçtiğinde Ariarathes adını alır. Makedonya kralı Perseus'un dul eşi ve Syria kralı Demetrios Soter'in kızı Laodike ile yapılan evlilik önerilerini geri çevirir. Demetrios, V. Ariarathes'in üvey kardeşi Orophernes'in tahta çıkma mücadelesinde ona destek verir ve Orophernes tahta çıkar. Bunun üzerine V. Ariarathes, Roma'ya kaçır. Daha sonra Pergamon Kralı II. Attalus'un yardımıyla yeniden tahtına geçer. Roma tarafından Doğu Kilikya toprakları da Kapadokya'ya dahil edilir. Pergamon'un Roma'ya vasiyetle kalmasından sonra çıkan Aristonikos İsyanı'nın bastırılmasında Roma'nın yanında yer alan kral bu mücadelede ölmüştür¹⁸⁹. Bu kral zamanında bölgenin imarı ile de ilgilenmiştir. Strabon'un aktardığı bilgiye göre, V. Ariarathes Mazaka'daki (Caesarea) Melas'ın (Karasu) dar bir geçitle Halys'e (Kızılırmak) bağlandığı yerde bir baraj yaptırmıştır¹⁹⁰.

V. Ariarathes'in ölümünden sonra boş kalan tahtın yönetimine bir süre için eşi ve VI. Ariarathes'in annesi geçer¹⁹¹. Daha sonra VI. Ariarathes Epiphanes (İ. Ö. 131/130-116/111) tahta çıkar ve Pontus Kralı V. Mithradates'in kızı Laodike ile evlenir. İ. Ö. 116'dan sonraki bir zamanda VI.

¹⁸⁷ Tekin, 2007: 158; Simonetta, 1977: 21.

¹⁸⁸ Mattingly, 2004: 49.

¹⁸⁹ Simonetta, 1977: 24-26; Tekin, 2007: 159.

¹⁹⁰ Strabon, Geog.: 12.2.8.

¹⁹¹ VI. Ariarathes'in annesi çoğu kaynakta Nysa ya da Laodice gibi farklı isimler ile anılır. Bu konu ile ilgili olarak bkz: Simonetta, 1977: 29.

Ariarathes, Kapadokya soylusu olan Gordios isimli biri tarafından öldürülür. Cinayetin ardında Mithradates'in olduğu sanılır¹⁹².

VII. Ariarathes genç olduğu için bir süre tahtı annesi Laodike yönetir. Bu dönemde III. Nikomedes, Kapadokya'yı işgal eder ve bölge Bithynia'ya bağlanır. Ancak, duruma Pontus Kralı VI. Mithridates müdahale eder. Tahta VII. Ariarathes Philometor'u (İ. Ö. 116/111-101) çıkarır. Ancak Laodike'nin kardeşi de olan VI. Mithradates Kapadokya'nın yönetiminde söz sahibidir. Mithridates'in babasının katili olan Gordios'u yanına alması konusunda ısrarları sonucunda iki kralın arası bozulur. Bunun sonucunda Mithridates, VII. Ariarathes'i öldürtür ve yerine kendi oğlunu (IX.) Ariarathes adıyla tahta çıkarır ve sekiz yaşındaki kralın yanına Gordios'u verir¹⁹³.

Kralın öldüğünü ve VI. Mithradates'in oğlunun tahta çıktığını öğrenen Kapadokya halkı, İ. Ö. 97'de bir ayaklanma çıkarır¹⁹⁴ ve ölen kralın kardeşi VIII. Ariarathes'i tahta çıkarırlar. Mithradates ile yaptığı bir savaşta bu yeni kral da öldürülür. Mithradates'in oğlu olan IX. Ariarathes (İ. Ö. 101-96) ise bir süre iktidarda bulunur¹⁹⁵. Ondan sonra ise yönetime I. Ariobarzanes (İ. Ö. 96-63) gelir.

Krallığının üçüncü yılında Armenia Kralı Tigranes, Gordios'un desteğiyle Ariobarzanes'i tahttan indirir ve yerine VI. Mithridates'in oğlu IX. Ariarathes'i tahta çıkarır. Ancak ertesi yıl Roma konsülü Sulla tarafından Ariobarzanes tahta yeniden çıkarılır. Aynı durumu tekrar yaşayan kral, bu defa İ. Ö. 91'de konsül Aquillius tarafından tahta çıkarılır. Bir kere daha Pontus kralı Mithradates tarafından tahtan indirilen kral, bu sefer de Romalı komutan Curio tarafından tahta çıkarılır. Roma'nın Pontus ile yaptığı mücadelede yenilen Mithridates, İ. Ö. 85 yılında imzalanan *Dardanos* (Maltepe) Antlaşmasını imzalar ve bu antlaşmaya göre Kapadokya'yı

¹⁹² Hind, 1994: 141; Simonetta, 1977: 30.

¹⁹³ Simonetta, 1977: 34; Tekin, 2007: 161; Hind 1994: 141.

¹⁹⁴ Hind, 1994: 141-2.

¹⁹⁵ Simonetta, 1977: 36.

Ariobarzanes'e bırakır¹⁹⁶. İ. Ö. 74'te Mithradates kralı tekrar tahttan indirir ve yerine Lucullus'u geçirir. İ. Ö. 67 yılında bu defa Pompeius onu tahta çıkarır. En sonunda, İ. Ö. 63 yılında ise Ariobarzanes tahtı kendi isteğiyle oğlu II. Ariobarzanes'e (İ. Ö. 63-52) bırakır¹⁹⁷. II. Ariobarzanes yönetime, babası hayatta iken, onun isteği ile geçtiği için *mutşuz kral* olarak anılır. Cicero'nun Kilikya valisi olmasından kısa bir süre önce öldürölür¹⁹⁸. Ölümünden sonra onun yerine III. Ariobarzanes (İ. Ö. 52-42) geçer.

III. Ariobarzanes'in taht mücadelesinde en büyük yardımcıı Kilikya Prokonsölü Cicero olmuştur. Roma'da Pompeius ve Caesar arasında çıkan iç savaşıta Kapadokya Galatia ve Kommagene krallıkları ile beraber tahtlarını borçlu oldukları Pompeius'u desteklerler. Ancak savaşı Caesar'ın kazanması üzerine Galatia ile beraber Kapadokya Kralı Ariobarzanes, ondan özür diler. Bunun üzerine Caesar her iki kralı da affeder. Ancak Galatia beylerinin Kral Deiotaros'tan şikayetçi olmaları üzerine Caesar, Armenia Minor'u Kapadokya'ya bağlar¹⁹⁹. III. Ariobarzanes, İ. Ö. 42'de öldürölür ve yerine kardeşı X. *Ariarathes* geçer. Altı yıl gibi çok kısa bir süre tahtta kalan bu kral Marcus Antonius'un emriyle öldürölür²⁰⁰.

Daha sonra, Marcus Antonius'un isteğiyle Comana'daki yönetici rahibin oğlu Sisines, Arkhelaus (İ. Ö. 36 - İ.S. 17) adını alarak Kapadokya'nın kralı olur²⁰¹. Kendi adını taşıyan Arkhelais (Aksaray) kentini kurar. Augustus zamanında, İ. Ö. 20 yılında Armenia Minor ve Dağlık Kilikya, Kapadokya Bölgesi'ne dahil olur. Arkhelaus'un Roma'daki ölümünden sonra bölge yeni bir döneme girer²⁰².

Arkhelaus'un ölümünden sonra ve Galatia'nın Roma eyaleti oluşundan 42 yıl sonra²⁰³, İ. S. 17 yılında Tiberius tarafından Kapadokya Roma

¹⁹⁶ Kaya, 2009: 214.

¹⁹⁷ Sullivan, 1980: 1127 vd.; Tekin, 2007: 162.; Simonetta, 1977: 39.

¹⁹⁸ Sullivan, 1980: 1136 vd.; Tekin 2007: 163.; Simonetta, 1977: 43.

¹⁹⁹ Kaya, 2009: 225.

²⁰⁰ Sullivan, 1980: 1139 vd.; Tekin 2007: 163; Simonetta, 1977: 43.

²⁰¹ Pelling, 1996: 29.

²⁰² Sullivan, 1980: 1149 vd.; Tekin, 2007: 163; Simonetta, 1977: 45.

²⁰³ Kaya, 2009: 230.

İmparatorluğu'nun bir eyaleti olur²⁰⁴ (**Harita 12**)²⁰⁵. Roma yönetimi ile insanların daha çok rahat edeceği izlenimi yaratmak için bölgeden alınan vergiler azaltılır. Eyaletin ilk valisi ise Quintes Veranius'tur²⁰⁶.

Tiberius tarafından azaltılan vergiler ile ilgili olarak Caligula (İ. S. 37-41) değişikliğe gider. İ. S. 38 yılında satışlar üzerinden alınan vergiler tamamen kaldırılır²⁰⁷. Roma İmparatorluğunun bir eyaleti olan Kapadokya Bölgesi de bu indirimden faydalanır.

Claudius, Kapadokya'da İ. S. 41 yılında çeşitli düzenlemeler yapar. Bölgenin başkenti Caesarea kentini yeniden düzenler, Colonia Archelais'i (Aksaray) kurar. Ayrıca Claudius zamanında bölgenin başkentine imparator tarafından *Caesarea* adı verilir²⁰⁸.

Nero zamanında (İ. S. 54-68) Kapadokya'nın valisi İ. S. 54-55 yılının kışında atanan Domitius Corbulo'dur²⁰⁹. Yönetime geldiğinde Roma tarafından Corbulo'dan beklenen, Armenia'yı Parth kontrolünden çıkarması olmuştur. İ. S. 57-58 kışında Armenia'da askeri bir kamp kurar ve 59'da Tigranocerta'yı (Silvan) aldıktan sonra Armenia'yı Parthlardan kurtarır. Bundan sonra Syria'ya geri döner ve yerine Kapadokya-Galatia valiliğine Nero tarafından yaklaşık olarak İ. S. 62 yılında Paetus atanır. Paetus'a Armenia'da bir Roma eyaleti kurma görevi verilir. Ancak Paetus'un buradaki yenilgisi üzerine Roma Armenia'dan çekilir. Bundan sonra Syria'ya ek olarak Kapadokya-Galatia eyaletinin yönetimine tekrar Corbulo geçer²¹⁰.

Vespasianus zamanında (İ. S. 69-79) Kapadokya'da, İ. S. 72 yılında yeni siyasi ve askeri düzenlemeler yapılır; Kapadokya ile Galatia birleştirilir²¹¹. Bölgede İ. S. 75 yılında²¹² biri Melitane'deki Legio XII Fulminata,

²⁰⁴ Wiedemann, 1996: 210; Teja, 1980: 1084.

²⁰⁵ Tekin, 2007: 182.

²⁰⁶ Tacitus, Ann.: 2.56.

²⁰⁷ Barrett, 1989: 226.

²⁰⁸ Bilim adamlarının bu konuda Claudius ve Tiberius olmak üzere iki farklı görüşleri vardır (bkz. Ramsay, 2010:303.).

²⁰⁹ Lewis, 1993: 647.

²¹⁰ Griffin, 1987: 226-227.

²¹¹ Levick, 1999: 165.

diğeri Samosata'daki (Samsat) Legio XVI Flavia olmak üzere iki lejyon kurulur²¹³. İ. S. 76 yılında Kapadokya eyaletine *proproetor* rütbesinde *Pompeius Collega* isimli bir vali atanır²¹⁴. Bölgenin miltaşları ve sikkelerine göre Titus ve Domitianus'un dönemlerinde Galatia-Kapadokya eyaletinin valisi Caesennius Gallus'tur²¹⁵.

Traianus (İ. S. 98-117) zamanında Kapadokya Romalıların Partlara karşı sınır bölgesi olur ve askeri yollar yapılır²¹⁶. Flavianlar zamanında birleştirilen Galatia –Kapadokya eyaleti İ. S. 114 yılında ayrılır. İ. S. 114'te Armenia'yı fetheden Traianus, onu ayrı bir eyalet yapmaktansa Kapadokya Bölgesi'ne dahil etmeyi tercih eder²¹⁷. Bu dönemde Caesarea ve Archelais bölgenin önemli kentleri arasındadır. Traianus zamanında bölgede çok fazla sikke basılmıştır; bu durumun nedeni muhtemelen imparatorun doğuya genişleme politikası için gerekli maddi kaynağı sağlamaktır²¹⁸.

Hadrianus zamanında (İ. S. 117-138) Kapadokya, Armenia Minor, Kolkhis ve Pontus Polemoniakus'un büyük kısmını içeren bir eyalettir. Caesarea ise imparatorluk darphanesine sahip bir merkezdir. İki lejyon ve çok sayıda destek birliği ile Kapadokya bu dönemde imparatorluğun Syria'dan sonra en önemli merkezi olarak kabul edilir. Hadrianus yönetiminde lejyonlarda yeniden düzenlemeye gidilir. Buna göre bölgede Melitene'de bulunan XII Fulminata aynen kalırken, Satala'daki XVI Flavia Firma Samosata'ya taşınır ve onun yerine XV Apollinaris gelir²¹⁹. Hadrianus, İ. S. 129 yılında Kapadokya'ya Melitene'deki lejyonunu denetlemek üzere gelir. Bu ziyaretinden dolayı Hadrianus dönemi Kapadokya sikkelerinde *XII Legio*

²¹² Millar, 1993: 89.

²¹³ Levick, 1999: 165.

²¹⁴ Sherk, 1980: 996.

²¹⁵ A.g.m.: 1005. Çarşamba Suyu üzerindeki bir yazıta göre, Gallus Galatia-Kapadokya valisi olmadan önce konsüllüğe kadar ulaşmıştır.

²¹⁶ Wheeler, 2011: 246.

²¹⁷ Sherk, 1980: 1027.

²¹⁸ Sydenham, 1978: 7.

²¹⁹ Wheeler, 2011: 246-247.

Fulminate yazar²²⁰. Hadrianus'un imparatorluğunun son zamanları olan İ. S. 131-137 yıllarında ise Kapadokya'nın valisi Arrian'dır²²¹.

Lucius Verus'un yönetime geçtiği İ. S. 161 yılında ise Kapadokya'nın valisi olan M. Sedatius Severianus, Parthlara karşı yapılan bir savaşta öldürülür ve ona bağlı olan lejyonu ise yok olur. Bu lejyonun Antoninus Pius dönemindeki IX Hispana olma ihtimali varsa da, bu durum savaşın yerinin Elegea olduğunun kanıtlanması ile ancak ispatlanabilecektir²²².

Septimus Severus zamanında (İ. S. 193-211), Kapadokya'nın valisi Claudius Heminianus'tur. Bu vali, İ. S. 2. yüzyılda yönetimi altındaki Hristiyan halka yaptığı zulüm ile ün yapmıştır²²³. Bu dönemde Caesarea'ya bir Roma garnizonu yerleştirilir ve Smyrna ile ortak sikkeler (*omonia*) basılır. Buna göre Severuslar zamanında Caesarea ile Smyrna arasında bir birlik söz konusudur. Ön yüzlerinde Septimus Severus, Iulia Domna ve Caracalla portrelerini taşıyan bu sikkelerin bir kısmı Smyrna'da bir kısmı da Caesarea darphanesinde basılır²²⁴.

Severus Alexander (İ. S. 222-235) döneminde, İ. S. 230 yılında Pers Kralı Artaxerxes Kapadokya'yı ele geçirir; ancak daha sonra Roma'nın araya girmesiyle barış yapılır. İ. S. 3. yüzyıl Roma'nın otoritesinin iç savaşlarla, politik istikrarsızlıklarla tehlike altına girdiği bir dönemdir. Bu dönemin imparatoru III. Gordianus zamanında da Kapadokya'da Pers tehlikesi devam eder. Perslere karşı yapılan savaşta yaralanan imparator, daha sonraki bir zamanda iyileşemeyerek ölür.²²⁵

Valerianus döneminde ise Caesarea, Pers kralı Şapur tarafından İ. S. 257 yılında işgal edilir. Bunun üzerine İmparator Valerianus, Şapur üzerine yürür ve Caesarea tekrar ele geçirilir. İ. S. 260 yılında yapılan Edessa Savaşı'nda Pers Kralı Şapur, Roma imparatoru Valerianus'u yenilgiye uğratır

²²⁰ Sydenham, 1978: 15-16, 78.

²²¹ Campbell, 2002: 155.

²²² Wheeler, 2011: 247.

²²³ Lardner, 1815: XXII.

²²⁴ Sydenham, 1978: 132.

²²⁵ Campbell, 2002: 79-80.

ve imparatoru esir alır. Daha sonra Şapur'un ordusu Syria, Kilikya ve Kapadokya'yı yağmalamaya başlar. Pers kralı Caesarea'daki Roma genarali Demosthenes tarafından büyük bir savunmayla karşılaşır. Buna rağmen İ. S. 261'de Caesarea büyük bir yenilgiye uğrar²²⁶.

Kapadokya'da Erken Hristiyanlık Dönemi'ne Iulianus Apostata damgasını vurur. Iulius Constantius'un oğlu olan Iulianus'un (İ. S. 361-363) bölgede özellikle Caesarea ile ilişkileri imparatorluğu öncesinde başlamış ve daha sonra onun yönetiminde bunun etkileri sürmüştür. On iki yaşında iken Iulianus, Caesarea'da Macellum²²⁷ adı verilen bir yerde *sürgüne* gönderilir. Burada üvey kardeşi Gallus ile beraber altı yıl kalan Iulianus'un *sürgün günleri* İ. S. 347/8 yılında biter²²⁸. İ. S. 361'de imparatorluk koltuğuna geçen Iulianus, ertesi yıl Antiokheia'a giderken Caesarea'ya da uğrar. Önce bir Hristiyan iken daha sonra pagan inancı seçen imparator Zeus, Apollon ve Fortuna tapınaklarının tahrip edildiğini görünce sinirlenir ve Caesarea'yı kent listesinden siler. Ayrıca kentin adını Mazaka olarak değiştirir²²⁹.

2.3. Araştırma Tarihçesi

Kapadokya Bölgesi ile ilgili yapılan bilimsel çalışmalar çoğunlukla belli dönemler ve konular üzerinde yoğunlaşır. Özellikle bölgenin coğrafyası, kralları, Roma dönemi ve Caesarea sikkeleri en çok yayının yapıldığı alanlardır. Bu yayınların başlıca kaynağını ise arkeolojik verilerin yanı sıra Strabon, Herodotos, Diodorus Sicilius, Appianus ve Lucianus gibi antik dönem yazarları oluşturur.

²²⁶ Tucker, 2010: 148.

²²⁷ Macellum, semitik *mikla* kelimesinden türeyen, Yunanca ve Latince bu kökenle ilişkilendirilen bir kelimedir. Macellum, taze ve işlem görmüş balık, et ürünleri, av hayvanları, zeytinyağı, sebze, meyve ve lüks ürünlerin satıldığı çarşılar verilen isimdir. Yüksek İmparatorluk Dönemi'nde İtalya'da ve Roma eyaletlerinde, Yunanistan'da, Anadolu, Sicilya ve Kuzey Afrika'da macellum yapılarına rastlanır (bkz. Atik, 2004: 45-46. Ayrıca Macellum konusu için bkz. Anabolu, 2003; Schneider, 1928: 129-133; Bursa, 2010.).

²²⁸ Cooper, Decker, 2012: 52. Macellum bir saray, bereketli bahçeler, hamamlar, su kaynakları ve av alanlarından oluşan bir yerdir. Tiberius'un Kapadokya'yı Roma'nın bir eyaleti yapmasından sonra buraya da el konulur. Özellikle Macellum geç dönem imparatorlarının bölgeye ziyaretlerinde bir süre av alanı olarak kullanılmıştır.

²²⁹ Sozomenos, Hist. Ecc.: 1846: 5.4.

Siyasi otoritelerce sınırları sürekli değişen bölgenin coğrafyası hakkında ilk çalışmayı aslında Strabon yapmıştır. Yakın zamandaki çalışmalar arasında ise W. M. Ramsay²³⁰,ın Asia Minor'un Tarihi Coğrafyası adlı kitabı bu açıdan önemlidir. Kitabında geniş olarak yer verdiği Kapadokya'nın Roma yollarını ve kentlerini detaylı olarak ele alır. Ramsay bu eserinde Roma İmparatorluğu'nun yol ağını gösteren ve içinde Kapadokya'nın da yer aldığı Peutinger Haritası'ndan faydalanır.

Kapadokya'nın tarihi ve toplumsal yapısı hakkında bilgi veren, yerleşimlerindeki arkeolojik buluntulardan bahseden kapsamlı ve genel kaynaklar arasında önde gelen çalışmaları C. Texier²³¹, W. Ruge²³², R. Van Dam²³³ ve H. Rott²³⁴ yapar. Texier, Küçük Asya'da Kapadokya krallığının kökeni ile başlamış, tarihini Selçuklulara kadar anlatmıştır. Ayrıca bölgenin kentleri, göl ve ırmakları ile coğrafi yapısına da değinmiştir. Ruge, *RE* serisinde yer alan çalışmasından bölgenin adının anlamı ve tarihi konusunda özet bir bilgilendirme yapar. *Kar Krallığı* adını verdiği kitabıyla Van Dam, daha çok Roma Dönemi'nde bölgenin kültürel dokusuna değinir. Rott'un kitabı ise bölgenin arkeolojik verilerini içermesi bakımından önem arz eder.

Kapadokya'nın en eski yerleşimleri olan Aşıklıhöyük, Acemhöyük, Güvercinkayası, Kültepe, Kaman Kalehöyük, Tyana, Köşkhöyük hakkında başta Kazı Sonuçları Toplantısı, Araştırma Sonuçları Toplantısı olmak üzere çok sayıda makale ve kitap yayınlanır²³⁵.

I. Ariobarzanes döneminden başlayarak Kapadokya'nın Roma eyaleti oluşuna kadar geçen dönemi hakkında detaylı bilgiyi R. D. Sullivan²³⁶ verir. Bölgenin, imparator Tiberius ile birlikte Roma hakimiyetine girmesiyle birlikte Kapadokya'nın siyasi durumu hakkında bilgi veren önemli eserlerin yazarları

²³⁰ Ramsay, 2010: 267-269, 281-316.

²³¹ Texier, 2002: 3 vd.

²³² Ruge, 1919: 1910-1917.

²³³ Van Dam, 2002: 1-281.

²³⁴ Rott, 1908: 81 vd.

²³⁵ De Jerphanion, 1910: 168-174; Orlin 1970:1-270.

²³⁶ Sullivan, 1980 :1125-1168.

W. E. Gwatkin²³⁷ ve R. P. Harper'dır²³⁸. Ayrıca bir çok yayında imparatorluk döneminde Anadolu coğrafyası, sosyal, siyasi ve askeri durumu ele alınmış, Kapadokya'ya da değinilmiştir²³⁹. Bu dönemle ilgili son olarak T. B. Mitford²⁴⁰, Romalı general Lucullus'tan itibaren başlayarak Iustinianus dönemine kadar Armenia ile birlikte Kapadokya bölgesinin siyasi tarihini ele alır.

Kapadokya ile ilgili olarak yapılan çalışmalar arasında en kapsamlısı numizmatik alanındadır. Üzerinde Argaïos tasvirinin bulunduğu sikkeler ve bunlar hakkında yaptığı inanç yorumları ile P. Weiss²⁴¹ önemli bir yayın ortaya çıkarır. N. Baydur²⁴² ise *Anadolu'da Dağ Tanrıları* ile ilgili yaptığı çalışmada Argaïos'a da yer verir. Bu konu kapsamında Argaïos sikkeleri, gemleri ve bronzları ile ilgili bir katalog yapar. Başvuru kaynağı şeklindeki diğer kaynaklar SNG serileri ve *British Museum Kataloğu*'ndadır. Kapadokya krallarına ait sikkeler konusunda başta B. Simonetta²⁴³ ve O. Morkholm²⁴⁴ olmak üzere G. Taylor²⁴⁵, F. de Callataÿ²⁴⁶, H. Herrli²⁴⁷, L. Schmitt²⁴⁸ ve S. Taner²⁴⁹ oldukça detaylı çalışmalara yapmışlardır. Caesarea kentinin sikkeciliği konusunda ise E. A. Sydenham²⁵⁰, R. Bland²⁵¹, K. Butcher²⁵² ve H. Herrli²⁵³ gibi bilim adamlarının kitap ve makaleleri vardır.

²³⁷ Gwatkin, 1930: 1-66.

²³⁸ Harper, 1964: 163-168.

²³⁹ Jones, 1937: 175-91; Teja, 1980: 1083-1124; Mann, 1983: 44.

²⁴⁰ Mitford, 1980: 1169-1228.

²⁴¹ Weiss, 1985: 21-48.

²⁴² Baydur, 1994: 5-44.

²⁴³ Simonetta, 1958:11-20; Simonetta, 1961: 9-50; Simonetta, 1966: 83-92.; Simonetta, 1967: 7-12.; Simonetta, 1970a: 45-61.; Simonetta, 1970b: 37-42.; Simonetta, 1974: 49-62.; Simonetta, 1975a: 91-95.; Simonetta, 1975b:4-7.; Simonetta, 1979: 55-58. ; Simonetta, 1977: 1-52.

²⁴⁴ Morkholm, 1962: 407-411.; Morkholm, 1966: 21-25; Morkholm, 1968: 241-248.; Morkholm, 1969: 21-31.; Morkholm, 1975: 109-138.; Morkholm, 1978: 144-163.; Morkholm, 1979: 242-246.

²⁴⁵ Taylor, 1968: 269-270.; Taylor 1972: 43-45.

²⁴⁶ De Callataÿ, 1990: 891-895.

²⁴⁷ Herrli, 1987: 737-742.

²⁴⁸ Schmitt, 1990: 817-818.

²⁴⁹ Taner, 1974: 583-595.

²⁵⁰ Sydenham, 1978: 1-165.

²⁵¹ Bland, 1991: 213-258.

²⁵² Butcher, 1992: 41-48.

²⁵³ Herrli, 1985: 60-71.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

PERS KÖKENLİ ZEUS KÜLTLERİ

Perslerin İ. Ö. 546'dan itibaren Anadolu'ya egemen olmalarıyla birlikte etkisi yüzyıllarca sürecektir olan Pers kültürü ve inancı yerleşmeye başlar. Böylece, Ahura Mazda, Mithra, Anaitis, Vohu Manah gibi Pers tanrıları Anadolu topraklarında tanınmaya başlayarak, en sık görülen tanrılar arasında yer alır. Bu tanrıların isimleriyle ya da Persçe ifadelerden oluşan epitetler ile Anadolu'da Zeus inancı da çeşitlenir.

Zeus'un Anadolu'da Pers etkisini gösteren epitetleri; Ahura Mazda, Mithra, Pharnaouas, Stratios, Oromasdes, Bagaïos ve Baradates olarak bilinir. Ahura Mazda, Perslerin en eski dinlerinden biri olan Zoroastrianizm'in tek tanrısıdır. Adı ilk defa İ. Ö. 1400'lerde geçen güneş tanrısı Mithra²⁵⁴ ile Ahura Mazda, Anadolu'da en çok kültünün görüldüğü tanrılardır.

Pers egemenliğinin sona ermesinden sonra Helenistik dönemde Ahura Mazda'nın Zeus ile ilişkilendirilen epiteti, Oromasdes ve Stratios olarak kabul edilir. Pharnaouas tanrıya yerel bir beyin isminden verildiği düşünülen bir kullanımdır. Bagaïos epiteti Pers dilinde tanrı anlamına gelen *baga* kelimesinden türediği öne sürülen bir kullanımdır. Yasa koyucu anlamına gelen Baradates ise Ahura Mazda'yı temsil eder²⁵⁵.

Kapadokya Bölgesi'nde ise Pers kökenli Zeus epitetleri arasında en yoğun tapınım gören Ahura Mazda ve Mithra'dır. Bunun dışında arkeolojik ve epigrafik verilere göre, Niğde, Nevşehir ve Aksaray'da Pers kökeninden gelen Zeus epitetleri vardır. Bunlar sırasıyla Zeus Horkios (Asbamaïos), Zeus Stratios, Thymnasalı Zeus ile beraber Zeus Pharnaouas'tır.

²⁵⁴ Thieme, 1960: 303.

²⁵⁵ Şahin, 2001: 30.

3.1. Zeus Ahura Mazda Kültü

3.1.1. Ahura Mazda ve Dini

Pers uygarlığı antik dünyanın en büyük dinlerinden birine ev sahipliği yapar. Monoteist niteliği ile diğer inanç sistemlerinden farklılık gösteren, bu din Zoroastrianizm, Mazdaizm ya da daha çok bilinen adı ile Zerdüştlük'tür. Bu dinin kutsal kitabı Avesta; *peygamberi* Zerdüş; tek tanrısı tüm iyiliklerin, maddi ve manevi alemin yaratıcısı Ahura Mazda'dır. Bu monotesit inanç Akhamenidler Dönemi'nde uygarlığın resmi dini olarak kabul edilir.

Zoroastianizmin kutsal kitabı Avesta, Zend-Avesta²⁵⁶ ismiyle de bilinir. Avesta kelimesinin anlamı ile ilgili farklı görüşler olmakla birlikte bu konuda bilim adamları arasında kesin bir uzlaşma söz konusu değildir. En çok kabul edilen görüş Bartholomae'nin belirttiği üzere kutsal kitabın anlamının *övgü* ile ilgili olabileceğidir²⁵⁷. Zend- Avesta ise kutsal kitaba sonradan yapılan yorumlardan dolayı verilen bir isimdir. Avesta'nın dili ise Perslerin en eski dillerindendir. Çok az gramer farkları dışında kullanılan dil, Sanskritçe ile aynıdır²⁵⁸.

Monoteist inancın tanrısı tüm iyiliklerin, maddi ve manevi evrenin tek yaratıcısı, Ahura Mazda'dır²⁵⁹. Ahura Mazda'nın kelime anlamı *bilgelik*in *efendisi*'dir²⁶⁰. Tanrının yaratılış mitosu dinin temelini oluşturan prensibe işaret eder. Ahura Mazda, ikiz kardeşi Angra Mainyu ile beraber sonsuz zaman olarak kabul edilen²⁶¹ Zurvan'dan doğar. Zurvan bin yıl boyunca bir erkek çocuğu olması için kurbanlar sunar. Ancak çocuğunun olup olmayacağı

²⁵⁶ Avesta, on iki bin deri nüsha üzerine yazılmıştır. Tamamı yirmi bir ciltten oluşan Avesta'nın on yedi ciltlik bölümü Büyük İskender'in İ. Ö. 330'daki Persepolis fethinde yakılmıştır. Geriye kalan bölümler *yaradılış*, *yasa*, *ritüel*, *dua* ve *bilgelik* konularını içerir. Buna göre Avesta beş bölüme ayrılır: Yasna, Vispered, Vendidad, Yeşt ve Horde Avesta (bkz. Jackson, 1965: 97; Darmesteter, Mills, 1990: xxxii.).

²⁵⁷ Bartholomae, 1905: 108. Yazar, "upa-stāvaka-" övgü anlamına gelen Eski İran dilindeki bu kelimedenden yola çıkarak "abestāg" olarak okunması gerektiğini ileri sürer.

²⁵⁸ Dhalla, 1922: 39.

²⁵⁹ Boyce, 1996: 50.

²⁶⁰ Darmesteter, Mills, 1990: lviii: Tanrının adı; Asura Efendi; *Mazdha* herşeyi bilen, anlamında Asura Mazda daha sonra Ahura Mazda olarak bu anlamda kullanılır. Hint-İran dininin yüce Asura'sı Cennetin tanrısıdır.

²⁶¹ Zaehner, 1972: 57.

konusunda şüpheye düştüğü için, kendi çocuklarına hamile kalır. Adakları kabul olduğu için Ahura Mazda, şüpheye düştüğü için de Angra Mainyu doğar²⁶². Temel olarak Zerdüştlük'ün temeli bu ikiz kardeşin yani *iyilik* ve *kötülüğün* mücadelesine, karşıtlığına dayanır. Buna göre iyilik ve kötülük yaratılıştan dünyanın sonuna kadar mücadele içinde olacaktır.

İyiliğin tanrısının yeryüzündeki görüntüsünün ateş olduğuna inanılır. Bu nedenle ateş ve ateş altırlarının bu inançta önemli bir yeri vardır. Tanrının tasviri ise kanatlı bir güneş kursundan çıkar şekilde yapılır²⁶³. Zoroastrianizmin sembolü kabul edilen bu betim *faravahar* olarak adlandırılır. Faravahar ölümün ve yaşamın koruyucu ruhudur²⁶⁴. Bu sembol çok sayıda Pers yapısında karşımıza çıkar (**Levha 3**)²⁶⁵.

Zoroastrianizm'in yaradılış mitosuna göre, yaradılış on iki bin yıl süren bir zaman içinde dört farklı dönemden oluşur. İlki üç bin yıldan oluşan manevi yaratılış dönemidir. Tüm iyi ruhlar ve meleklerin ruhları bu zamanda yaratılır. Sonunda zafere iyiliğin ulaşacağını bildiği için Ahura Mazda, Angra Mainyu'ya çatışmaya girmeyi önerir. Böylece Ahura Mazda ile Angra Mainyu arasında dokuz bin yıl sürecek bir savaş başlar²⁶⁶.

İkinci dönem yine üç bin yıldır ve bu dönemde iyi ruhların bedenini Ahura Mazda, kötülerini ise Angra Mainyu yaratır. Ayrıca bilgeliğin tanrısı Amesha Spenta'yı, gökyüzünü, suları, yeri, bitkileri, hayvanları ve insanları yaratır²⁶⁷. Bu inanışta ilk insan 16 Mart'ta yaratılmaya başlanır ve 21 Mart'ta tamamlanır. Yeni yıl bayramı olan bu günde (Newroz) inananlar kutlamalar düzenler. Bu kutlamaların amacı öncelikle insanın ve ateşin yaratılması, ruhların göklerden inip evleri ziyaret ettiği inancı ve gündüzün uzamaya

²⁶² Bu konu hakkında detaylı bilgi için bkz. Zaehner 1972: 54-78.

²⁶³ Waldmann, 1991: 178.

²⁶⁴ Modi, 1937: 319 vd.

²⁶⁵ Schmidt, 1970: Pl. 19, 40-42, 49-50, 57-58, 63, 70.

²⁶⁶ Carter, 2003: 70.

²⁶⁷ Darmesteter, Mills, 1990: lxiv.

başladığı tarih olan 21 Martta iyiliğin kötülüğü, Ahura Mazda'nın Angra Mainyu'yu yendiği inancıdır²⁶⁸.

İlk insandan Zerdüş't'e kadar geçen üçüncü dönemde, Angra Mainyu ilk insanı (Gayomard) ve ilk boğayı (Gos) öldürür. *Kötülük* suyu, ateşi, bitkiyi ve toprağı kirletir; gökyüzünü paramparça eder ve dünyaya yolsuzluk, kıtlık, yoksulluk ve hastalık yayar. Daha sonra göksel melekler kötülüğü yener ve gökyüzünün etrafına dünyayı korumak için bir sur inşa eder²⁶⁹.

Son dönem ise ölümlerin dirilişi ve son yargılamayı içerir²⁷⁰. Bu dönemde Zerdüş't ve oğulları (Ausheta ve Aushetamah) ortaya çıkar. Ahura Mazda, Angra Mainyu karşısında zafer kazanır ve bunun sonucunda iyilik sonsuza kadar var olacaktır²⁷¹.

Antik dünyanın diğer inançlarına göre Zerdüş'tlük'te ölüm kavramı ise oldukça farklıdır. Ölüm, Angra Mainyu tarafından insanoğluna getirilen bir ızdıraptır²⁷². Bir kişinin ölümü ile yıllar boyunca sürecektir olan ritüeller başlamış olur. Buna göre, ölen kişinin ruhu üç gün üç gece bedeninde bekler. İnananlar neşeli, günahkarlar üzüntülüdür. Bu üç günde Angra Mainyu'nun ruha saldıracağına inanıldığından ölen kişinin yakınları da üç gün boyunca mezarın başında bekler. Ölen kişi için otuz gün boyunca yiyecek sunusu yapılır ve otuzuncu gün ayrıca kurban da sunulur. Bundan sonra ise bir yıl boyunca her ay kurban sunusu yapılmaya devam edilir. İlk yıldan sonra kurban sunusu yılda bir kez olmak üzere otuz yıl boyunca yapılır. Otuzuncu yılda ölen kişinin diğer dünyaya alıştığı düşünülürdüğü için bu ritüeller sona erer. Ruh ise üçüncü günden sonra, iki meleğin öderliğinde Cinvat (Raşma) köprüsünden geçerek yargılanır²⁷³. Bu köprünün kontrolünü ise Zurvan

²⁶⁸ Bilgin, 1996: 51-2; Şahin, 2001: 6.

²⁶⁹ Carter, 2003: 71.

²⁷⁰ Darmesteter, Mills, 1990: lxiv.

²⁷¹ Carter, 2003: 70.

²⁷² Boyce-Grenet, 1991: 7.

²⁷³ Muller, 2004: Yast XXII.

sağlar²⁷⁴. İyi ruh bu köprüden geçerken cennete kolayca ulaşır, kötü ruh ise cehenneme düşer²⁷⁵.

Tek tanrı inançlı dinin peygamberi olarak tanımlanan Zerdüşt'ün adı Avesta'da Spitama Zarathushtra ve bazen de sadece Spitama olarak geçer²⁷⁶. Zarathushtra kelimesinin eski Pers dilinde anlamının, *Zarat-uštra-develeri terbiye eden* ya da *güzel deve*²⁷⁷ olduğu ileri sürülür. Ancak kelimenin böyle bir anlam taşıdığı konusunda kesinlik yoktur. Kelime Yunanca'da Zōroastrēs (Ζωροάστρης) olarak geçer. Bu dilin etimolojisine göre ise *-astr-*, *ástra* yıldızlar ve *zōrós* saf, katışıksız kelimelerinin birleşimi sonucunda *katışıksız yıldız* ya da *yıldız* anlamına gelir²⁷⁸.

Zerdüşt ile ilgili bir diğer tartışma konusu da onun gerçekten yaşayıp yaşamadığıdır. Ayrıca, varlığına inananların da yaşadığı yer ve zaman ile ilgili farklı görüşleri vardır. Bazıları onun, İ. Ö. 1000 yılları civarında, bazıları ise 660-583 yılları arasında yaşadığını öne sürer²⁷⁹. Yunan yazar Plutarkhos'a göre ise Zerdüşt, Troya Savaşı'ndan beş bin yıl önce yaşamıştır²⁸⁰. Yaşadığı yer konusunda da yine net bir bilgi ve fikir birliği bulunmaz. Babil'de, Doğu İran'da ve Batı İran'da (Azerbaycan) yaşadığı konusunda farklı görüşler ileri sürülür²⁸¹. Zerdüşt'e Ahura Mazda'nın dininin, Daiti Irmağı'nda inzivaya çekildiği günlerin birinde Vohu Manah²⁸² tarafından müjdelendiğine²⁸³ inanılır.

Zerdüşt'ün kurduğu bu dinin insanlara getirdiği bir çok ibadet ve zorunluluk vardır. O, İnananlara günde beş defa dua etme ve festivallere

²⁷⁴ Ghirshman, 1963: 52.

²⁷⁵ Muller, 2004: Yast XXII.

²⁷⁶ Darmesteter, Mills, 1990: Fargard V., 58 vd.

²⁷⁷ Jackson, 1965:14, 148.

²⁷⁸ Ateş kültü için bkz. Boyce, 1990: 61-64.

²⁷⁹ Springett, 1923: 12,34, 40.

²⁸⁰ Plutarkhos, De Iside et Osiride: 46.

²⁸¹ Darmesteter, Mills, 1990: xlvii.

²⁸² Vohu Manah için bkz. Clark, 1998: 34 vd.

²⁸³ Darmesteter, Mills, 1990: Vendidad xlix.

toplu halde katılma zorunluluğu getirir²⁸⁴. Zerdüşt'ün inananlara yüklediği bir zorunluluk da Ahura Mazda ve Amesha Spentas'a²⁸⁵ adanan yedi farklı festivalin kutlanmasıdır²⁸⁶. En önemlisi Nevruz olan bu bayramlarda, daha önceden uygulanan kurban kesme adeti ortadan kalkar; bunun yerine kurban ateştir.

Günlük ya da yıllık kutlanan ibadetleri gerçekleştiren, Pers toplumunun sosyal sınıflarından biri olan Mazda rahipleri ise Avseta'da (Yasna Haptañhāiti'de Y.42.6) *athravan* (āθravan) olarak adlandırılır. Grek ve Roma dünyasında ise bu rahipler magi ya da magus (çoğulu magoi) adıyla bilinir²⁸⁷. Bu din adamlarının kendilerine özgü kıyafetleri bulunur. Beyaz başlık ve beyaz bir elbise giyerler. Rahipliği bırakmaları durumunda ise sadece bu beyaz başlığı takarlar²⁸⁸. İbadetlerinde kullandıkları *barsman* ise ateş rahiplerinin ikonografilerinde ayrılmaz bir parçadır.

Rahiplik babadan oğula geçen bir kurumdur. Ancak bu bir zorunluluk olarak görülmez. Bir rahibin oğlu isterse başka bir meslek seçebilir. Çocukları arasından rahipten sonra yerine gelecek olan onun en büyük çocuğudur²⁸⁹. Din adamlarının ölüm günleri de Mazdaizm'de önemlidir. Her yıl Eylül ayında

²⁸⁴ Darmesteter, 2004: 11-17: Günde beş defa yapılan ibadetler şöyledir: Hawan Gah: Sabahleyin güneşin doğuşuyla öğle arasındaki ibadet zamanına verilen isimdir. Rapithwin Gah: Öğlen ile ikinci arasında yapılan ibadet vaktine verilen isimdir. Uzerin Gah: ikinci ile güneşin batışı arasındaki vakitte yapılan ibadettir. Aiwisruthrem Gah: Güneşin batışı ile gece yarısına kadar geçen zamana verilen isimdir. Ushahin Gah: Gece yarısı ile sabah güneşin doğuşu arasında yapılan ibadettir.

²⁸⁵ Amesha Spenta (Amešāspand), kutsal ölümsüzler anlamına gelir. Yasna Haptañhāiti (Y. 39.3)'de ilk defa isimleri görülür. Vohu Manah/Vahman, Aša Vahištā Ardvahišt, Xšaθra Vairya/Šahrēvar, Spənta Ārmaiti/Spendārmad, Haurvatāt/Hordād, Amərətāt/Amurdād olmak üzere altı tanrısal kıvılcım olarak nitelendirilirler (bkz. Jackson, 2003:42-54.).

²⁸⁶ Gahambar adı verilen altı festivalin adı şöyledir: İlki Maidhyoi-zaremaya (bahar ortası), gökyüzünün; ikincisi Maidhyoi-shema (yaz ortası), suyun yaratılışı; üçüncüsü Paitishahya (mısır hasatı) dünyanın; dördüncüsü Ayathrima (eve geliş) bitkilerin; beşincisi Maidhyairya (Kış ortası) hayvanların; ve son olarak Hamaspath-maedayā insanoğlunun yaratılış bayramıdır. Bu bayramların dışında ateşin yaratılışı No Ruz/Newroz bayramı vardır. Yıl içinde kutlanan diğer bayramlardan daha kutsal kabul edilen Newroz doğruluğun zaferi, sonsuz hayatın 'yeni gün' bayramıdır. Erken saatlerde başlayan ibadetler sırasında kutsanmış yemekler yenir. Zengin ve fakir bir araya gelir, dargınlıklar bu festivallerde sonlandırılır (bkz. Boyce, 2001: 33-34).

²⁸⁷ Moulton, 2005: 429'da Magi kelimesinin kabile üyesi anlamına gelen moyu-dan türediğini öne sürer. Herodotos, Hist.: 1.107'de magusların, Medler'in altı boyundan biri olduğunu ve 1.120'de erken dönemlerde Kyros'un rüyasını yorumlamalarından dolayı rüya yorumcusu olarak karşımıza çıkar. Ateş tapınakları rahiplerine verilen bir diğer isim ise Parth'lar zamanında baş rahip anlamına gelen mobed'dir (bkz. Moulton, 1917: 132.).

²⁸⁸ Moulton, 1917: 134 vd.

²⁸⁹ A.g.e.: 134.

düzenlenen, Farvardigan (Muktâd) adı verilen geçmişlerini hatırlama günleri vardır²⁹⁰.

Rahiplerin asıl görevi ateş ile ilgilenmek ve Ahura Mazda'yı temsil eden ateşi korumaktır. Ateş ve ateş altarı kûltün ateşe verdiği önemi gösterir. Ateş, Ahura Mazda'nın sembolüdür. Altardaki ateş ise onun yansımasıdır. Avesta Yasna 62'de ateşin kutsallığı ve ona ne şekilde dua edileceğinden bahseder. Din adamları da günde beş defa ateşle ilgili dualar okur²⁹¹.

3.1.2. Kapadokya'da Zeus Ahura Mazda Kültü

Perslerin İ. Ö. 546'daki Anadolu hakimiyetinden sonra I. Darius ile birlikte üçüncü Pers satraplığı Kapadokya'da kurulur. Darius, satraplıklarında halkın geleneklerine ve inançlarına müdahale etmez. Ancak askeri ve ticari ilişkilerden dolayı Anadolu'da yerli kültür, Pers kültürü ile tanışır. Böylece Anadolu'nun diğer bölgelerinde de olduğu gibi Kapadokya Bölgesi de Pers etkisine girer.

Pers etkisi Kapadokya'da sosyal ve dini hayatta kendini çabuk gösterir. Arkeolojik ve epigrafik verilere bakıldığında *Zeus Ahura Mazda* şeklinde bir yazıt bölge içinde bulunmamasına rağmen antik dönem yazarları, yakın çağ gezginlerinin verdiği bilgiler doğrultusunda bölgede Ahura Mazda olarak tapınım gören tanrının aslında baş tanrı Zeus ile bir tutulduğu netlik kazanır. Bu konuda Ramsay'ın Vanessa ile ilgili söyledikleri önemlidir. Ramsay'a göre bu yerleşimde Hristiyanlık zamanında bile Ahura Mazda ve

²⁹⁰ Modi 1937: 465-466.

²⁹¹ “Ahura Mazda'nın yarattığı ateşi kutsuyorum. En güzel övgüler ve selamları temiz olan aydınlığına sunuyorum. Önünde durup tüm dini merasimleri yerine getiririm. Güzel kokulu bitkileri, kokusundan memnun olman için yakıyorum ve etrafında bulunan ilim sahibi kişilerle sana şu ilahiyi sunuyoruz. Ey Ahura Mazda'yı temsil eden kutsal ateş, sonsuza kadar hep parlak kal odamızda. Ahura Mazda'ya en yakın olan tanrı isteklerimizi yerine getir. Rahat ve huzuru bize getir, yaşamımızda mutluluk, günlerimize ferahlık, dinimize bağlılık ve bize kılavuzluk edecek ilim marifeti ver. Ey yüce tanrı, bize ilim öğrenmemiz için güç ve himmet ver. Bizi bağışla, düşmana karşı başarılı ve hayatta muvaffak kıl. Evlerimizde ve ateş tapınaklarında Ahura Mazda'nın ışığı yayılmaktadır. Ona hamt ve senada bulunanları sıkıntıdan kurtar, hayvan sürüleri ve toprağı bereketlendir. Ahura Mazda'nın ateşine hamt ve sena olsun bizi kötülüklerden korusun.” Muller, 2004 : 313-314.

Baalsamin'i temsilen bir dağda Zeus'a tapınıldığını²⁹² söylemesi iyiliğin tanrısının, Zeus Ahura Mazda şeklinde tapınım gördüğüne işaret eder. İ. S. 4. yüzyılda yaşayan Caesarea psikoposu Basileus ise kendi zamanında ateş kültü rahiplerinin Kapadokya'nın her yerinde olduğunu yazar²⁹³. Bu da kültürün İ. S. 4. yüzyıla kadar bölgede varlığının bir göstergesidir.

Ayrıca Cyrus'un Zoroastrianizm'i resmi Pers dini olarak kabul etmesinden sonra oluşturulan Zoroastrian takvimi²⁹⁴ de Kapadokya'da görülür ve bu takvim İ. S. 4. yüzyıla kadar bölgede kullanılır²⁹⁵. Bu durum Kapadokya'nın değişen siyasi egemenliğinde halkın, Perslerin sosyal etkilerine de maruz kaldığının bir göstergesidir. Çok yönlü bir şekilde ortaya çıkan bu etkileşimler, bölgede bu kültürün bölgenin yerli kültürü ile daha çok kaynaşmasına neden olur.

Kapadokya'da Pers inancı ile ilgili en detaylı bilgiyi Amasyalı Strabon verir. Strabon Geographika'da Pers tanrılarına tapınım ve gelenekleri ile beraber Kapadokya Bölgesi'nden de örnekler anlatır: *Kuzeydoğu Anadolu boyunca, Kapadokya ve Armenia'da Pers tanrılarına tapınılır. Kapadokya'da Pers tanrılarına adanmış Pyraethoi denen tapınaklar ve büyük bir magi varlığı vardır. Persler heykel ya da altar yapmazlar ama cenneti Zeus olarak düşündüklerinden, adaklarını yüksek bir yerde gerçekleştirirler*²⁹⁶. Ayrıca güneşe tapar ve ona Mithras adını verirler²⁹⁷. Dualarla birlikte kurban verirler ve temiz bir yerde, kurbanı taçlı olarak sunarlar. Kurban verme törenini yöneten Magus (Magi) eti böldükten sonra, herbiri kendi payıyla uzaklaşır; tanrıya herhangi bir parça ayrılmaz. Çünkü tanrı, kurbanın sadece ruhuna

²⁹² Ramsay, 1894: 142, 457.

²⁹³ Basilius, Epist. Gra.: 258.

²⁹⁴ Boyce, 1990: 22; Zoroastrian takvimi için bkz. Parise, 2002: 96 vd.

²⁹⁵ De Jong, 1997: 144; Takvim, Kapadokya dışında Armenia ve Albania'da da kültür etkileşiminden dolayı görülür. Bu takvimde yer alan Amesha Spenta Vohu Manah'nın adı bölgede Osmana olarak değişikliğe uğrar.

²⁹⁶ Strabon, Geog.: 15.3.13 vd. Bu bilgiyi Herodotos da doğrular (bkz: Herodotos, Hist.: 1.131.). Ayrıca heykel ya da altar yapmayışlarının nedenini, tanrıları insan formu olarak düşünmemelerinden kaynaklandığını söyler.

²⁹⁷ Herodotos da Mithras'tan bahseder; ancak Perslerin Aphrodite'ye Mithra dediklerini söyler (bkz: Herodotos, Hist.: 1.131.).

*ihtiyaç duyar*²⁹⁸. Herodotos'un da bahsettiği bu törenin sonunda magus, tanrıların soy zincirini anlatan dinsel bir hava okur. Dinleri magus olmadan kurban kesmeyi yasaklamıştır²⁹⁹.

Strabon kurban verme ritüeliyle ilgili daha detaylı bilgiler vererek bölgedeki Pers inancını anlatmaya devam eder: *“Kapadokya’da da gerçekleştirilen bu gelenekte kurban verme ayini bıçakla yapılmaz; kurban tokmak benzeri bir ağaç kütüğü ile ölümüne dövülür. Perslerin kurban olarak adadıkları özellikle ateş ve sudur. Ateş üzerine kabuksuz odun atarlar ve üzerine etin katı yağını koyarlar, onun üstüne de sıvı yağ dökerler ve alttan yakarlar. Ateşi nefesleriyle üflemezler ama yellerler. Ateşi nefesiyle üfleyen ya da üzerine ölü bir şey atan, her kimse öldürülür. Suyu kurban verirken, bir göl, nehir ya da çeşme kıyısına giderler. Burda bir çukur açarlar ve kurbanı üzerinde katlederler; kanın saf suya sıçramasına yani suyun kirlenmemesine özen gösterirler. Ardından eti sıra halinde mersin ya da defnenin üzerine yatırır, Magi buna ince dallarla dokunur ve büyü yapar, üzerine bal ve sütle karıştırılmış yağ döker; bu işlemi suyun yada ateşin üstünde değil, toprağın üzerinde yapar. Ellerinde ince mersin çubuklarından yapılmış demetler tutarak, uzun bir süre büyü yapmaya devam ederler”*³⁰⁰.

Ahura Mazda rahiplerinin ritüellerdeki görevinden bahseden yazar, daha sonra onların kıyafet detaylarını da aktarır: *“Perslerin Pyrætheia isminde bazı büyük tapınakları vardır. Buraların ortasında bir altar bulunur, üzerinde büyük miktarda kül vardır ve Magus burada sönmeyen bir ateşle ilgilenir. Hergün buraya girerler, ateşin başında çubuklardan oluşan bir demet tutarak, başlarından aşağıya geçeden yapılma, dudaklarını ve yanaklarını örten uzun türbanlar giyerek yaklaşık bir saat boyunca büyü yapar. Benzer gelenekler Anaitis ve Omanus tapınaklarında da gözlemlenir. Bu tapınaklara*

²⁹⁸ Strabon, Geog.: 15.3.13 vd.

²⁹⁹ Herodotos, Hist.: 1.132.

³⁰⁰ Strabon, Geog.: 15.3.13 vd.

*ait küçük tapınaklar vardır ve yapılan törende Omanus'un ağaçtan bir heykelciği taşınır*³⁰¹.

Pers dininin Kapadokya'da varlığı konusunda bir şüphe olmamasına rağmen günümüze ulaşan mimari yapı ve kalıntılar oldukça azdır. Vanessa'da (Avanos/Nevşehir) bulunan Çeç Tümülüsü ile ilgili son yıllarda yapılan çalışmalarda buranın tümülüs değil de bir Pers tapınağı olup olmadığı tartışılır. Casabonne, antik yazar Strabon'un eserinde verdiği bazı bilgilere dayanarak Çeç'in bir tapınak olabileceğini öne sürer³⁰². Strabon'un verdiği bilgilere göre, "*Vanessa'da Morimene'de üçbin hizmetkarı barındıran Ouenasa Zeus'una ait bir tapınakla rahibe yılda yüz talantonluk bir gelir sağlayan verimli ve kutsal bir arazi bulunur*"³⁰³. Bunun dışında, yine Strabon'a göre, "*Pontus Zela'da İskitlere karşı kazanılan zaferden sonra Pers generaller topraklarla bir tepelik oluşturduktan sonra buraya Anahitis Tapınağını yaparlar. Omanos ve Anadatos gibi Pers tanrılarının da tapınıldığı bu yerde yıllık olarak düzenlen bir festival yapmışlardır*"³⁰⁴. Perslerin tapınak inşa etme geleneklerinden bahseden bu örneğe göre, Casabonne'nin varsayımından çıkan sonuç Vanessa'da Zeus Ahura Mazda ya da Mithra inancının olduğudur. Bu görüşün doğruluğu ancak burada yapılacak bir arkeolojik kazı çalışması sonucunda netlik kazanacaktır.

Ahura Mazda inancı ile ilgili bir başka veri de Kapadokya dışında, Persepolis'te I. Darius Sarayı'nın tören salonunda yer alan İ. Ö. 5. yüzyıla tarihlendirilen kabartmada karşımıza çıkar. Apadana olarak adlandırılan bu kabartmada krala hediye getiren yirmi üç ayrı milletten delege tasvir edilmiştir. Bu delegelerden dokuzuncusu, at ve tekstil ürünleriyle tasvir edilen Kapadokyalılardır (**Levha 4**)³⁰⁵. Apadana kabartmasının bir bayram ile ya da ülkelerin Perslere ödediği vergiyle ilgili olup olmadığı tartışılır. Strabon'un

³⁰¹ A.g.e.: 15.3.13 vd. Strabon'un burada bahsettiği Omanus, Vohu Mana adıyla da bilinir. Omanus, iyi düşünce anlamına gelen Zoroastrian dininin temellerinden ve Ahura Mazda'nın yardımcısıdır. Vohu Mana'nın adı Kapadokya takviminde Osmana olarak yer alır (Boyce, Grenet, 1991: 280.).

³⁰² Casabonne, 2009a: 86.

³⁰³ Strabon, Geog.: 12.2.6.

³⁰⁴ A.g.e.: 11.8.4.

³⁰⁵ Schmidt, 1970: Pl. 101-D

eserinde verdiği iki farklı bilgi bu noktada şüphe duyulmasına neden olmuştur. İlk olarak, Strabon Kapadokyalıların yıllık olarak Perslere bin beş yüz at, elli bin koyun ve iki bin katır tributum olarak ödediğini belirtir³⁰⁶. Çelişkiye düşülen ikinci bilgi ise bölgenin sınır komşusu Armenia satrabinın, Mithra'nın yıllık festivali için yirmi bin tay göndermesidir³⁰⁷. G. Walser bu hediyelerin Nevruz Bayramı ile ilgili olduğunu düşünür³⁰⁸. Ancak Strabon'un daha önce bahsedilen, Kapadokya'daki Pers dini ritüelleri bilgisi ile birlikte yirmi üç ayrı ülkenin yöneticilerinin bir festivale katılmak için gelmeleri akla daha yatkın gelmektedir.

Zeus Ahura Mazda'ya Helenistik Dönem'de iki farklı epitle tapınımı söz konusudur. Tanrının Helenleştirilmiş epiteti *Zeus Oromasdes* ve *Zeus Stratios*'tur. Buna göre Kapadokya'da Zeus Oromasdes adıyla bir epitele rastlanmazken, Zeus Stratios bölgede Nevşehir/Gülşehir'de Suwasa antik kentinde ortaya çıkar.

Kapadokya'da Ahura Mazda ile ilgili arkeolojik ve epigrafik veriler Kayseri Bünyan Altarı ve Nevşehir Arabsun Yazıtı'dır. Bölge dışında ise Kapadokya'nın İ. S. 3. yüzyılda Pers dininin hala devam ettiğini göstermesi ağıısından Persepolis'in kuzeybatısında bulunan Nakş-i Rüstem kentindeki Zerdüşt'ün Kabesi'nde yer alan Kirdir Yazıtı önemli bir veridir.

Bu veriler doğrudan Ahura Mazda'yı ve Zeus'u işaret eden bir takım özellikler içermektedir. Zeus Ahura Mazda şeklinde bir epigrafik veri olmamasına rağmen, Kapadokya'nın Pers kökenli kültlerine yönelik arkeolojik, epigrafik, numizmatik ve yazınsal verilerinin bir potada yoğrulmasının zorunlu sonucu olarak baş tanrı Zeus'un bu epiteti almış olduğu ya da iki tanrının beraber tapınım gördüğu konusu kesinlik arz etmektedir.

³⁰⁶ Strabon, Geog.: 11.13.8.

³⁰⁷ A.g.e.: 11.14.9

³⁰⁸ Walser, 1966: 83.

Pers hakimiyetinin sona ermesinin ardından bölgede etkisi azalmaya başlayan bu kültür yerini doğal olarak Helenistik kültüre bırakır. Ancak Pers dini, etkisini bölgede yüzyıllar boyunca sürdürmeye devam edecektir. Bunun en büyük kanıtı ise Arkhelaus zamanından sonra sikkeler ve gemler üzerinde görülmeye başlanan doğulu motiflerdir. Pers inancına işaret eden ay, yıldız motifleri ve Argaios zirvesinde bir, iki ya da üç figürün görüldüğü sikkeler Kapadokya'da yerli kült ile birlikte Yunan ve Pers inançlarının kaynaştığı sinkretik bir yapıya işaret etmektedir.

3.1.2.1. Bünyan Altarı

Altar, Kayseri'nin Erciyes Dağı'na yaklaşık 40 km uzaklıkta yer alan Bünyan İlçesi civarında bulunur. Altar ile ilgili ilk ve en detaylı çalışmayı önce Kurt Bittel; daha sonra Ş. Karagöz yapar³⁰⁹. Kireç taşından dikdörtgen formlu altar, Anadolu Medeniyetleri Müzesi'ndedir. Bu Pers ateş altarı, Akhamenid Dönemi'ne tarihlendirilir (**Levha 5**)³¹⁰.

İki krepisli altarın dört cephesinde profilden sağa doğru yürür tarzda aynı ikonografide yapılmış Zoroastrianizmin rahibi birer *magus* bulunur. Her birinin başında tiara ve üzerinde kandys denen uzun kollu manto vardır. Sert kumaştan yapılan tiara, Pers krallarının ve magilerin kullandığı bir başlıktır³¹¹. Magus bir elinde Avesta'da bahsedilen kutsal demet *barsman*³¹² (*bar'əs'man*), diğer elinde *phiale* tutar. Altarda alçak kabartma yapılmış figürlerin sadece ikisinin mantosu diğerlerinden biraz daha kısadır. Elindeki barsman ve phiale ile her bir magus burada tanrıya kurban verirken, bir ritüel sırasında betimlenmiştir.

Bünyan sunağı ile karşılaştırma yapılabilecek çok fazla örnek yoktur. Günümüzde Afganistan'ın kuzeyinde bulunan Sar-i Pûl kentinden üç

³⁰⁹ Bittel, 1952: 15-28; Bittel, 1956: 35-42; Karagöz, 2005: 137-152.

³¹⁰ Lintz, 2012: 155; Briant, 2002: 712.

³¹¹ Strabon, Geog., 15.3.15., Herodotos, Hist.: 1.132.; Siculus, Bib. Hist.: 17, 77.; Ksenophon, Anab., 2.5; Cyrop.: 8.3.; Aeschylus, Persai: 661-662. gibi antik yazarlar bu Pers başlığı tiaradan bahseder. Strabon'a göre magus, başlarından aşağıya geçeden yapılma, dudaklarını ve yanaklarını örten *tiara* giyer.

³¹² Darmesteter, 1880: Fargard XIX, 18-19.

kilometre uzakta bulunan Kel-i-Dâûd mezar kabartmasında (**Levha 6**)³¹³ profilden betimlenen magus bir elinde barsman tutarken diğer eli tapınma işareti olarak omuz hizasında yukarı kaldırmıştır. Seleukoslar dönemine (muhtemelen) tarihlenen bu mezarda işlenen magusun profil duruşu, tiara ve mantosu ile genel olarak Bünyan örneğine benzer görünse de ikonografik açıdan değerlendirildiğinde bazı farklılıklar vardır. Barsman burda magusun sol elindeyken, Bünyan sunağında sağdadır. Buna ilaveten maguslar diğer ellerinde başka herhangi bir nesne taşımazlar. Bu sunaktaki phiale ise magusun tanrıya içki sunusu olabilir. Pers tasvirlerinin dışında kalan bu betimleme, Doğu dışında Grek etkisinin de Kapadokya bölgesinde varlığını yansıtır. Özellikle vazo betimlemelerinde sıkça görülen phiale, libasyon sırasında kullanılır.

Manto detayları ve sağ elinde tuttuğu barsman ile İ. Ö. 4. yüzyıl sonuna tarihlenen Persepolis'deki Fratadara sarayındaki bir örnek ile (**Levha 7**)³¹⁴ ikonografik açıdan yakın özellikler taşır. Anadolu'da ise Daskyleion'da bulunan İ. Ö. 5. yüzyıla tarihlendirilen bulla ve kabartmalarda yer alan magus örnekleri (**Levha 8**) birkaç ayrıntı dışında Bünyan magusları ile benzer özelliktedir³¹⁵. Ancak tüm cephelerinde bulunan magus kabartmaları ile Bünyan Sunağı diğerlerinden ayrılır.

Magus kabartmalı bu altının dağ tanrı olarak ve birçok tanrı ile beraber tapınım gören Argaios'a yakın bir yerde bulunması da önemlidir. Strabon'un Kapadokya'daki ve Herodotos'un Perslerin dini ile ilgili bilgilerine dayanarak Pers ateş kültünün Argaios'ta olması mümkündür.

Karagöz, Greko-Pers eseri olarak nitelendirdiği altarı İ. Ö. 6. yüzyıla tarihlendirirken, İ. Ö. 4. yüzyılda da bu altının kullanılmış olduğunu söyler. Bittel ise kıyafet ve kıvrımların özelliğini dikkate alarak Akhamenid ya da Eski Seleukid döneminde yapıldığını savunur.

³¹³ Debevoise, 1942: 88.

³¹⁴ Debevoise, 1942: 87.

³¹⁵ Karagöz, 2005: 139.

3.1.2.2. Arabsun Yazıtı

Nevşehir'in Gülşehir İlçesi'nde parçalarının birbirine ne şekilde ait olduğu tam olarak bilinmeyen üç farklı yazıt bulunur. Antik dönemde önce Zoropassos ve daha sonra Arabsun adıyla bilinen bu yerleşimdeki yazıtlar Y. I. Smirnow tarafından 1897'de bulunur. *Arabsun Yazıtı I*, Ahura Mazda ve Bel (Baal)'den bahseder (**Levha 9 A**) . İ. Ö. 2. yüzyıla tarihlendirilen Arabsun yazıtı günümüzde İstanbul Arkeoloji Müzesi'ndedir³¹⁶.

Arabsun Yazıtı I ve diğer iki yazıtın (Arabsun Yazıtı II-III) (**Levha 9 B-C**)³¹⁷ hangi maksatla yapıldığı konusunda kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak sunumlar için masa olarak kullanılmış olabileceği ileri sürülür. İkincisinin üzerinde ve yanlarında alçak kabartma meyveler, çiçekler, başaklar, bir kuş ve tutacaklı bir sürahi gibi rölyefler kazılıdır. Taşın yüzeyine gelişigüzel yayılmış bu kabartmalar yaygın bir alt-Hitit tarzının kaba yerel bir versiyonu olarak karakterize edilir. Bu nedenle yazıtlardan bağımsız düşünüldüğünde bu motiflerin sahte olabileceği bile ileri sürülmüştür. Ancak bu metinler üzerinde çalışan araştırmacılar onların özgünlüğüne dair herhangi bir şüphe duymamışlardır³¹⁸.

Bu yazıtların dili Aramcadır. Başlangıçta paleografik temellere dayandırılarak İ. Ö. 2. yüzyıla tarihlendirilmişlerdir. Daha sonra yine bu kanıta dayanarak onların İ. Ö. 4. hatta 5. yüzyıla ait oldukları da tartışılmaya başlanmıştır. Ancak bunların İ. Ö. 2. yüzyıla ait oldukları genel olarak kabul edilen görüştür.

En uzun ve en iyi korunmuş olan yazıtın çevirisi şöyledir :

“... Bu Mazda dini

Bel'in kraliçesi, kız kardeşi ve eşi,

Şöyle dedi: “Ben Kral Bel'in eşiyim.”

³¹⁶ Lidzbarski, 1902a: 59, 67.

³¹⁷ A.g.e.: 71; Lidzbarski, 1902b: 322.

³¹⁸ Boyce, 1982: 274-275.

Ardından Bel Den-Mazdaizm'e şöyle dedi:

“Sen, benim kız kardeşim, çok bilgesin,

Ve sen tanrıçalardan daha güzelsin,

Ve bu yüzden ben seni Bel'in eşi yaptım.”³¹⁹

Yazıtta mecazlı bir ifade tercih edilerek iki tanrının evliliğinden bahsedilir. Aslında iki tanrının ve onların dinlerinin evliliği, söylenmek isteneni vurgulamak içindir. Böylece bu yazıttan çıkan temel anlam, Bel ile Ahura Mazda'nın bir tutulmasıdır³²⁰. Bu noktada, tanrısal özellikleri ve ikonografik açıdan Bel ile Zeus'un mitolojide eş değer kabul edildiği ayrıntısına da dikkat çekmek gerekmektedir (**Levha 34 A**). Ayrıca Ramsay'in sözlerini de hatırlamakta fayda vardır (*Kapadokya Bölgesi'nde Vanessa'da Hristiyanlık zamanında bile Ahura Mazda ve Baalsamin'i temsilen bir dağda hala Zeus'a tapınılır*³²¹). Böylece Ahura Mazda ve Bel'in evliliğinden bahseden Arabsun yazıtındaki her iki tanrının da aslında Helenistik Dönem'de Zeus ile bir tutulması Kapadokya'da Zeus Ahura Mazda'nın kanıtlarını oluşturmaktadır.

Diğer iki yazıt çok fazla zarar gördüğü için iyi okunamaz. Bir satır uzunluğundaki ilki, “Büyük Kral Bel” hakkında bazı sözler içerir. İki satıra sahip ikincisinde ise, Ahura Mazda ismi açıkça okunabilir. Bu metnin Aramca yazılmış bir Avesta duasının bir parçası olduğu düşünülür. Ancak Boyce, İ. Ö. 2. yüzyılda yazılı dile geçmiş böyle bir duanın olmasını mümkün görmez³²². Ayrıca parçalar halinde astrolojik kelimeler de mevcuttur. Bu nedenle yazıtlı ilgili bir metin bütünlüğü sağlanması ya da konu ile ilgili bir fikir sahibi olunması mümkün değildir³²³.

³¹⁹ Lidzbarski, 1902a: 69.

³²⁰ Clermont-Ganneau, 1899: 59.

³²¹ Ramsay, 1894: 142, 457.

³²² Boyce, 1982: 274-275.

³²³ Lidzbarski, 1902b: 319 vd.

3.1.2.3. Kirdir Yazıtı

Zerdüşt'ün Kabesi'nin doğu duvarı üzerinde bulunur. Zerdüşt'ün Kâbesi ya da *Kible-i Zerdüş* adıyla bilinen yapı, Persepolis'in kuzey batısındaki Nakş-i Rüstem kentindedir. 7.25 metre genişliğinde ve 12.5 metre uzunluğundaki yapı, 3 basamaklı tabanı ve çatısıyla beraber 14 metre yüksekliğindedir (**Levha 10**)³²⁴.

Akhamenid mimari özellikleri taşıyan yapının hangi amaçla yapıldığı ve kullanıldığı kesin olarak belirlenememiştir. Anıtın arşiv, anıt mezar ya da ateş tapınağı/altarı olduğu yönünde farklı görüşler vardır. Bir başka görüş ise yapının Anahita Tapınağı olma ihtimalidir³²⁵. Sancisi-Weerdenburg yapıyı I. Darius tarafından yaptırılan tac giyme kuleleri olarak yorumlar³²⁶. K. Erdmann'a göre bir duman çıkışı olmadığı için ateş tapınağı olma ihtimalinin zayıf olduğunu söyler³²⁷. Bissing, Kâbe'nin Cambyses II'nin anıt mezarı olduğunu söyler³²⁸. Kâbe, Akhamenid kraliyet mezarlarından II. Darius'a adanan mezarın yakınında bulunur ve I. Darius'un aile mezarlığı olduğu³²⁹ iddia edilir.

Anıtın tarihlendirilmesi ilk olarak bölgedeki bir başka yapı olan Zindan-ı Süleyman ile yapılır. C. Nylander, yapının taş bloklarının mengene ile tutulmamasından dolayı, Zindan-ı Süleyman'ı Kâbe'den daha eski bir tarihe yerleştirir³³⁰. Bu nedenle Zindan Pasargade Sarayları ile aynı çağda yani İ. Ö. 540 yılında inşa edilir. Buna göre Kabe-i Zerdüş'ün yapımı ise İ. Ö. 540 yılından sonraya tarihlendirilir. Djavad Zakataly'ye göre ise bu yapı II. Cambyses'in mezarı olarak yapılmasına rağmen, sonradan bu amaçla kullanılmamıştır³³¹. Zakataly'nin iddia ettiği bu düşünce anıtı İ. Ö. 530-522 yıllarına tarihlendirmemize neden olur. Sonuçta Kabe-i Zerdüş ile ilgili net bir

³²⁴ Sprengling, 1937: 673.

³²⁵ Shabani, 2005: 105.

³²⁶ Sancisi-Weerdenburg, 1983: 145-52.

³²⁷ Erdmann, 1941: 20-21.

³²⁸ A.g.e.: 20-21.

³²⁹ Boyce, 1982: 117.

³³⁰ Von Bissing, 1923: 40-57.

³³¹ Zakataly, 1954: 38.

tarih verilemese de yapı, Akhamenid anıtsal mimarlığının erken evresine yani İ. Ö. 540-520 yıllarına tarihlendirilir³³².

Ancak bu Akhamenid yapı ile etrafını çevreleyen duvarlar üzerindeki yazıtların tarihi birbirinden farklıdır. Akhamenid Dönemi yapısının bu yazıtları Sasani Dönemi'ne tarihlendirilir. Yapıyı çevreleyen bu duvarların doğusunda, batısında ve güneyinde trilingual metinler bulunur. Doğuda Orta Persçe³³³ (**Levha 11 A**), batıda Parth dili (**Levha 11 B**) ve güneyde ise Grek metni (**Levha 11 C**) yer alır³³⁴. Baş rahip Kirdir'in³³⁵ yazıtı ise doğu duvardaki Orta Persçe metindir. Bu yazıt İ. S. 285 yılına tarihlendirilir. Kapadokya Bölgesi'nde Ahura Mazda inancının olduğunun epigrafik kanıtının dinin topraklarında ortaya çıkması önemlidir. Kirdir yazıtının 11-13. satırlarında Kayseri ve Kapadokya eyaletinde Mazdaizm dini ile ilgili Kirdir'in dilinden bilgilere ulaşılır. Yazıt;

“Ve ilkinden beri ben, Kirdir, yazadlar ve hükümdarlar için ve kendi ruhum uğruna çok sıkıntı ve zahmet çektim. Ve İran ve ayrıca İran dışı topraklarda bir çok ateşin ve rahiplere ait okulların yayılmasına neden oldum. Kralların kralının ordularının eriştiği İran dışı topraklarda ateşler ve rahipler vardı. Eyalet merkezi Antiochia ve Suriye eyaleti, ve Suriye'ye bağlı bölgeler; eyalet merkezi Tarsus ve Cilicia eyaleti, ve Cilicia'ya bağlı bölgeler; eyalet merkezi Caesarea ve Cappadocia eyaleti, ve Cappadocia'ya bağlı bölgeler, Pontus'a kadar ve Armenia eyaleti, ve Gürcistan ve Arnavutluk³³⁶ ve Balasagan, 'Alans Geçidi'ne kadar – buralar talan edilmiş ve yerle bir edilip yakılmıştır, kralların kralı Şapur ve orduları tarafından. Orada da, kralların kralının emriyle, o topraklarda bulunan ataşleri ve rahipleri yönettim. Ve onlara zarar gelmesine ya da esir alınmalarına izin vermedim. Ve her kim orada esir alındıysa onu gerçekten salıverdim ve kendi toprağına geri

³³² Schmidt, 1970: 41. İ. Ö. 250-150 yılları arasına tarihlenen sikkeler üzerinde ise yapı ile beraber kral görülür (bkz. Shabani, 2005: 105.).

³³³ Sprengling, 1937: 652-672.

³³⁴ Schmidt, 1970: pl. 6-8.

³³⁵ İ. S. 3. yüzyılda yaşayan Kirdir, üç Sasani imparatoruna hizmet etmiş, Zoroastrianizmin baş rahibidir. Detaylı bilgi için bkz. Sprengling, 1940: 197-228.

³³⁶ Georgia, günümüzde Gürcistan'ın, Albania ise Arnavutluk'un eski dönem adıdır.

gönderdim. Mazda'ya tapan dini ve onun iyi rahiplerini o topraklarda onurlu ve saygılı hale getirdim. Ve kafirler ile zararlı adamları, rahipler arasında olmalarına rağmen Mazda'ya tapan dini ve yazadların hizmetini ileri taşımayan bu adamları cezalandırdım ve azarladım taa ki benim sayemde onlar iyileşene kadar. Ateşler ve rahipli okullar için birçok belge ve ayrıcalıklar düzenledim. Ve yazadların ve kralların kralının desteği ile, ve benim çabam ile, İran toprağında birçok Vahram ateşi yandı ve birçok yakınların evlilikleri yapıldı, ve inancı olmayan birçok insan inanan oldu. Ve “dev”lerin dinine sahip bir çok insan vardı ve benim çabamla onlar “dev”lerin dinini bıraktı ve yazadların dinini kabul etti. Ve yazadlar için bir çok mevsimsel ayinler yapıldı ve çeşitli şekillerde birçok dini yazmalar ve diğer hizmetler sayıca arttı ve yükseltildi, bu yazıtta bunlar yazılmamıştır: çünkü bunlar yazılsaydı çok yer tutarlardı. Ve ben kendi masrafımla farklı yerlerde birçok Vahram ateşi yaktım... Ve her kim bu kaydı görür ve onu yüksek sesle okursa, adil ve cömert olsun, benim olduğum kadar, yazadlar ve hükümdarlar ve kendi ruhu için iyi nam ve kısmet ona hayattayken gelsin ve sonraki dünyada ruhu kutsansın”³³⁷.

Yazıt, Sasani imparatoru I. Şapur'un genişleme politikası sonucunda yaptığı savaşlarda, dönemin baş rahibi Kirdir'in Ahura Mazda dinini koruma çabasını içerir. Buna göre Suriye'den Arnavutluk'a kadar işgal altında kalan bölgelerde rahipleri, bu dinin okullarını ve ateşleri (Ahura Mazda) koruduğunu anlatır. Kirdir Yazıtı, Zoroastrianizmin İ. S. 3. yüzyılda özellikle Kapadokya'da hala yaygın bir şekilde tapınım gördüğünü belirten güvenilir bir epigrafik kaynak olması açısından önemlidir.

3.2. Zeus Mithra Kültü

3.2.1. Mithra ve İnancı

Çağlar boyunca varlığını sürdüren Mithra inancı doğduğu İran topraklarından Anadolu'ya, Yunan ve Roma uygarlıklarına kadar yayılım gösterir. Mithra, Aryan halkların en eski güneş ya da ışık tanrısıdır. Proto

³³⁷ Boyce, 1990: 113.

Hint-İran dilinde Mithra anlaşıma, arkadaşlık, dostluk ve sözleşme anlamlarına gelir³³⁸. Mithra adı ilk defa İ. Ö. 1400 civarına tarihlenen Hitit-Mitanni antlaşmalarında *Varuna, Indra, Nasatya* ile beraber geçer³³⁹.

Bir gizem dini olmasına rağmen eskiçağ metinlerinde Mithra'dan bahsedilir. Amasyalı Strabon Perslerin güneşe taptıklarını ve adının Mithra olduğundan bahseder³⁴⁰. Yine aynı yazar, Mithra'nın yıllık festivalinde Armenia satrabının yirmi bin tay gönderdiğini söyler³⁴¹.

Plutarchos'a göre Persler tanrıya *arabulucu* anlamına gelen Mithras adını verir³⁴². Plinius, Mithra'nın Kızıl Deniz'in dağlarından ve Pers ülkesinden geldiğini söyler³⁴³.

Büyük İskender Tarihi'nin yazarı Romalı tarihçi Q. Curtius, Kral Darius'un generalleri ve askerleri arasında dolaşarak güneşe, Mithra'ya ve kutsal ateşe dua ettiğini belirtir³⁴⁴.

İ. S. 1. yüzyılın Romalı şairi Publius Papinius Statius, *Thebaid* adlı eserinde Mithra'nın bir Pers mağarasında boğayı öldürme mitosundan bahseder³⁴⁵. Boğa öldürme miti, Statius'un eseri ile en erken yazılı kaynak olarak literatüre geçer.

Geniş yaylaların tanrısı Mithra'nın on bin gözü, bin kulağı ve bin duyusu vardır³⁴⁶. Mithra'nın kalesi, Hintliler tarafından *Meru*, İranlılar tarafından *Alburz* olarak adlandırılan kozmik bir dağdır³⁴⁷. Bu dağ gecenin,

³³⁸ Bonfante, 1975: 47 vd.; Gershevitch, 1955: 30'da tanrının adının arkadaş kelimesi ile etimolojik ilgisini reddeder. Bunun tesadüfi bir benzerlik olduğunu öne sürer.

³³⁹ Thieme, 1960: 303. "Mi-it-ra, Uru-w-na, In-da-ra, Na-sa-at-ti-ia".

³⁴⁰ Strabon, Geog.: 15.3.

³⁴¹ A.g.e.: 11.14.9.

³⁴² Plutarkhos, De Iside et Osiride: 46.

³⁴³ Plinius, Nat. Hist.: 37.63: tanrının adı *Mithrax* olarak geçer.

³⁴⁴ Rufi, Hist. Alex. Magni.: 4.13.12. "Ipse cum ducibus propinquisque agmina in armis stantium circumibat, Solem et Mithrem sacrumque et aeternum invocans ignem, ut illis dignam vetere gloria maiorumque monumentis fortitudinem inspirarent."

³⁴⁵ Statius, Thebaid, Ach.: 1. 696.

³⁴⁶ Geden, 2004: 19-20.

³⁴⁷ Malandra, 1983: 11.

karanlığın, soğuk ya da sıcak rüzgarların olmadığı bir yerdir. Tanrı, dört beyaz atlı arabada sürekli doğudan batıya doğru ilerler³⁴⁸.

Mithra kültünün tapınım yeri, *mithraeum*dur. Mithraeumlar doğal ya da yapay bir mağarada ve bir mağara şeklinde mimari örgüyle oluşturulan yer altı tapınaklarıdır. Bu tapınaklar Suriye³⁴⁹, İtalya³⁵⁰, Almanya³⁵¹, Fransa³⁵² ve İngiltere³⁵³ gibi dünyanın bir çok yerinde görülür. Dünyada bilinen en büyük gizem dini tapınağı Gaziantep Dülük'te Keber Tepesi'nin güney eteğinde bulunan iki salonlu mitraeumdur. Bu tapınak Anadolu'da ortaya çıkan tek örnektir. Yer altı geçidi ile ulaşılan Mithra tapınaklarının merkezi nişinde *tauroktoni* sahnesi işlenir.

Kült ile ilgili en önemli betimleme olan *tauroktoni* Mithra'nın bir boğayı kurban etme sahnesidir. Tauroktonide, Phryg başlığı giyen Mithra, sol diziyile boğayı aşağı bastırır ve sol eliyle boğanın burun deliklerinden tutar. Diğer elindeki hançer ile boğayı kurban eder. Mitra'nın uçuşan pelerininin iç tarafında bazen yedi yıldız tasvir edilir. Akrep, boğanın testislerine saldırırken, köpek ve yılan boğanın kanını yalar; kuzgun tanrının uçuşan mantosunun yanındadır. Öldürülen boğanın kanı, samanyoludur. Boğanın kuyruğu, Spica yıldızını temsil eden başağa dönüşür. Sahnenin her iki tarafında ekinoksları sembolize eden kautes ve kautopates adlı meşale taşıyıcıları vardır. Meşaleyi yukarı kaldıran Kautes bahar ekhinoksunu, meşaleyi aşağıya doğru tutan Kautopates ise sonbahar ekhinoksunu simgeler. Bu mitostaki karakterler takım yıldızlarını ifade eder: Mithras-Perseus, Boğa-Taurus, köpek-Canis Minor, yılan-Hydra, kuzgun-Corvus,

³⁴⁸ Fisher, 1968: 643.

³⁴⁹ Cumont, 1975: 151-214; Francis, 1975: 424-445.

³⁵⁰ İtalya'da İ. S. 1-3. yüzyıla tarihlendirilen yirminin üzerinde mitraeum bulunur. Yedi Kapılı Mithraeum (Mitreo delle Sette Porte, İ. S. 1. yüzyıl), Yılanlı Mithraeum (İ. S. 2. yüzyılın ilk yarısı), Yedi Küreli Mithraeum (Mitreo delle Sette Sfere, İ. S. 2. yüzyılın 2. yarısı), Circus Maximus Mithraeumu (İ. S. 3. yüzyılın 2. yarısı) önemli mithraeumlardan bir kaçıdır. Bu konu ile ilgili olarak bkz: Pavia, 1999; Burrascano, 1979.

³⁵¹ Almanya'da bulunan mithraeumlar İ. S. 2. ve 3. yüzyıllara tarihlendirilir.

³⁵² Fransa'da Chardonchamp ve Angers yerleşimleri ile Bordeaux mithraeumu önemli Mithra tapınakları arasındadır. Bu tapınaklar, İ. S. 2.-3. yüzyıllar arasına tarihlendirilir.

³⁵³ Sphepherd, 1998.

akrep-Scorpio³⁵⁴. Çoğunlukla tauroktoninin, tanrıça Nike'nin boğayı öldürme mitosu ile benzerlik gösterdiği düşünülür. Ancak bu benzerliğin, sanatsal bir etkileşimden kaynaklandığı ya da Mithra ikonografisine uyarlanmış olduğu konusunda bir açıklık yoktur.

Mithra kültüründe yedi farklı planete ait yedi derece vardır. Bunlar sırasıyla *koraks* (kuzgun), *nymphus* (gelin), *miles* (asker), *leo* (aslan), *perses* (pers), *heliodromus* (güneşin ulaşı) ve *pater* (baba) aşamalarıdır. İlk aşama *koraks*, Merkür hakimiyetindedir. Külte giren adayın bu aşamada simgesel olarak ölümü canlandırılır. Venüs hakimiyetindeki ikinci aşamada adaya Mithra'nın gelini olarak bir duvak takılır ve aday Mithra heykeline su sunar. Mars hakimiyetindeki *miles* aşamasında adayın kördüğüm atılmış bir ipi çözmesi gerekir. Leo, Jupiter hakimiyetindedir. Kendinden önceki derecelerin hazırladığı yemeği, kutsal tören sofrasına götürür. Ay egemenliğindeki *perses*'te aday bal ile arınır. Güneşin hakimiyetindeki *heliodromos*'ta kırmızı bir kıyafet giyen aday, Mithra'nın yanına oturur. En son aşama Saturn hakimiyetindeki *pater*'dir. Bu derecedeki aday Mithra'nın temsilcisi olarak kabul görür³⁵⁵. Yedi aşamadan geçen kültün adayları ise sadece erkeklerden oluşur. Kadınların bu külte katılımı yasaktır³⁵⁶.

Zoroastrian takviminde yılın yedinci ayı tanrının adının verildiği *mihr* olarak adlandırılır. Mithra için her yıl düzenlenen Mithragan Bayramı da bu ayda kutlanır. Mithragan, bu ayın on altısı ile yirmi bir arasında kutlanan bir güz festivalidir³⁵⁷. Nevruz'dan sonra İran'ın en büyük festivallerinden biridir. Bu festival, İslamiyet zamanında Abbasi halifeleri zamanında dahi kutlanmaya devam etmiştir³⁵⁸.

Roma'da Mithra, Sol Invictus ile bir düşünülür. Bu gizem dininin ilk defa nasıl Roma'ya geldiği konusunda kesin bir bilgi yoktur. Plutarkhos'a

³⁵⁴ Nabarz, 2005: 20-25.

³⁵⁵ Merkelbach, 1994: 77 vd.

³⁵⁶ Cumont, 1957: 179.

³⁵⁷ Beck, 1984: 2069.

³⁵⁸ Yıldırım, 2006: 525.

göre Mithra gizemlerini ilk kutlayan Kilikyalı korsanlardır³⁵⁹. Bu nedenle çoğunlukla kabul edilen görüş ise Mithra inancının Roma'ya bu korsanlar tarafından getirildiğidir. İmparator Nero İ. S. 66 yılında bir magi de olan Armenia kralı Tridates tarafından inisiye edilir³⁶⁰. Hadrianus'tan Carus'a kadar Roma imparatorlarının anlatıldığı Historia Augusta'da Commodus'un Mithra ritüellerini kirlettiği anlatılır³⁶¹. Commodus bu ritüellerde insan kurban etmiştir. İ. S. 4. yüzyılda Constantinus'un Hristiyanlığı resmi olarak kabulü ile Mithra inancı da diğerleri gibi yok olmaya başlar. Ancak bir Hristiyan olan İmparator Iulianus (İ. S. 361-363) sonradan Mithra inancını kabul eder³⁶².

3.2.2. Kapadokya'da Zeus Mithra Kültü

Pers hakimiyetinin Anadolu'da başlaması ile birlikte Mithra inancının yayılımı Ahura Mazda tapınımlarında olduğu gibi genişler. Özellikle bu kült Yunan ve Roma tanrıları ile bir tutulur ya da asimilasyona uğrar. Mithra Roma'da *Sol Invictus Mithra* şeklinde karşımıza çıkarken Anadolu'da Men, Attis, Apollon, Helios ve Zeus ile eş değer ya da beraber görülür³⁶³. Tanrının adı, Anadolu'da bazen *Helios Mithra*³⁶⁴ bazen de *Zeus Mithra*³⁶⁵ şeklinde yazıtlarda geçer³⁶⁶. Böylece kendi toprakları dışında asimilasyona uğrayan tanrının Anadolu coğrafyasında bölgelerin baskın kültürleri ile bütünleştiği düşünülür.

Zeus Mithra adı altında tapınım gören tanrının tasvir özellikleri ise Baktria sikkeleri yoluyla öğrenilir. Bu sikkelerde Zeus Mithra sakallı, ışın tacı ve tahtında otururken ya da Phryg şapkası takmış bir büst görüntüsünde tasvir edilir³⁶⁷. Kapadokya Bölgesi sikkelerinde ise şimdiye kadar böyle bir

³⁵⁹ Plutarch, Vit. Pomp.: 27.4. (akt. Dürüşken, 2000: 149).

³⁶⁰ Champlin, 2005: 227.

³⁶¹ Hist. Aug., Vit. Comm.: 9.

³⁶² Smith, 1995: 114.

³⁶³ Boyce, Grenet, 1991: 279.

³⁶⁴ Milner, Smith, 1994: 71; French, 1994: 121-122.

³⁶⁵ Şahin, 2001: 110.

³⁶⁶ Kapadokya'da Mithra inancı konusunda bkz. Erol, Şenyurt, 2011: 87-106.

³⁶⁷ Zeus Mithra, Eucratides'in başkenti *ai khanum*'da, Hermaeus, Antialcidas veya Heliokles II sikkelerinde görülür, bkz: Mac Dowall, 2007: 256.

betimlemeye rastlanmaz. Ancak Zeus Mithra bölgenin kendine özgü yapısında aranmalıdır.

Caesarea sikkelerinin arka yüzlerinde dağ tanrı Argaios ile beraber betimlenen ay ve yıldız motifinin olduğu örneklerin Mithra inancı ile ilgili olup olmadığı tartışılır. Bunların Helenistik Zeus'a ait olduğunu söyleyen Cook'un³⁶⁸ aksine Sydenham Mithra inancı ile ilgili olabileceğini düşünür³⁶⁹. Bunun dışında yine Caesarea sikkelerinde Argaios zirvesinde üçlü ve dörtlü figürler ya da yıldızlar görülür³⁷⁰. Kapadokyanın Roma'nın bir eyaleti olmasıyla birlikte sikkelerde yer alan bu motiflerin, bölgenin hala Pers etkisinde olmasından ve sinkretik yapısından dolayı Zeus, Mithra ve Ahura Mazda'yı temsil ettiği düşünülür.

Bölgede Kayseri ve Niğde'de Mithra adının geçtiği epigrafik veriler bulunmuştur. Mithra kültüne yönelik tek arkeolojik buluntu ise Nevşehir'de ele geçen Camihöyük Mithra Maskesi'dir³⁷¹.

3.2.2.1. Farasa Yazıtı

Yazıt, Kayseri Yahyalı İlçesi'ne bağlı eski adı ile Farasa³⁷² Köyü'nde Zamanti Nehri³⁷³ civarındaki bir mağarada kayaya oyuludur. A. Levidis tarafından bulunan ve kopyalanan yazıtı J. Marquart 1905'te yayınlar³⁷⁴. Aramca ve Yunanca yazılı bilingual bu yazıt İ. S. 1. yüzyıla tarihlendirilir³⁷⁵.

Yunanca metin;

Σαῦαριος

Μαίρβου (Μαγρβου?)

³⁶⁸ Cook, 1925b: 980.

³⁶⁹ Sydenham, 1978: 20.

³⁷⁰ Güler, 1995: 44 vd.

³⁷¹ Erol, Şenyurt, 2011: 87-106.

³⁷² Farasa, 1970'te *Çamlıca* olarak değiştirilmiştir. Yerleşimin antik çağdaki ismi ise *Ariaramneia*'dır. *Ariaramneia*, Ariarathes II'nin babası Ariaramnes tarafından kurulan bir kenttir.

³⁷³ Nehrin antik dönemdeki adı Karmalas'tır. Ramsay, 2010: 100.

³⁷⁴ Marquart, 1905: 121-124. No.3.

³⁷⁵ Grégoire, 1908: 434-435.

3.2.2.2. Tyana Yazıtı

Θεῶ δίκαιῳ Μίθρᾳ

Yunanca yazıt, Niğde'nin Kemerhisar İlçesi'ndeki Tyana'da bulunur. Bu yazıtın çevirisi *Theo Dikaio Mithrai, Adil tanrı Mithra'ya* şeklinde yapılır³⁷⁹. İlk defa Mithra'nın bu yazıt ile *adil* (dikaio) epithetini kullandığı çoğunlukla kabul edilen görüştür. Yazıt ile ilgili olarak şimdiye kadar bir tarihlendirme yapılmamıştır.

Mithra'ya verilen epithetler arasında *adil* tanrı sıfatı yer almadığından, bu kullanımın Mithra için ilk defa burada geçerli olduğu sonucuna varmak yerine, bölgenin ya da Anadolu'nun yerli kültlerine bakmak daha yerinde olacaktır. *δίκαιῳ*, Roma İmparatorluk Dönemi'nde daha çok Kuzeybatı Phrygia ve Kuzeydoğu Lidya bölgesi'nde varlığı bilinen *hosios kai dikaios* (kutsal ve adil tanrı) kültü ile ilgili olmalıdır. Bu yerli kült sadece yazıtlarda, çoğunlukla da adak yazıtlarında karşımıza çıkar. Akyürek Şahin'e göre kusursuzluğu ve adaleti simgeleyen *hosios kai dikaios*, Güneş tanrısı Helios'un hizmetinde olan daha aşağı seviyede tanrılardır. Bu tanrılar bazen tek bazen iki ayrı figür olarak yapıldıklarından bilim adamları tarafından bazen tek bir tanrı bazen de iki ayrı tanrı olduğu ileri sürülür. Lidya'da daha çok ata binmiş olarak betimlenen tek bir tanrı olarak görürüz. Phrygia'da ise iki ayrı tanrı olarak tasvir edilir. *Dikaos* elinde adaletin simgesi terazi, *Hosios* ise bir sopa tutar. Her ikisinin de saçları omuzlarına kadar uzanır. Bu yerli kült yazıtlarda Apollon, Helios, Dike, Theos Hypsistos, Theos Arkhegetes, Kybele, Dionysos, Selene, Herakles, Zeus Bronton ve Zeus Olbios gibi bir çok tanrı ile beraber tapınım görür. *Hosios kai dikaios* ile ilgili bilinen en erken yazıt, İ. S. 1. yüzyıla tarihlendirilen Mysia'da bulunan bir mezar şiiridir. Kült ile ilgili epigrafik veriler ise daha çok 2. ve 3. yüzyıllarda yoğunlaşır (**Levha 12**)³⁸⁰.

³⁷⁹ Vermaseren, 1956: 49, no.18; Cumont, 1896: no.3.

³⁸⁰ Akyürek Şahin 2004a: 1-18. *Hosios kai Dikaos* ile ilgili en detaylı çalışmaları Akyürek Şahin 2004b: 135-148 ve Riel, 1991: 1-70; Riel, 1992a: 71-103, Riel, 1992b: 95-100 taf. 9-10. yapar.

Orta Anadolu’da yoğun olarak kültü yayılan hosios kai dikaios ile Pers tanrısı Mithra arasındaki bağlantı, Anadolu’nun etkisi altında kaldığı Doğu ve Batı uygarlıklarının tanrılarını yerli tanrılarıyla bütünleştirmelerinden ileri gelmelidir. Hiçbir Zoroastrian metinde karşılaşılmayan adil tanrı epiteti ile Mithra Tyana’da, muhtemelen kökeni Phrygia’da olan tanrı Dikaos ile birlikte bir kült oluşturur. Bir çok tanrı ile beraber tapınım gören bu yerli kült ile Mithra bir Pers tanrısı değil bölgenin doğu-batı sentezinde yerli kült ile beraber kendine yer bulur. Bununla birlikte Hosios kai Dikaos kültünün genel yapısının Yunan tanrıları ile beraber bir bütün oluşturması da Mithra’nın Persli bir yapıdan çıktığını ve yerli bir özellik kazandığı gösterir.

Yazıtın tarihlendirilmesi $\delta\iota\kappa\alpha\acute{\iota}\omega$ epithetinin Anadolu’da kullanımı ile mümkün olabilir. Hosios kai dikaios kültünün bilinen en erken örneğinin İ. S. 1. yüzyıla tarihlendirilmesi ve kültün yoğun olarak İ. S. 2. yüzyılda Phrygia Bölgesi’nde görülmesinden dolayı Tyana Yazıtı’nın da en erken, İ. S. 2. yüzyıla tarihlendirilmesi olasıdır.

3.2.2.3. Kayseri Yazıtı

Mermer bir sütun üzerinde bulunan Latince yazıt, Argaios eteklerindeki Kayseri’de bulunur. Dili Latince’dir. Yazıt;

“Solem

Soli invicto

Mythrae

pro salute et incolu-

mitate Chresimi Augg(ustorum

nn(ostrorum) dispensatoris,

Callimorphus arka-

rius eiusdem

votum solvi(t)

*libens animo.*³⁸¹

Bu metin *Callimorphus, Sol Invictus Mithras'a Sol'un bir temsilini adanmıştır*, şeklinde Türkçe'ye çevirilir. Yazıt ile ilgili tarihlendirilme şimdiye dek yapılmamıştır.

Mithra'nın yeraltı tapınaklarında tasvir edilen tauroktoni mitosu, Sol'dan aldığı emir ile boğayı kurban etmesidir. Mithra'nın Sol (Güneş) ile olan bu ilişkisi Mithra'nın sonraları güneş ile bir tutulmasına neden olur. Boğayı öldürme girişiminde Mithra'ya yardım eden güneş simgesi Roma'da bu tanrının Sol Invictus ile özdeşleştirilmesine neden olur³⁸². Güneş tanrısı Sol Invictus (Yenilmez Güneş)³⁸³ Aurelianus tarafından İ. S. 274 yılında Roma'nın resmi tanrısı olarak kabul edilir. Sol Invictus ile ilgili en erken belge Roma'da İ. S. 158 yılına tarihlendirilir. Anadolu'dan Roma'ya giden Persli Mithra, Roma'da Sol Invictus Mithra olarak tapınım görür.

Buna göre yazıtın tarihlendirilmesinde Sol Invictus'un ortaya çıktığı ilk zaman göz önünde bulundurulmalıdır. Tanrı ile ilgili Roma'da bilinen en erken belgenin İ. S. 158 yılına ait olmasından dolayı Kayseri Yazıtı da muhtemelen İ. S. 1.-2. yüzyıllar arasına tarihlendirilir.

3.2.2.4. Camihöyük Mithra Maskesi

Mithra maski, Nevşehir'in Avanos İlçesi'nin Bayramhacılı Köyü'nün güneybatısında yer alan Camihöyük'te bulunur (**Levha 13 A**). Prof. Dr. S. Yücel Şenyurt'un başkanlığında gerçekleştirilen 2009-2010 yılı kurtarma kazısında ortaya çıkarılan bu maske pişmiş topraktan yapılmıştır.

Restorasyon sonrasında yüksekliği 20 cm, genişliği 13,6 cm. olan maskede sol gözün bir kısmı, yanak, dudağın alt kısmı ve çene eksiktir.

³⁸¹ Cumont, 1896: no.2; Vermaseren, 1956: 49, no.17.

³⁸² Dürüşken, 2000: 155.

³⁸³ Invictus epitheti, *yenilmez* anlamına gelir. Roma'da Iuppiter, Mars ve Herkül için bu sıfatın kullanıldığı görülür. Iuppiter Invictus için 13 Haziran'da, Mars Invictus için 14 Mayıs'ta ve 12 Ağustos'ta ise Herkül Invictus için festival düzenlenirdi (bkz. Fowler, 1899: 157-158, 48, 201.).

Pişmiş toprak maskede Mithra Phryg başlığı ile görülür (**Levha 13 B**). Maske dışında yine kazılarda fresk parçaları (**Levha 13 C**) ve yanları düzgün taş örgülü, üstü iri sal taşlarıyla kaplı bir tünel ortaya çıkarılır. Bu tünelin bir mitraeumun geçiş yoluna ait olması muhtemeldir³⁸⁴.

Maskenin kullanımı ile ilgili olarak farklı görüşler ortaya atılabilir. Öncelikle ilk akla gelen bir tiyatro oyununda maskenin kullanılmış olabileceğidir. Ya da maske, bir tapınakta veya kutsal bir mekanda duvara asılarak kutsalı temsil edebilir. Son olarak da Mithra inancındaki külte yükselişin son aşamasında kullanılma ihtimalidir. Camihöyük'te bir tiyatro yapısı, yapılan çalışmalarda ortaya çıkmadığı için maske olarak kullanılması mümkün görünmez. Erol ve Şenyurt'un belirttiği gibi bu maske Mithra inancındaki yedi yükselişin sonuncusu *pater* aşamasında tanrının yeryüzündeki bir görüntüsü olmalıdır³⁸⁵. Bunun dışında ileri sürülebilecek bir diğer görüş ise, şayet fresk parçalarının tauroktoni sahnesi olduğu ve ortaya çıkarılan tünelin bir mithraeum olarak kullanıldığı kesinleşirse gizem kültüründe tapınağın duvarında tanrının simgesi olarak da yer aldığı öngörülebilir.

Maske dünyanın bir çok yerine yayılmış olan mithraeumlardaki freskler ile karşılaştırıldığında Erol ve Şenyurt tarafından tanrı Mithra olarak açıklanır ve İ. S. 2.- 3. yüzyıla tarihlendirilir³⁸⁶.

3.3. Kapadokya'da Thymnasalı Zeus ve Zeus Pharnaouas Kültü

Kapadokya Bölgesi farklı coğrafyalardan gelen inançların beraber yaşandığı ve kaynaştığı zengin bir kült merkezidir. Yunan tanrıları ile beraber Ahura Mazda, Mithra ve Anahita gibi tanrılar Pers hakimiyeti ile beraber bu topraklara geldiğinde yerli tanrılarla beraber büyük bir inanç kaynaşması ortaya çıkar. Bu durum aslında bölgedeki dinsel hoşgörünün de bir yansımasıdır.

³⁸⁴ Erol, Şenyurt 2011: 88.

³⁸⁵ Erol, Şenyurt 2011: 96.

³⁸⁶ Erol, Şenyurt, 2011: 97.

Bölgedeki Pers kökenli kültlerden bir diğeri de Thymnasalı Zeus ve Zeus Pharnaouas kultüdür. Zeus'un sıfatları içerisinde Anadolu'da şimdiye kadar Zeus ile ilgili olarak kullanımı bilinmeyen iki farklı epitet, Aksaray'ın on beş kilometre batısında Acemhöyük yakınlarındaki Büyüktaşlı Höyük'te bulunan bir yazıt yoluyla öğrenilir. Bu yazıtta Thymnasalı Zeus ve Pers kökenli bir epithet olduğu düşünülen Zeus Pharnaouas isimleri geçer. 50.8 x 70.4 ölçülerindeki bir blok üzerine yazılmış vasiyetname olan bu yazıtın dili Yunanca'dır.

Yazıt ile ilgili ilk çalışmayı 2002 yılında M. Aydaş yapar. Daha sonra ise yazıtın tercümesinde Aydaş ile farklı görüşleri olan C. P. Jones detaylı bir inceleme yapar. Jones yazıtın bazı satırlarında çeşitli düzeltmeler yapmıştır. Zeus Pharnaouas epiteti ile ilgili olarak ise S. Mitchell, Anadolu'daki Pers varlığı ve isimleri ile ilgili çalışmasında bu konuya değinir³⁸⁷.

Büyüktaşlı Höyük Yazıtı, bir arazi sahibinin vasiyetini içerir. Yazıtta iki farklı tanımlamayla geçen Zeus'un adı ile beraber Pers tanrıçası Anahita ve Comana Cappadocia'nın ana tanrıçası da yer alır. Böylece yazıt, yerli kült ile birlikte Pers inancının aynı anda ve coğrafyada yaşandığını gösteren tarihi bir belge niteliğindedir.

Yazıtın on beş ve on altıncı satırlarında *Thymnasalı Zeus* ve *Zeus Pharnaouas* isimleri geçer. Bu yazıtta arazi sahibi, *bir grup köleyi çocuklarının gizli tutulması ve dolayısıyla ortaya çıkacak özgür klanın sonsuza dek sürmesi şartıyla özgür bırakmıştır. Eğer bu kölelerden herhangi biri bu vasiyeti yerine getirmezse, Comana tanrıçasına bir ceza ödenecektir. Bu ceza sembolik olarak şunları kapsıyordu: her yıl yapılacak ve bir seferde her birinden dokuzar tane olmak üzere; bakire kızlar ve bakir oğlanlar, boğalar, altın boynuzlu beyaz sığırlar, inekler, altın yeleli atlar, erkek ve dişi keçiler, altın postlu koçlar ve beyaz kırlangıçlar. Aynı cezalar ayrıca Thymnasalı Zeus'a, Zeus Pharnaouas ve tanrıça Anaitis'e de ödenecektir*³⁸⁸.

³⁸⁷ Mitchell, 2007: 151-171.

³⁸⁸ Aydaş, 2002: 23-27; Jones, 2004: 98.

Yazıtta bahsi edilen Comana'nın yerli tanrıçası Ma'dır. Vasiyet yerine getirilmediği takdirde cezanın öncelikle tanrıça Ma'ya ödenecek olması, onun kentte öncelikli tapınım gördüğünü gösterir. Ayrıca tanrılar arasındaki hiyerarşide ilk sırada bir tanrıçanın oluşu yazıtın bulunduğu yerleşimde (ve belki de civarında) anaerkil bir yaşantının varlığına işaret edebilir. Tanrıçaya ödenecek cezalar sayıldıktan sonra, aynı cezaların Thymnasalı Zeus, Zeus Pharnaouas ve Anaitis'e de ödeneceğinin de belirtilmesi, bir vasiyetin gerçekleştirilmemesi durumunda karşılan cezai yaptırımı günümüze ulaştırması açısından önemlidir.

Thymnasalı Zeus, tanrının bir epitetine değil bir yerleşimin adına işaret eder. Thymnasa, Kapadokya Bölgesi'nde bir yerleşimin adı olmalıdır. Tanrıdan yerleşimin adı ile beraber bahsedilmesi, yeri tam olarak bilinmeyen Thymnasa'nın bir özelliği ile ilgili olmalıdır. Örneğin tanrının Olymposlu Zeus şeklinde tanımlanması bu yazıttaki kullanım ile aynıdır.

Mitchell'e göre, Zeus Pharnaouas büyük olasılıkla adını bölgedeki güçlü bir Pers arazi sahibinden almış bir çeşit yerel Zeus kültürüdür. Zeus Pharnaouas, Sardes'teki Zeus Baradates (Bagadateos) ve Pontus Bölgesi'nde Kabira'daki (Niksar) Men Pharnakou ile benzerdir³⁸⁹. Bu kült Pontus'ta sonraları Pompeius tarafından Diospolis adı verilen Kabeira'dadır. Bu kentin *kasaba şehri* Ameria'da (Bağpınar Köyü) Men Pharnakou Tapınağı bulunur³⁹⁰. Tapınağın çok sayıda tapınak hizmetçisi vardır. Pharnake kültüründe *kralın serveti* ve *Men Pharnakes üzerine* şeklinde tanrıya yemin edilir³⁹¹. Kutsal toprağından elde edilen gelir ise rahip tarafından kontrol edilir. I. Pharnakes'ten gelen bu kült Persçe mutluluk anlamına gelen *farrukh* kelimesi ile bağlantılıdır ve *mutluluk sahibi Men* şeklinde çevrilir. Tanrının atribüsü, Zeus'un simgesi olan yıldırım ve ay tanrısı Perseus'ta olduğu gibi çift başlı balta ve at üstünde görülür. Pers kökenli olan bu kült, tanrının tasvirlerine bakılarak Mithra dışında Men, Zeus ve Dionysos ile ilişkili ya da

³⁸⁹ Mitchell, 2007: 166.

³⁹⁰ Sökmen, 2009: 283.

³⁹¹ Strabon, Geog.:12.3.31. Strabon, Ameria'da bulunan Men Pharnake tapınağı ve kültüründen, ayrıca bu tapınağın bir ay tapınağı olduğundan bahseder.

bağlantılıdır³⁹². İ. Ö. 2. yüzyıldan itibaren, Pontus kralları göreve geliş yeminlerini Niksar'daki Men Pharnakou Tapınağı'nda yaparlar³⁹³. Kapadokya ile Pontus Bölgesi'nin yakın ve çoğu zaman da iç içe girmiş siyasi ilişkileri düşünüldüğünde böyle bir dini etkileşimin Kapadokya'nın önemli kentlerinden birinde ortaya çıkması doğal karşılanmalıdır. Özellikle Pharnaouas ile Pharnakou (Pharnakes) epitetlerinin fonetik açıdan benzerliği de bu noktada önemlidir.

Zeus Pharnaouas ile aynı olduğu düşünülen Sardes'teki Zeus Baradates kültü ise yine Pers kökenlidir. Baradates epitheti Pers dilindeki *baradata*'dan gelir. *Taşıyan, destekleyen ve iyi durumda tutan bara* ile dinsel yasa anlamına gelen *data* kelimelerinden oluşur. *Data*, çoğu kez Ahura Mazda'nın yasasını belirtmek için kullanılan bir kelimedir. Bundan dolayı Baradates'in Ahura Mazda olduğu kabul edilir³⁹⁴. Böylece iki Pers kökenli Zeus kültü ile bağlantısı olan Zeus Pharnaouas kültü de Büyüktaşlı Höyük'ün Pers etkisindeki yerli inancını oluşturur.

Yazıtta bir tarih bulunmadığı için epigrafik özellikleri değerlendirilerek tarihlendirme yapmak mümkündür. Büyüktaşlı Höyük Yazıtı, M. Aydaş tarafından genel olarak Roma Dönemi'ne³⁹⁵ tarihlendirilir. Jones ise yazıtın epigrafik özelliklerini değerlendirerek, İ. S. 50-150 yılları arasına tarihlendirmenin daha doğru olacağını söyler³⁹⁶.

3.4. Zeus Stratios Kültü

Kapadokya'da Zeus'un Pers kökenli epitetlerinden sonuncusu Zeus Stratios'tur. Stratios, Zeus Ahura Mazda'nın Helenleştirilmiş epiteti olarak kabul görür³⁹⁷. Bu epitetin kullanımı tanrının savaşçı özelliği ile ilgilidir. Anadolu'da Stratios dışında Zeus Polemarios da aynı anlamda tapınımı olan

³⁹² Saprykin, 2009: 249-276.

³⁹³ Mitchell, 2004:138.

³⁹⁴ Şahin, 2001: 30.

³⁹⁵ Aydaş, 2002: 23-27.

³⁹⁶ Jones, 2004: 95.

³⁹⁷ Şahin, 2001: 9.

bir kùlttür. Bir antroponymden türetilen Zeus Polemarios³⁹⁸ Kariyalıların savaşıçı tanrısıdır³⁹⁹. Anadolu'da Polemarios'a göre daha çok kabul görmüş olan Zeus Stratios kùltü ise Karia ve Pontus bölgelerinde yoğun tapınım görür. Tanrı bu epitle, *orduların efendisi/tanrısı Zeus* anlamına gelir⁴⁰⁰.

Herodotos, Strabon, Appianus gibi yazarlar eserlerinde Zeus Stratios'tan bahseder. Herodotos, Kariyalılar ile Persler arasındaki savaşta Kariyalıların, Labranda'daki çınar ağaçlarıyla kaplı kutsal ormanın ortasındaki orduların tanrısı Zeus tapınağında toplandığını ve Zeus Stratios'u sadece bu bölgenin insanların tanıdığını aktarır⁴⁰¹. Strabon ise Mylasa'da Zeus Osogo ve Zeus Labrandenos tapınaklarının bulunduğunu, Labranda'da ise eski bir şapel ve Zeus Stratios'un bir heykeli olduğunu söyler⁴⁰². Appianus, Pontus'ta VI. Mithridates Eupator'un Zeus Soteros adına düzenlediği bir ritüelden bahseder⁴⁰³.

Herodotos ve Strabon'un verdiği bilgiler dayanak gösterilerek Karia Bölgesi'nde Stratonikeia'da tapınılan Zeus Labrendos ile Stratios'un aynı tanrı olduğu ve Labranda'nın yerli kùltü olduğu ileri sürülür. Labrendos kelimesi balta anlamına gelen *Labru*'dan türemiştir⁴⁰⁴. Bu kelimenin Yunanca karşılığı olarak da Stratios gösterilir⁴⁰⁵. Ancak Zeus Labrendos ile Stratios'un aynı tanrı olmadığı yönünde çeşitli tartışmalar da vardır⁴⁰⁶. İkisi aynı ya da farklı anlamlara gelen epitetler olsa da Stratios ve Labrendos'un atribüleri benzerdir (**Levha 14 A-B**)⁴⁰⁷. Her ikisinin de atribüleri baş tanrılarda da sıklıkla görülen balta, asa ve kartaldır.

³⁹⁸ Schwabl, 1972: 354.

³⁹⁹ Laumonier, 1958: 606.

⁴⁰⁰ Drews, 1972: 48.

⁴⁰¹ Herodotos, Hist.: 5.119.

⁴⁰² Strabon, Geog.: 14.2.659.

⁴⁰³ Appianus, Hist. Rom.: 9.66, 9.70.

⁴⁰⁴ Laumonier, 1958: 45, dn:1

⁴⁰⁵ Sokolowski, 1955: 155, no. 62,3.

⁴⁰⁶ Drews, 1972: 49-50.

⁴⁰⁷ Smith, 1916: 65

Karia Bölgesi dışında Zeus Stratios kültünün Anadolu'da geniş bir yayılım gösterdiği görülür. Bu kült, Pontus Bölgesi'nde Amasya Yassıçal⁴⁰⁸ ve Çalıca'da da görülür⁴⁰⁹. Bithynia'da İ. Ö. 3. yüzyıl ortalarında Daidalos isimli bir heykeltıraş Kral Nikomedes için bir Zeus Stratios heykeli yapmıştır⁴¹⁰. Günümüze ulaşmayan bu eserin I. Prousius (İ. Ö. 228-285) zamanından III. Nicomedes'e kadar sikkeler üzerinde görülen Zeus ile bir olduğu düşünülür⁴¹¹. Ayrıca, bu bölgede kullanılan Kyzikos takviminde stratios/strategios olarak bilinen bir ay adının oluşu⁴¹² Zeus Stratios kültünün varlığına işaret edebilir. Paphlagonia Bölgesi'nde ise Amastris civarında Zeus Stratios'a ait bir kutsal alan olduğu ve burda O'nun adına erkeklerin düzenlediği şenlikler olduğu bilinir⁴¹³.

Zeus Stratios kültünün kökeninin Ahura Mazda olduğunu kabul eden Cumont'a göre Stratios'un üç farklı gelişimi vardır. Stratios'un evrimi ilk olarak Yunan kolonicilerinin gelenekleri üzerine değiştirdikleri yerel bir tanrı, sonra savaşçı Zeus'a dönüşüm ve son olarak Mithridates hanedanı tarafından Ahura Mazda'nın bir formu olarak kabul edilen hali⁴¹⁴ aşamalarından geçerek oluşur. Ancak Cumont'un bu açıklamasını kabul etmeyen bilim adamları Mithridates hanedanlığının Zeus kültünü ordunun ve krallığın koruyucusu olarak aldığını öne sürerler⁴¹⁵.

Bu tartışmada Cumont'u destekleyen durum, Pers etkisinin yoğun olarak görüldüğü yerlerde Zeus Stratios inancının bulunmasıdır. Antik yazar Appianus'un bu konuda aktardıkları da bu tartışma da önemli yer tutar: *Mithridates VI. Eupator ... Murena'nın tüm garnizonlarını Kapadokya'dan çıkardı... ve ülkesinin geleneklerine göre, yüksek bir tepenin üzerinde yüksek bir ağaç yığınının üzerinde Zeus Stratios'a adak sundu. Öncelikle, kralın kendisi yığına odun taşıdı. Sonra ilk yığını çevreleyen ikinci bir yığın yaptılar*

⁴⁰⁸ Cumont, 1906: 172-174.

⁴⁰⁹ French, 1996a: 91.

⁴¹⁰ Overbeck, 1868: 2394, no. 2045.

⁴¹¹ Ridgway, 2001: 231; McGing, 1986: 67.

⁴¹² Şahin, 2001: 179.

⁴¹³ Roussel, 1927: 135, dn. 3.

⁴¹⁴ Cumont, 1901: 47-57.

⁴¹⁵ Smith, 1916: 65 No. 1.

ve üzerine süt, bal, şarap, yağ ve çeşitli baharatlar döktüler. Orada bulunanlara yer üzerinde bir şölen (Pasargadae'deki Pers krallarının adaklarındaki gibi) verildi ve sonra odunu ateşe verdiler. Alevin yüksekliği o kadar çoktu ki denizden 180 km öteden görülebiliyordu ve ateşin sıcaklığı nedeniyle birkaç gün boyunca kimsenin yanına yanaşamadığı söylenir. Mithridates, ülkesinin geleneklerine göre bu tarz bir adakta bulundu⁴¹⁶. Baharın başında, Mithridates donanmasına prova yaptırdı ve geleneksel biçimde Zeus Stratios'a ve ayrıca beyaz atların çektiği bir arabayı denize daldırmak suretiyle Poseidon'a adakta bulundu⁴¹⁷. Yazarın anlattığı bu ritüelde, Akhamenid Hanedanlığı'nın merkezinde, Stratios ile Pers kralların sunduğu adakların birbirine benzetilmesi Stratios ile Ahura Mazda arasında bir ilişkiyi güçlendirir. Ancak Boyce ve Grenet, Appianus'un bahsettiği bal ve yağın Zoroastrian ritüellerinde bilinmediğini ve özellikle de şeytani bir yaratık olarak kabul edilen arının ürünü olan balın bu ritüellerde hayal edilemeyeceğini belirtir⁴¹⁸.

Pontus kraliyet ailesinin güçlü Pers karakterinin bir göstergesi⁴¹⁹ olarak Ahura Mazda dışında Anaitis, Omanus ve Anadatus gibi tanrıların kültlerinin varlığı Stratios'un Ahura Mazda'nın Yunanlı şekli olabileceği düşüncesine destek oluşturur. Bu durum aslında Anadolu'ya yabancı değildir. Bir benzeri, Kommagene'de görülen Zeus Oromasdes kültü için de geçerlidir. Pers kökenli olduğu kabul edilen bu epitetin de Ahura Mazda'nın Helenleştirilmiş şekli olduğu kabul edilir⁴²⁰.

Zeus Stratios kabartmalar ve sikkeler üzerinde sağ elinde çift başlı balta, sol elinde ise mızrak tutarken tasvir edilir⁴²¹. Bu örneklerde tanrı bazen giyimli bazende kıyafeti beline kadar toplanmış şekildedir. Sikkelerin arka yüzünde yer alan bu tasvirlerde tanrıyı yanında kartal ile ya da bir tapınak içinde diğer betimleme özellikleri ile beraber görürüz. Pontus sikkelerinde ise

⁴¹⁶ Appianus, Hist. Rom.: 9.66.

⁴¹⁷ A.g.e.: 9.70.

⁴¹⁸ De Jong, 1997: 140.

⁴¹⁹ McGing, 1986: 10.

⁴²⁰ Cook, 1914: 741.; Boyce, Grenet, 1991: 169.

⁴²¹ Smith, 1916: 65-66.

Zeus Stratios'a ait olduğu kabul edilen altar üzerinde bulunan kartal ile Stratios kültü tanımlanır⁴²².

3.4.1. Kapadokya'da Zeus Stratios Kültü

Zeus Stratios ile ilgili Kapadokya'daki tek örnek, Nevşehir'de yer alır. Bu, kente 20 km. mesafede bulunan Gülşehir İlçesi'nin Ovaören Kasabası'na bağlı Gökçetoprak Köyü'nde bulunan ana kayaya oyulu Zeus Stratios kabartmasıdır (**Levha 14 C**).

Gülşehir tarihinde önce Zoropassos ve daha sonra Arabsun⁴²³ isimleriyle anılan bir yerleşimdir. Ramsay Morimene'ye dahil olan kentler listesindeki on üç kentten birinin Zoropassos olduğunu belirtir⁴²⁴. Hasan ve Erciyes dağları arasındaki verimli ovada bulunan Gülşehir'in kasabası Ovaören ise erken dönemlerden itibaren yerleşim görür. Yassıhöyük ve Topakhöyük gibi bir çok yerleşime ev sahipliği yapar. Zeus Stratios kabartmasının bulunduğu Gökçetoprak (Göstesin) ise Ovaören'e sadece 1,2 km. uzaklıkta bulunan bir köydür. Antik dönemdeki adı Suwasa olan bu yerleşim, farklı dönemlere ait dini mimarlık kalıntılarından dolayı kült merkezi niteliğini taşır. Suwasa'da Luwi hiyeroglif yazıtı ve yerleşimin güneybatısında Erken Hristiyanlık yapısı olan oktagon (sekizgen) planlı bir kilise vardır⁴²⁵.

H. Rott tarafından yayınlanan Zeus Stratios kabartması yerli kaya oygudur. Bu rölyefin bulunduğu yerde bir ev bulunur. Ana kayanın niş şeklinde oyulmasıyla yüksek kabartma şeklinde oluşturulan bu kabartmada Zeus otururken betimlenmiştir. Belden aşağısında bir manto ile sarılı olan tanrı, sol elini yukarı kaldırmış, bugün tahrip olsa da muhtemelen, bir asa tutmaktadır. Kabartmada kıyafet ve vücut detayları oldukça hantal işlenmiştir. Bu betim özellikleri ve ikonografisi ile rölyef Helenistik Döneme tarihlendirilir.

⁴²² Wroth, 1999: xvii.

⁴²³ Hild, Restle, 1981: 308-309.

⁴²⁴ Ramsay, 2010: 296.

⁴²⁵ Rott, 1908: 254.

Rott, Zeus'u tanımlarken hem erkeksi hem de kadınsı bulunduğunu ifade eder. Bunun nedeni olarak tanrının sakallarının olmasının yanısıra göğsünün belirgin yapılışını gösterir⁴²⁶. Bu betimlemenin E. Gerhard çift cinsiyetli bir tanrıyı ima ettiğini⁴²⁷, P. Foucart bolluğu, bereketi ön plana çıkardığını ileri sürer. Cook ise bu durumu *Helenistik baba-tanrının Anadolu ana tanrıçasının pozisyonunu gaspettiği ve "ana tanrıçanın teselli göğüsleri" verilerek yerel önyargının tatmin edilmesi*⁴²⁸ olarak açıklar.

Heykeltraşlık özellikleri ile Helenistik Döneme tarihlenen Zeus Stratios kabartması bölgede Suwasa'nın askeri kimliğini göstermesi bakımından önemlidir. Suwasa yakınlarında süreklilik gösteren yerleşimlerin olması, buranın Kapadokya'nın siyasi oluşumunda ya da değişiminde rol oynadığını gösterir. Bununla birlikte Bizans Dönemi'ne kadar çeşitli dini verilerin ve buluntuların ortaya çıkması Suwasa'nın süreklilik gösteren bir inanç merkezi kimliğine de işaret eder.

3.5. Zeus Horkios Kültü

Antik çağda tanrılar ve krallar üzerine yemin edilmesi ve edilen yeminlerin onların güvencesinde gerçekleştiği inancı vardır. Bunun en erken örneği Mezopotamya'dır. Mezopotamya'da kraliyete ve *Bel* ile *Nabu* üzerine yemin edilir. İ. Ö. 2. binden itibaren tanrı ve kralın hayatı üzerine yemin etme, daha sonra Yunan ve Roma medeniyetlerine de geçer⁴²⁹. Böylece Helios, Athena ve Zeus gibi tanrılar üzerine yemin edilir. Zeus bu bağlamda *yeminlerin tanrısı* olarak *Horkios* epiteti ile bilinir.

Yunan yazınında başlangıçta Homeros'un ya da Hesiodos'un Zeus Horkios'tan eserlerinde söz etmedikleri görülür. Ancak W. Burkert'e göre göklerin tanrısı Zeus herşeyi gördüğü için insanın yemininin en mükemmel şahidi olan parlayan gökyüzünü ifade eder⁴³⁰. Bu durum da aslında Zeus'un

⁴²⁶ Rott, 1908: 254.

⁴²⁷ Gerhard, 1854: I66.

⁴²⁸ Cook, 1925a: 594-5.

⁴²⁹ Weinfeld, 2005: 31.

⁴³⁰ Burkert, 1996: 172.

Theogonia’da “herşeyi gören” olarak nitelendirilişinin, tanrının⁴³¹ yeminlerin tanrısı-horkios özelliğine işaret ettiğini gösterir.

Pausanias, Euripides ve Kapadokya Bölgesi ile ilgili olarak Ammianus Marcellius ve Philostratus ise eserlerinde Zeus Horkios’tan bahseden yazarlardır.

Tragedya şairi Euripides’in Medea’sında Zeus Horkios, Themis ve Dike ile beraber yeminlerin tanrısı rolündedir⁴³². Daha sonra, İ. S. 2. yüzyıl coğrafyacısı Pausanias, *Yunanistan’ın Tasviri* adlı eserinde, tanrının bu epiteti dışında, Zeus Horkios kültü konusunda en detaylı bilgiyi veren yazardır. Pausanias, *tanrının soyadının yemin tanrısı olduğunu ve Konsül Salonunda bulunan heykelinin iki elinde bir yıldırım tuttuğunu söyler. Bir gelenek olarak atletler, aileleri, ve eğitmenleri bu heykelin yanında durarak açılmış domuz etinin üzerine, Olimpiyat oyunlarında uygunsuz bir davranış yapmayacaklarına dair yemin ederler. Ayrıca atletler genç erkek yarışmaları için on ay boyunca sürekli bu yemini ederler. Oğlanları seçenler ya da atlar arasından tayları seçenler de seçimlerini adil biçimde ve rüşvet almaksızın yaptıklarına ve seçilenler ya da geri çevrilenler ile ilgili tüm konuları gizli tutacaklarına dair yemin ederler. Zeus Horkios’un ayaklarının önünde bronz bir plaka vardır. Bunun üzerinde de yalan yere yemin edenleri korkutmak için melankonik satırlar yazılıdır*⁴³³. Pausanias’ın aktardığı bir bilgi de üzerine yemin edilerek verilen kurbanın etini yemenin yasak olmasıdır⁴³⁴.

3.5.1. Kapadokya’da Zeus Horkios (Asbamaios) Kültü

Kapadokya Bölgesi’nde tanrılara ve krallara yemin Hititler dönemine kadar gider. Kültepe’de bulunan çivi yazılı metinlerin birinde *Ashur’un hayatı*

⁴³¹ Hesiodos, Theog.: 514, 884.

⁴³² Euripides, Medea, 160-211.

⁴³³ Pausanias, Per. Hell.: 5.24.9-10-11.

⁴³⁴ A.g.e.: 5.24.9-10.

ve prensin üzerine yemin etmek⁴³⁵ ifadesi geçer. Hurri-Hitit belgelerinde güneş tanrısı *Bel Mamiti*, yeminlerin efendisi olarak bilinir⁴³⁶.

Bölge açısından bir önemli belge de İ. S. 2. yüzyıl yazarı Maximus Tyrius'un aktardıklarıdır. Yazar eserinde, “*Bir dağ, Kapadokyalılar için tanrı, yemin ve heykeldir...*”⁴³⁷ nitelendirmesini yapar. Bu, bölgede bir dağın yerli halk için tanrı olduğu bilgisi dışında *yemin tanrısı* da olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Tyrius'un aktardıklarından yola çıkarak Kayseri’de Erciyes Dağı, Aksaray’da Hasan ve Ekecik dağları, Niğde’de Göllüdağ ve Melendiz dağları akla gelir. Bu dağların tamamının ortak özelliği ise volkanik olmalarıdır. Bölgede bu volkanik dağlar arasında sadece Erciyes ya da eski adıyla Argaios, bir çok antik yazarın verdiği bilgilerin yanısıra sikkeler üzerinde tek başına veya çeşitli tanrılarla beraber yer alması ile dağ-tanrı olarak tapınım gördüğünü kanıtlar. Buna göre Argaios’un bir özelliği de yemin tanrısı oluşudur. Argaios inancından yola çıkarak bölgedeki diğer dağlarla ilgili olarak da aynı durumun olabileceği fikri yersiz değildir. Ancak Argaios örneği dışında bahsi geçen dağlarla ilgili Tyrius’un verdiği bilgilere ilave edilebilecek şimdiye kadar arkeolojik ya da epigrafik belge ele geçmediği için durumun kesinlik kazanması yeni araştırmalar ile beklenebilir.

Tyrius’un yemin tanrısı olarak dağları işaret etmesinin dışında Kapadokya Bölgesi’nde Atinalı sofist L. F. Philostratus ve İ. S. 4. yüzyıl yazarı Marcellinus’un eserlerinde aktardıklarına göre, Zeus Horkios kültü Tyana’da görülür. Kentte yeminlerin tanrısı olarak Horkios ile beraber karşımıza çıkan diğer bir kullanım *Asbamaios*’tur. Horkios ile Asbamaios kelime anlamı farklılıklarına karşın yeminlerin tanrısı Zeus’u ifade eden yerel bir kullanım olmalıdır.

Asbamaios etimolojik açıdan incelendiğinde anlam ve kökeni ile ilgili farklı görüşler vardır. Ramsay’a göre Asbamaios ile *Bazis* eş değerdir. Kelime, Zendçe *bagha* tanrı, eski Persçe *baga* tanrı, Sanskritçe *bhaga*

⁴³⁵ Hrozny, 1952: 40, no.32.

⁴³⁶ Schaeffer, v.d., 1968: 522.

⁴³⁷ Tyrius, Diss.: XXXVIII.

efendi, lord kelimelerinin kökeninde aranır. Bu nedenle Asbamaios ile aynı anlama geldiği ileri sürülen Bazis 'tanrının toprağı'ını ifade eder⁴³⁸. Ramsay ile aynı görüşleri savunan A. Fick bunlara ilaveten Bazis ile Phrygialı Zeus Bagaos'un da aynı anlama geldiğini söyler⁴³⁹. Bozis'in, Tyana'daki tanrı toprağının ismi olduğunu ileri süren Ramsay ayrıca, kelimenin Comana Capadocia'da kullanılan bir kadın ismi olan Baseis ile eş olduğunu savunur⁴⁴⁰. Diğer görüş ise Asbamaios'un İbranice *seba*, yani "yemin" kelimesinden (Me-seba veya Me-hasseba, 'aquae juramenti') türediği iddiasıdır⁴⁴¹.

Philostratus, *Tyanalı Apollon'un Hayatı* adlı eserinde *Tyana yakınlarında, yeminlerin Zeus'una (Dios Horkios) adanmış asbama adı verilen kutsal bir çeşme bulunduğunu* söyler. *Burdaki soğuk kaynak, kaynayan bir kazan gibi kabarcıklar. Su, yeminlerini tutanlara iyi gelir ve tatlıdır, ama yeminlerini bozanlara çabuk bir adalet getirir; su, yüzlerine ve gözlerine saldırır; ödeme ve mahveden hastalıklara kurban giderler; ve buradan uzaklaşamazlar, olay yerinde kalakalırlar, kaynağın kenarında kendilerini şikayet eder ve tutmadıkları yeminleri anlatırlar. Bu yerin insanları, Apollonius'un, bu Zeus'un oğlu olduğunu söyler...*⁴⁴². Marcellinus ise filozof Apollonius'un doğduğu yer Tyana'da, Zeus Asbamaeus Tapınağı yanında bulunan bir kaynaktan bahseder⁴⁴³.

Antik yazarlar dışında Texier ve Ramsay de Asbamaios'tan bahseden yakın zaman gezginleridir. Texier, Tyana'daki Zeus Tapınağı'nın yanındaki bir gölcükten bahseder⁴⁴⁴. Ramsay de yukarıda bahsedildiği üzere tanrının epitetinin etimolojisi üzerinde durmuştur.

Bölgedeki Asbamaios kültü ile ilgili bahsi geçen yazarların verdiği açık ifadelere ek olarak Strabon'un eseriyle de bir ihtimalden bahsedilir.

⁴³⁸ Ramsay, 1897: 153.

⁴³⁹ Fick, 1873: 412.

⁴⁴⁰ Ramsay, 1897: 153.

⁴⁴¹ Cook, 1925a: 569.

⁴⁴² Philostratus, Vit. Apol.: 1.6.

⁴⁴³ Marcellinus, Res Gestae: 23.6.19.

⁴⁴⁴ Texier, 2002: 18.

Strabon'un eserinde *Zeus Dakienos rahipliğinin bölgede üçüncü sırada geldiğinden*⁴⁴⁵ bahsettiği pasajla ilgili olarak Groskurd, pasajın bozuk olduğunu ve burda yazarın kullandığı Dakieos'un yerine Asbamaios'un olması gerektiğini söyler⁴⁴⁶. Bunun nedeni olarak da Marcellinus'un bahsettiği Zeus Asbamaios tapınağı ve yakınındaki havuz ile Strabon'un 12.2.5'te anlattıklarının benzer olduğunu düşünmesidir.

Tyana'da yapılan çalışmalarda yazarların verdiği bilgileri doğrulayacak bir tapınak henüz ortaya çıkmamıştır. Kent ile ilgili en kapsamlı araştırmayı yapan Berges ve Nolle, Tyana ve çevresine dair arkeolojik ve tarihsel belgelerin kapsamlı koleksiyonlarında tüm bağlamsal arka planı toplamışlardır. Onlara göre tapınak, Tyana merkezinden iki kilometre uzaktaki küçük volkanik Hortasan Gölü ile ilişkilendirilebilir. Ancak Berges mantıklı olarak orada herhangi bir yüzeysel kalıntı bulunmadığını gösterir ve diğer yerel su kaynaklarının da hesaba katılması gerektiğini söyler⁴⁴⁷. Bununla birlikte Kemerhisar-Bahçeli'de bulunan Roma Havuzu yakınında 1970'lerde yapılan kazılarda bazı friz parçaları ortaya çıkarılır. Şu an Niğde Müzesi sergi alanında bulunan bu kalıntıların **(Levha 15 A-B-C)** Zeus Asbamaios Tapınağı'na ait olma ihtimali olsa da bunu doğrulayacak veriler yetersizdir.

Antik yazarların ve gezginlerin aktardığı bilgilerde Zeus Asbamaios kültünün kökeni ile ilgili herhangi bir bilgiye rastlanmaz. Zeus'un sahip olduğu epitetler bölgenin yerli ve farklı hakimiyetlerindeki kültürlerin etkisinde gelişim gösterdiği için Asbamaios ile de bu şekilde bir değerlendirme yoluna gidilmelidir. Buna göre, Zeus Asbamaios'un kökeni ile ilgili en radikal ve bu çalışmada kabul edilen görüş S. Mitchell'e aittir. Ona göre; *Zeus Asbamaios Kapadokya'da Pers kökenine ait önemli bir kùltür. Kelime kökenindeki asb ya da asp hem eski Pers dilinde hem de modern Farsçada "at" anlamına gelir. Bununla beraber tanrının ana işlevinin yeminleri garanti altına alışı*

⁴⁴⁵ Strabon, Geog.: 12.2.5.

⁴⁴⁶ C. G. Groskurd'un çevirisinde bkz. Strabon, Geog.: 12.2.5.; 41, 53.

⁴⁴⁷ Berges, Nolle, 2000: 73-7; 18, fig. 3.

olması, Pers mabetlerinin yaygın özelliklerinden biri olarak görülür. M.Ö. 5. yüzyılda, Lidya'da yaşayanlar Persli Artemis üzerine; Mithridatik krallar ise yeminlerini Kabira mabedinde Pers kökenli Men Pharnakes üzerine ederlerdi. İkinci ve üçüncü yüzyıl Lydia itiraf yazıtları da Anaitis mabetlerinde yemin altında yapılan kabullerle bağlantılıdır. Ve son olarak Ahura Mazda tarafından gözlenen ve yargılanan doğruyu söyleyemeyen, Pers dini ideolojisinin ahlaki merkezindedir; bu, Roma dönemi boyunca Pers kültlerinin otoritesini tanımlamaya devam eder⁴⁴⁸.

Yeminlerin tanrısı Horkios ile bir tutulan Asbamaios, Mitchell'in iddialarına dek sadece Kapadokya Bölgesi'ne özgü yerel bir tanrı olarak düşünülmüştür. O'nun ileri sürdüklerinin yanısıra, Pontus Bölgesi'nde bulunan İ. S. 3. yüzyıla tarihlendirilen bir adak yazıtı da bu duruma açıklık getirmesi açısından önemlidir. Yazıt, "yenilmez tanrı Asbamaios ve Proseuche'ye" adanmıştır. Yahudi sinagoğundan kaynaklanan bir isim olan Proseuche'in de geçtiği bu yazıt, yahudileşmiş pagan inanç sistemini göstermesi bakımından önemlidir⁴⁴⁹. Ayrıca Asbamaios'un Tyana dışında varlığının bir kanıtıdır. Ancak, tanrının yenilmez epiteli ile beraber kullanımı da Asbamaios'u Zeus'tan ayırır ve tek başına bir tanrı şeklinde düşünmemize neden olur. *Yenilmez* epiteli ise pagan sistemde özellikle Sol Invictus ve Pers tanrısı Mithra'nın sıfatlarıdır .

Buna göre, Mitchell'in Asbamaios'un kökenini ararken izlediği yolun dışında iki önemli nokta daha söz konusudur. İlk olarak bu yazıtın Pers etkisini en yoğun şekilde yaşayan Pontus Bölgesi'nde ortaya çıkması Asbamaios'un Pers kökenli olma ihtimalini artırır. Bir diğer olasılık olarak Kapadokya'da bahsi geçmese de, yenilmez tanrı-invictus epitetinin bu yazıtta kullanılması Mithra inancıyla bağlantılı olduğu için Asbamaios'un kökeninin Persli olduğunu söylemek kaçınılmazdır. Ancak bu özellik Horkios için değil Kapadokya Bölgesi'nin yerli kültü olarak görülen Asbamaios epiteli için geçerlidir.

⁴⁴⁸ Mitchell, 2007: 167-169.

⁴⁴⁹ Hengel, Schwemer, 1997: 163.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

BİR TANRI ADINDAN KAYNAKLANAN ZEUS KÜLTLERİ

Zeus'un başka tanrı isimleriyle birleşen epitetleri sıklıkla karşılaşılan bir durumdur. Bu nitelendirmeler Yunan, Pers ve Mısır panteonunun tanrılarını oluşturacak şekilde üç ana başlıkta ele alınır. Tanrıya verilen Yunan epitetleri Asklepios, Dionysos, Kronos ve Uranios gibi tanrılardan gelir. Pers kökenli olanlar ise Ahura Mazda ve Mithra'dır. Son olarak Zeus'un Mısır kökenli kültlerini ise Ammon ve Serapis oluşturur.

Buna göre Kapadokya'da Uranios, Ahura Mazda, Mithra⁴⁵⁰ ve Ammon epitetleri ile Zeus'un Yunan, Pers ve Mısır tanrıları ile birleşimi görülür. Bu sınıflandırmada bölgede bir tanrının adı ile birleşen Zeus'un epitetleri sinkretik bir yapı oluşturur.

4.1. Zeus Sabazios Kültü

Baş tanrı Zeus'un epiteti olarak kullanılan Sabazios kendi başına bir tanrıyı ifade eder. Ancak çoğunlukla Zeus ile beraber anıldığı için ikisi bütünlük oluşturur. Sabazios ismi, kökeni ve işlevi bakımından en çok tartışılan tanrılar arasında yer alır.

Tanrının adı bir çok yazıtta farklı şekillerde karşımıza çıkar: *Sabasius*, *Zabazius*, *Sabadios*, *Sabasis* ve *Sebadius*. Zeus'a verilen bu epitetin anlamının ise İliryalıların *sabaia* ya da *sabaium* adı verdiği biradan geldiği ileri sürülür. Marcellinus'a göre sabaium, arpa ve bazı tahıllardan yapılan bir içecektir ve bunu Illyria'daki fakir halk tabakası içer⁴⁵¹.

Sabazios'un ikonografik özellikleri ve kültün yapısı antik yazarların yanısıra geç dönem yazarlarının verdiği bilgiler, sikkeler, rölyefler, bronz tılsımlar, kabartmalar ve adak eller yoluyla elde edilir. Tanrının çok sayıda

⁴⁵⁰ Bu çalışmada Ahura Mazda ve Mithra epitetleri bölgedeki yoğun Pers etkisinden dolayı *Pers Kökenli Zeus Kültü* adıyla farklı bir başlıkta ele alınmıştır. Bu iki tanrının adından kaynaklanan epitetler dışında Pers kökenli Thymnasalı Zeus ve Zeus Pharnaouas ile Zeus Stratios kültleri bu başlıkta ele alınarak konu bütünlüğünün sağlanması amaçlanmıştır.

⁴⁵¹ Marcellinus, Res Gestae: 26.8.2.

atribüsü içinde en önemlisi *benedicto latina* duruşundaki el formlarıdır (**Levha 16 A**)⁴⁵². Buna göre, baş parmak ve ilk iki parmak havada, diğerleri kapalı şekildedir. Bu duruş Iuppiter Dolikhenus'ta da vardır. Ancak Dolikhenus'ta el, bu duruşu tam olarak yansıtmaz. Çünkü tüm parmakları havadadır. L'orange'a göre elin bu tarzından dolayı Sabazios kültünün belirgin bir izi değildir. Söylenen söze eşlik eden ve onu ifade eden klasik bir el hareketidir. Bir tanrının eli, onun kurtarma gücünü somutlaştırır ve el hareketinin kendisi bir kutsama değil de büyük olasılıkla kutsal bir formülün anlatımına katılan bir şeydir⁴⁵³. Anadolu'da Pamphylia ve Kapadokya Bölgesi'nde örneklerine rastlanan⁴⁵⁴ bu eller, sıklıkla bir kaidenin üzerinde gösterilir. Fakat bazıları delikli (ya da boşluklu) olduğu için bir asanın üzerinde durması için yapılmış⁴⁵⁵ olmalıdır.

Buluntulara bakıldığında Sabazios ile ilişkilendirilen bir çok hayvan da vardır. Sadece yazılı metinlere dayanıldığında bunlar arasında öne çıkan hayvan yılanıdır⁴⁵⁶. Ancak sikkelere, anıtlara ve kabartmalar incelendiğinde tanrı ile bağlantılı bir çok simgenin varlığı görülür. Yılan dışında Sabazios ile beraber kertenkele, kurbağa, kaplumbağa, kartal, koç gibi canlılar karşımıza çıkar. Tüm bu canlılar tanrı ile alakalı ya da apotraik hayvanlar olarak düşünülür. Bunlara ilaveten çam kozalağı, yıldırım, krater, mızrak, asa, çifte flüt, terazi, simbal (büyük zil), ağaç dalı, bir annenin arkasındaki kuş, tanrının diğer atribüleri arasındadır. Bunların bazıları (çam kozalağı gibi) tanrısallık, bereket ya da ölümsüzlüğün yaygın sembolleridir⁴⁵⁷. Böylece çok sayıda simgesi ile Sabazios, aynı zamanda en çok atribüsü bulunan tanrılar arasında ilk sırada yer alır.

Konu açısından değerlendirildiğinde Sabazios betimlemeleri üç ana grupta incelenir. İlkin tanrının koç başı üzerinde durduğu örnekler oluşturur.

⁴⁵² Mackintosh, 1995: 80.

⁴⁵³ Johnson, 1984: 1595.

⁴⁵⁴ Vermaseren, 1983: 2.

⁴⁵⁵ Turcan, 1989: 319.

⁴⁵⁶ Lane, 1989: 23.

⁴⁵⁷ Lane, 1980: 14.

İkincisi ise tanrının atlı tasvirleridir. Üçüncü olarak da oturan tanrı örnekleridir⁴⁵⁸.

İlk gruba ait tasvirlerde, tanrının, ayakları bir koç kafasının üstünde ayakta dururken resmeden bronz votiv elller, benzer duruşlarda resmedilmiş birkaç bronz heykelcik, ya da sağ ayağı bir koçun kafası üstünde, kalabalık atribüler arasında dururken gösteren ve büyük olasılıkla Sabazios rahipleri tarafından giyilen göğüs plakaları olan bir çift bronz rölyef gibi örneklerden oluşur⁴⁵⁹. Bir ayak dayanağı olarak koçun sıklıkla görülmesi ikonografik açıdan önemlidir. Cook'a göre, *Babilliler, Hititler ve benzerlerinin sanatında, bir hayvan üzerinde duran tanrı genel olarak şu şekilde açıklanır: Aynı ilahi varlığın önceki formunda hayvan daha üst bir pozisyona sahiptir. Benzer olarak Phrygialı Sabazios da özünde bir koç olarak tasavvur edilmiş ve doğal olarak da bir koç-tanrı olarak kalmıştır. Bununla birlikte Mısır koç-tanrı Ammon'un nasıl kutsal yılanları varsa, Phryg koç-tanrısının da kutsal yılanları vardır ve Ammon gibi o da, bu hayvanların formuna girer*⁴⁶⁰.

İkinci grupta yer alan tasvirlerde ise tanrı bir savaş arabasında ya da at sırtında tasvir edilir. Bu kabartmalarda öne çıkan betim, tanrının yakınında yılan tarafından iki defa dolanmış ağaç ve bir altar bulunmasıdır⁴⁶¹. Bunun dışında tanrının atribülerinin bir çoğuda, kompozisyonda yerini alır. Tanrının atlı olarak tasvir edilmesi, atlı adam ya da kahraman/tanrı olarak adlandırılan betimler ile karşılaştırılmasına neden olur. İkonografik açıdan benzer özelliklerinden dolayı bu kompozisyonda yer alan betimin Sabazios'un erken örnekleri olduğu yönünde bir düşünce vardır.

Anadolu'nun Likya, Pisidya, Isauria, Lycaonia, Phrygia, Lidya ve Karia bölgelerinde özellikle Roma Dönemi'nde atlı tanrı betimleri görülür⁴⁶². Anadolu dışında ise Trakya'dan Moesia'ya kadar uzanan coğrafyada, çeşitli eserlerdeki rölyef ve sikkelerde atlı kahraman/tanrı karşımıza çıkar. Trakya

⁴⁵⁸ Cook, 1914: 391.

⁴⁵⁹ A.g.e: 391-92.

⁴⁶⁰ A.g.e: 392.

⁴⁶¹ Lane, 1980: 10.

⁴⁶² Delemen, 1999; Horsley, 1999.

Odessos'da, İ. Ö. 200 yılına tarihlenen bir sikke⁴⁶³ örneği bu açıdan değerlendirildiğinde ilginçtir. Arka yüzünde atlı tanrının olduğu bu sikkenin ön yüzünde Zeus başı vardır. İ. Ö. 3. yüzyıl sonları ile 1. yüzyıl arasına tarihlenen Kelt sikkelerinde de yine aynı şekilde ön yüzünde Zeus başı bulunan sikkelerin arka yüzlerinde atlı kahraman yer alır⁴⁶⁴. Ancak bunlar atlı binici betiminin öncüleri sayılacak türde daha basit örneklerdir.

Son grupta ise tanrının otururken görüldüğü tasvirler yer alır. İkonografik özellikleri diğer gruptakilerle benzer olan bu örneklerde tanrının yanında yine birçok farklı atribüsü yer alır⁴⁶⁵.

Sabazios hakkında bir çok antik yazar bilgi verir. Onların aktardıkları ile ilgili olarak günümüze ulaşan bilgiler bugün arkeoloji dünyasında tartışmalara neden olmuştur. Çünkü yazarların verdiği bilgilerde Sabazios'un kökeni ile ilgili farklı yorumlar ortaya çıkar.

Tanrıdan bahseden ilk yazar, komedyanın ustası Aristophanes'tir. Yazarın *Eşek Arıları* ve *Lysistrata* adlı eserlerinde tanrının adı geçer. Amasyalı Strabon *Geographika*'da, tarihçi Diodorus Siculus *Bibliotheca Historica*'da, Latin yazar Valerius Maximus *Dictorum et Factorum Memorabilium Libri Novem*'de, Yunan tarihçi ve biyograf Plutarkhos *Symposiacs*'da, aslında bir Afrika yerlisi olan Lucius Apuleius *Başkalaşım*lar ya da bir başka adıyla *Altın Eşek*'te, hatip Cicero *De Natura Deorum*'da, 4. yüzyılın Romalı tarihçisi Ammianus Marcellinus *Rerum Gestarum*'da, teolog Titus Flavius Clement ya da daha çok bilinen ismiyle İskenderiyeli Klement, *Protrepticus*'ta ve son olarak Orphik Hymn'de tanrının adı, işlevi ve kökenine yönelik bilgiler vardır.

Tanrı ile ilgili en erken edebi örnek olan Aristophanes'in *Kuşlar*'ında, tanrı ispinoz olarak adlandırılır⁴⁶⁶. Bu nitelendirme, Phryg kökenine dair

⁴⁶³ Moushmov, 1912: 1527.

⁴⁶⁴ BMC, 1987: 91-98.

⁴⁶⁵ Cook, 1914: 392.

⁴⁶⁶ Aristophanes, Orn.: 859.

yapılmış bir kelime oyunudur⁴⁶⁷. Lysistrata'da ise Sabazios misterlerinde, ritüel başlangıcında kalabalıkların toplanmasını⁴⁶⁸ anlatır. Sabazios'un kökeni ile ilgili tartışmalarda, Aristophanes belirtilen eserlerinde görüldüğü üzere, tanrının Phrygialı olduğu düşüncesindedir. Onunla aynı düşünceyi paylaşan diğer yazar, Strabon'dur. Ona göre, *Tanrı Sabazios, Frig ritüellerine aittir ve ana tanrıçanın çocuğu olarak düşünülebilir. Onun tapımında görülen seramoniler de Bacchus'undur*⁴⁶⁹.

Diodorus Siculus'a göre Zeus ve Persephone'nin birleşmesinden doğan Sabazios adı verilen ikinci bir Dionysos vardır. O'nun doğumu ve adakları geceleri gizli bir şekilde kutlanır⁴⁷⁰. Yazar aktardığı bu bilgiyi bazı mitoloji yazarlarının görüşleri olarak belirtir. Apuleius, Sabazios'tan bahsederken *Sanctus Sebadius* ifadesini kullanır⁴⁷¹. Orfik hymde başlangıcında Kronos'un oğlu Sabasius olarak ifade edilen tanrının metnin sonunda Phryg tanrısı olduğu belirtilir⁴⁷².

İskenderiyeli Clement Zeus'un Demeter'den dünyaya gelen kendi kızını tavlama için ejderha kılığına girdiğini, tanrının kimliğinin daha sonra açığa çıktığını ve birleşmelerini utanç verici bulduğunu belirterek anlatır. Hemen devamında ise bunu Sabazios misterleri ile bağlantılı olarak gördüğünü şu şekilde belirtir: *Sabazios misterlerinin inisiyasyonu yapılanlara verilen simgesi, göğsün üzerinde parlayan tanrıdır; tanrı, inisiyasyonu yapılanların göğsünde sürünen bu yılandır. Bu, kesinlikle Zeus'un*

⁴⁶⁷ Johnson, 1984: 1583-1613.

⁴⁶⁸ Aristophanes, Lys.: 387.

⁴⁶⁹ Strabon, Geog.: 10.3.15.

⁴⁷⁰ Siculus, Bib. Hist.: 4.4.1.

⁴⁷¹ Apuleius, Asin. Aur.: VIII, 25, 3.

⁴⁷² Orfik Hymn'de Sabazios'tan bahseden dinsel şiir (Orpheus, Hymns: XLVII, 179-180) şöyledir:

Zalim ünlü, meşhur baba, duy beni,
Yüce Satürn'ün dölü ve Sabazius isimli
Şarap taşıyıcı Bacchus'u yerleştiren
Ve Tanrı'yı koyan, yüce varlığının içine,
Olgunlaşınca O, Dionysos'lu Tanrı,
Saklı ikametgahının sınırlarını aşabilir
Ve kutsal Tmolus'a, hazına gelebilir,
Çok güzel ve parlak Ippa'nın oturduğu
Gel, herkesin efendisi, kutlu Phryg Tanrısı,
Ve seni çağıran mistiklerine yardım et!

*dizginlenemeyen seks düşkünlüğünün kanıtıdır*⁴⁷³. Arnobius da eserinde inisiyasyonu yapılan adayların bağına doğru bir yılan çekildiğinden bahseder⁴⁷⁴. Theophrastus'un eseri ise Sabazios ile yılan arasındaki bağlantıyı ve bu canlının kültteki önemini anlatması açısından önemlidir. Ona göre, *kişi evinde bir yılan gördüğünde, eğer bu kırmızı yılansa Sabazios'a dua edecektir, eğer kutsal yılansa, onu gördüğü yerde hemen bir mabed yapacaktır*⁴⁷⁵.

Sabazios ile ilgili bir başka görüş ise, Yahudiler'in tanrısı ve inancı olduğu yönündedir. Bu konuda başlıca kaynak, teolog Valerius Maximus'un *Dictorum et Factorum Memorabilium* adlı eseridir. Yazara göre Yahudiler, Iuppiter Sabazios kültü ile Roma değerlerini bozmaya çalıştıkları için İ. Ö. 139'da Praetor Cornelius Hispalus tarafından yurtlarına geri dönmeye zorlanırlar⁴⁷⁶. Plutarkhos ise, *Yahudilerin inandığı tanrı kim* başlığında şunları anlatır: *Ve ben onların Sabbath'larının Bacchus ile bir ilişkisi olduğunu sanıyorum; çünkü şu an bile çoğu kişi Bacchi'yi Sabbi ismiyle adlandırıyor, ve Bacchus'un alaylarının kutlamasında bu kelimeyi kullanırlar. Sabbathların Bacchus ile ilişkisi olduğunu düşünüyorum. Şimdi bile çoğu Bacchi'yi Sabi ismiyle bilinir ve bu kelimeyi Bacchus şenliklerinde kullanırlar. Ve bu, Demosthenes ve Menander'den keşfedilebilir. Eğer Sabbath isminin bu festivale, Bacchus rahiplerinin gösterdiği heyecan ve coşkudan dolayı verildiği söylenirse, bu hiç de yersiz olmaz. Yahudiler'in kendileri de daha azıyla yetinmez: Sabbath zamanı olduğunda, birbirlerini sarhoş oluncaya kadar içmeye davet ederler ya da başka bir işleri onları alıkoyduğu takdirde, en azından şarabın tadına bakarlar. Bazıları bunun sadece varsayım olduğunu sanabilir. Ama benim iddia ettiklerimin gerçekliğini açıkça kanıtlayacak diğer tartışmalar da mevcuttur...*⁴⁷⁷. Plutarkhos'un Yahudilerin tanrısı olarak nitelendirdiği Sabazios'un ayrıca Dionysos ile ne şekilde

⁴⁷³ Alexandrini, Prot.: ii. 15-16.

⁴⁷⁴ Arnobius, Adv. Nat.: V.21.5.

⁴⁷⁵ Theophrastus, Char.: xxviii.

⁴⁷⁶ Valerius Maximus, Fact. Dict. Mem.:1.3.3.

⁴⁷⁷ Plutarch, Symp.: iv, 6.

ilişkilendirildiği de görülür. Yahudilerin *Sabbath Zamanı* ismiyle berlitilen Sabazios festivalinin özellikleri ise Dionysos şenlikleri ile aynı özellikleri taşır.

Birçok antik yazarın verdiği bu bilgiler doğrultusunda Sabazios Dionysos ile bir tutulmuş ya da ikinci bir Dionysos olarak kabul edilmiştir. Arkeolojik ve epigrafik veriler doğrultusunda kültün başlangıcı, Sabazios'un anlamı, tanrının işlevi ile ilgili farklı verilerden dolayı bu inancın kökeninde bir bilinmezlik vardır. Ancak Sabazios kültü ile ilgili kabul edilen genel görüş tanrının Trako-Phryg kökenli olduğudur. Yine de en erken belgeler, Sabazios'un kökeninin Küçük Asya'da olduğuna işaret eder ve sadece İ. S. 1. yüzyılda Balkanlarda belgelenir⁴⁷⁸. Sabazios ile ilgili arkeolojik buluntuları değerlendiren Blinkenberg ve Eisele, eserleri Roma İmparatorluk Dönemi'ne tarihlendirirken bunların daha eski bir dönem özelliği taşıdığını ve Phryg kökenli olabileceğini belirtir⁴⁷⁹.

Anadolu'da Sabazios ile ilgili ilk veri, II. Artaxerxes'in hükümdarlığından kalma, yeniden yazılmış bir kült fermanıdır. Lidya valisi, Barakes'in oğlu, Droaphernes tarafından Zeus Baradates'e bir heykel adanması ile bir yazıta birleştirilmiş olan bu düzenlemede, kültün görevlilerinin Sabazios, Agdistis ya da Ma misterlerine katılmalarını yasaklar. Lane'e göre Anadolu topraklarından bu şekilde çıkan Sabazios'un ilk durağı Trakya'dır⁴⁸⁰.

Alexander Polyhistor'un eserinde verdiği bilgiye göre Trakya'da ise İ. S. 46'da kurulan bir Sabazios Tapınağı'nın İ. S. 202'de restorasyonu gerçekleştirilir. Bununla birlikte Vespasianus'un hükümdarlığı zamanına tarihlenen bir yazıtta da eyaletin yüksek rahibi olan bir kişi tarafından yürütülen, babadan oğula geçen ve ömür boyu süren Sabazios rahipliğinden söz eder. Bu veriler ışığında kültün İ. Ö. 1. yüzyılın sonundan

⁴⁷⁸ Lane, 1989: 1.

⁴⁷⁹ Cook, 1914: 390.

⁴⁸⁰ Lane, 1989: 9-10.

itibaren İ. S. 1. yüzyılın başına kadar geçen sürede Trakya'da kök saldığı görülür⁴⁸¹.

Sabazios kültü ile ilgili en erken veri İ. Ö. 5. yüzyıla ait bulunmakla birlikte; daha sonra Anadolu'dan Trakya, Yunanistan, İtalya, Moesia, Delos, Dalmaçya, Afrika, Galya ve Almanya'ya kadar uzanan geniş coğrafyada bu konuda yazıtlar bulunur⁴⁸². Bunlara göre Roma İmparatorluk Dönemi'nde Sabazios'un yazılan dile göre Zeus veya Iuppiter'le bir tutulması bir kural haline gelir⁴⁸³. Ancak Sabazios, Iuppiter Optimus Maximus ve Iuppiter Dolikhenus ile de bir tutulmaktadır⁴⁸⁴. Özellikle epigrafik verilerden dolayı bir çok tanrının Sabazios ile ilişkili olduğu durumu ortaya çıkar. Sabazios ile ilişkili olan diğer tanrıların başında Apollon, Mithra, Attis, Men, Dioskurlar, Herakles, Mars, Cybele ve Silvanus⁴⁸⁵ gelir⁴⁸⁶. Yazıtlarda adı farklı tanrılar ile geçen Sabazios'un Hosios kai Dikaïos kültü ile de bu açıdan benzerlik oluşturduğu görülür.

Sabazios genellikle koruyucu ve kurtarıcı tanrıdır. Bu görevi, Pannonia kökenli bir asker tarafından adanan Mainz'de bulunan bir altarda okunabilir⁴⁸⁷. Anadolu'da ise koruyucu görevinden önce bir bereket tanrısı işlevindedir. Zamanla kırsal kesimdeki insanların koruyucusu ve günlük yaşamları ve ruhlarına hükmeden kozmokrator haline gelir. Büyük olasılıkla Phrygia ve Lydia'dan Yunanistan ve başka yerlere götürülen köleler

⁴⁸¹ Ancak, arkeolojik buluntular arasında tarihi belli olan en erken Sabazios belgesi, bu kültürün karakteristik sembolü haline gelmiş olan bronz ellerden biridir. Bu, İsviçre Dangstetten'deki Roma malzeme kampından çıkan ve İ. Ö. 15-9 arasında kullanımda olduğu bilinen bir eldir. Diğer erken tarihli örnek de Pompei ve Herculaneum'daki harabelerde keşfedilen birkaç votiv eldir. Bunlar, bu şehirlerin yıkımının gerçekleştiği tarihte Sabazios kültürünün Campania'da yerleştiğini gösterir (bkz. Lane, 1989: 9-10.).

⁴⁸² Johnson, 1984: 1584.

⁴⁸³ Lane, 1989: 11.

⁴⁸⁴ A.g.e: 12.

⁴⁸⁵ Silvanus/Silvae koruluklara hükmeden bir Roma tanrısıdır. Helenleştirilmiş Roma panteonunda Pan ile özdeşleştirilir (bkz. Grimal, 1997: 735-736a.).

⁴⁸⁶ Lane, 1989: 15.

⁴⁸⁷ Turcan, 1989: 319.

tarafından tapınım görür. Bu konuda ilginç bir nokta ise tanrıya Campania'da çocuk doğuran kadınların koruyucusu olarak tapınılmış olmasıdır⁴⁸⁸.

4.1.1. Kapadokya'da Zeus Sabazios Kültü

Anadolu'nun yerli kültü olduğu kabul edilen Sabazios Kapadokya Bölgesi'nde Zeus Sabazios şeklinde tapınım görür. Kültün bölgedeki geçerliliğinin en önemli simgesi Sabaziak bir el ve epigrafik bir belge ile bölgede kültün varlığı kanıtlanır.

Sabazios kültü ile ilgili ilk örnek, Caesarea'da bulunan bir Sabaziak eldir. Bir sığınmacı tarafından Atina'ya getirilen bu eli H. Seyrig satın alır. Şimdi Neuchatel koleksiyonunda bulunan, bronzdan bir sağ eldir. El, Sabaziak hareketi gösterir: baş parmak, orta parmak ve işaret parmağı uzatılmış, ve diğer iki parmak avuca doğru kapatılmıştır. Havadaki parmaklarda bir çam kozalağı vardır. Bilek, kafası baş parmağın başlangıcında görülebilen bir yılanla sarılmıştır (**Levha 16 B**). Bu el ile Atina'da bulunan İ. S. 1. yüzyıla tarihlendirilen bir örnek benzerdir (**Levha 16 A**)⁴⁸⁹. Ancak Atina'daki elde çam kozalağı olmasa da elin duruşundan dolayı orijinalinde bir çam kozalağı olması muhtemeldir. Bu nedenle Caesarea'daki elin tarihinin de İ. S. 1. yüzyıla ya da 2. yüzyıl başlarına tarihlendirilmesi yapılabilir⁴⁹⁰.

Sabazios kültünün diğer belgesi, İ. Ö. 135'e tarihlendirilen ve Bergama'daki kültün resmi kuruluşunu kayda geçiren III. Attalus yazıtıdır. Athena Tapınağı'nın kuzey portüğünde bulunan mermer bir stel üzerindeki yazıt:

“Kral Attalos, Pergamon halkını ve senatosunu selamlar. Tüm kadınların içinde en dindarı ve en fevkaladesi olan, babam ve benim çok sevdiğim annem, Kraliçe Stratonike tüm tanrıların önünde, özellikle de şehrimize atalarına ait geleneksel bir tanrı olarak getirdiği, her türlü işimizde

⁴⁸⁸ Johnson, 1984: 1599.

⁴⁸⁹ Vermaseren, 1983: no. 5, 74.

⁴⁹⁰ A.g.e: 2.

ve bir çok tehlikede bize yardımcı ve biz Zeus Sabazios'u tanrısal gücünün görünümünden dolayı Athena Nikephoros Tapınağı'nda kutsal kabul etmeye karar verdik. Burasının ona uygun ve ona layık bir yer olacağını önünde uygun zaman ve yerlerde gerçekleştirilen ona ait kurbanlar, törenler ve mysterlerle ilişkili olan emirler verdik. Ayrıca onun için geleneksel bir rahip yarattık, benim Athenaeos'um, ki o dindarlık, mükemmellik ve bize karşı sadık bir güven içindedir. Bu nedenle sırayla tanrıya yapılan onurlandırmalar ve Athenaeos'a yapılan bağışlar sabit kalacaktır ve sonsuza kadar değişmeyecektir, bizim tarafımızdan yazılan emirlerin sizin kutsal yasalarınıza girmesine karar verdik. 4 yılı, Dios ayının 4.günü Pergamon'lu Lytos (mektubu getirdi).”⁴⁹¹

Yazıtta adı geçen kraliçe Stratonike aslında bir Kapadokyalıdır. Babası Kapadokya kralı IV. Ariarathes'tir⁴⁹². IV. Ariarathes kızını İ. Ö. 189/9'da Attalidler sülalesinden II. Eumenes ile evlendirilir. Fakat evliliğin hemen olup olmadığı belli değildir. II. Eumenes'in İ. Ö. 159'daki ölümünden sonra, Stratonike onun kardeşi II. Attalus ile evlenir⁴⁹³. Bu yazıtta, onun Sabazios'u Bergama'ya geleneksel bir tanrı olarak getirdiği kaydedilir. Bu, Zeus Sabazios'un Kapadokya'nın geleneksel tanrısı olduğunu kanıtlar. Ancak költün kökeninin Kapadokya olduğunu ya da Kapadokya Krallığı'nın baş tanrısı olduğu anlamında bir yorum yapmak mümkün değildir.

İ. Ö. 135 yılına ait bu belgede adı geçen kraliçenin yaşadığı zaman İ. Ö. 2. yüzyıldır. Bu tarih, Sabazios költüne ait yapılan çalışmalarda belirtilen erken evreye aittir. Böylece daha önce belirtildiği üzere kökeninin Anadolu'da olduğunu ve Phryg kökenli izler taşıdığını kabul eden görüşe destek oluşturur. Bu konuda en önemli nokta ise İ. Ö. 2. yüzyılda Kapadokya Bölgesi'nde Zeus Sabazios adı altında yerli költün varlığının kanıtlanmış olmasıdır.

⁴⁹¹ Welles, 1934: 67; Lane 1983: 12, no. 27.

⁴⁹² Astin, 1989: 518.

⁴⁹³ Lane, 1989: 5.

Zeus'un Sabazios epiteti alması ile oluşan işlevi de III. Attalus yazıtında belirtilir. Yazıtta geçen *..her türlü işimizde ve bir çok tehlikede bize yardımcı tanrı* ifadesi Sabazios'un koruyucu ve kurtarıcı özelliğini gösterir. *Tanrısal gücünün görünümünden* dolayı Athena Nikephoros Tapınağı'nda misafir edilen tanrının gücü ile kastedilen ise büyük olasılıkla Zeus Sabazios'un insanları cezalandıran bir tanrı olarak görülmesinden kaynaklı olabilir. Bunun bir örneği Lidya Bölgesi kefarete yazıtlarındadır. Buradan Zeus Sabazios cezalandıran bir tanrı olarak görülür⁴⁹⁴.

4.2. Zeus Uranios Kültü

Zeus yıldırımları ve şimşekleri yöneten, havaya hükmeden bir gök tanrısıdır. O'nun bu niteliğine uygun bir şekilde kullanılan epiteti ise Uranios'tur. Bu epitet, Khaos'tan sonra başlayan evrenin ilk kralı Uranos ile ilgilidir. Hesiodos'un Thegonia'da verdiği bilgiye göre, Uranos, Gaia/Toprak tarafından yaratılan tanrısal Gök'ün karşılığıdır⁴⁹⁵. Uranos etimolojik bakımdan da gökyüzü anlamına gelir.

Eskiçağ'da coğrafya ve kültürlerin farklılığına rağmen inancın simgeleri benzer olmuştur. Bu nedenle tüm evreni kaplayan Uranos'un da başka toplumlarda karşılığı elbette vardır. Örneğin Uranos'un, Hint mitolojisindeki gök tanrısı Varuna ile eş değer olduğu düşünülür⁴⁹⁶. Ayrıca, baş tanrıların da hava ile olan egemenliklerini ifade eden sıfatsal kullanımları da karşımıza çıkar. Bu açıdan değerlendirildiğinde Yunan'da Zeus Uranios, Roma'da Iuppiter Caelus/Caelestis yada Iuppiter summus exsuperantissimus adını alır. Doğuda ise Baalsamin olarak aynı inancı temsil eder. Cumont'a

⁴⁹⁴ Lidya Ayazviran'da bulunan bir kefarete yazıtında: *“Meter Hipta ve Zeus Sabazios'un kutsal kölesi Trophimos'un resmi makamlar tarafından kovulmasına sebep olduğum için gözlerimden cezalandırıldım”* ve aynı bölgeden bir başka yazıt: *“....Ben Stratonikos oğlu Aurelius Stratonikos, koruluktan, tanrıların, Zeus Sabazios'un ve Artemis Anaeitis'in ağaçlarını bilmeden kestiğim için cezalandırıldım ve bir adaktan sonra şükranımın kanıtını diktim”* (bkz. Şahin, 2001: 160.).

⁴⁹⁵ Hesiodos, Theog.: 126-30, 109.

⁴⁹⁶ Dumézil, 1934: 50.

göre bu teoloji Babil kozmolojisi ve astrolojisi ile ilgilidir ve kesinlikle oryantalıdır⁴⁹⁷.

Zeus Uranios, tanrının göksel hakimiyetini ve gücünü vurgular. Bu epitetin Zeus dışında tanrı Men için de kullanıldığı görülür. Özellikle Phrygia'da bulunan bazı yazıtlarda⁴⁹⁸ Men Uranios için yapılan adak yazıtları epitetin kullanım amacını göstermesi açısından önem taşır. Bu bölgede Men'e verilen Uranios epiteti, ailenin ve özellikle de çocukların esenliği sağlaması için kullanılır. Ancak Zeus Uranios ile ilgili arkeolojik ve epigrafik verilere göre böyle bir durum söz konusu değildir. Uranios epitetinin görüldüğü bir başka tanrı da Perseus'tur. Panapolis'te bulunan İ. S. 100 yılına tarihlenen bir deri üzerinde Büyük Paneia Festivalinin bir parçası olan Perseus Uranios'un festivalinin duyurusu yazılıdır⁴⁹⁹. Son olarak Eros Uranios ve Aphrodite Urania kullanımını Plato'nun Symposium'unda görülür. Pausanias Söylemi'nde prolog Eros'un çift doğası ile başlar. Buna göre Eros'un çift doğası Aphrodite'nin çift doğasını takip eder. Aphrodite Urania ve Pandemos nasıl mümkünse Eros Uranios ve Pandemos'ta o şekilde vardır⁵⁰⁰.

Herodotos'a göre Sparta kralları, Zeus Lakedaimon ve *Gök tanrısı* Zeus'un rahibi olarak kabul edilir⁵⁰¹. Sikkeler üzerinde Zeus Uranios'un, başında yarım ay, sağ elinin üzerinde yıldız bulunur. Sol elinde ise asa tutarken tasvir edilir⁵⁰². Bu kült, Seleukos Kralı VIII. Antiochus Epiphanes (Grypus) zamanında (İ. Ö. 121-96) sikkelerin arka yüzündeki tasvirlerde kendini gösterir.

4.2.1. Kapadokya'da Zeus Uranios (Vanessa) Kültü

Kapadokya'da Zeus Uranios kültürünün varlığı Strabon'un aktardıkları sayesinde ortaya çıkar. Aslında Strabon Uranios ifadesini eserinde

⁴⁹⁷ Cumont, 1911: 127-128; Nilsson, 1956: 273.

⁴⁹⁸ Calder v. d., 1937: no. 132, 133; 65, 107.

⁴⁹⁹ Fontenrose, 1959: 297.

⁵⁰⁰ Plato, Symp.: IV.

⁵⁰¹ Herodotos, Hist.: 6.56

⁵⁰² Gardner, 1878: 88.

kullanmamıştır. Ancak Ouenasa'daki (Vanessa) Zeus'a ait bir tapınakla ilgili olarak anlattıkları bu konudaki yorumlara zemin oluşturmuştur.

Yazar, “*Ouenasa'daki Morimene'de üç bin hizmetkarı barındıran Ouenasa Zeus'una ait bir tapınakla rahibe yılda yüz talantonluk bir gelir sağlayan verimli ve kutsal bir arazi bulunur.*”⁵⁰³ bilgisini aktarır. N. Şahin buradan hareketle tanrı için *Zeus Vanessa* epitetini kullanır⁵⁰⁴. Ancak bu kullanım Zeus'un *Vanessa* epitetini aldığı sonucuna varılmasına neden olur ki, böyle bir durum (daha sonra açıklanacak olan arkeolojik veriler ile beraber düşünüldüğünde) yerleşimde *Zeus Vanessa* ve *Zeus Uranios* şeklinde iki ayrı kült ortaya çıkmasına neden olacaktır.

Aslında Strabon'un *Ouenasa Zeus'una* şeklinde aktardığı bu bilgi tanrının doğrudan bir epitetine işaret etmek yerine, yerleşimde bir Zeus inancı olduğunu göstermekten ileri gitmez. Bu durum daha önce bahsi geçen *Thymnasalı Zeus* ifadesi ile benzerdir.

Vanessa'da Zeus Uranios kültünün varlığı ise Strabon'un verdiği bilgilerin yanında Avanos ve çevresinde ortaya çıkan buluntular ile desteklenir. Bu konudaki ilk örnek olan epigrafik buluntu; Nevşehir'in Derinkuyu ilçesinin bir kasabası olan Suvermez'de bulunan bir yazıtta yer alan Zeus Uranios ifadesidir:

ΜΕΓΑΛΕΥΣΕΝΟΥΡΑΝ
ΕΙΛΕΩΣ ΜΟΙ ΔΗΜΗΤΡΙΩ

Μέγας Ζεὺς ἐν οὐρανῷ, ἔσθι? . . .
εἰλεως μοι Δημητρίῳ

505

Metnin çevirisi Ramsay'e göre “*Göklerdeki büyük Zeus, bana Demetrius'a merhametli ol.*”⁵⁰⁶ şeklindedir.

⁵⁰³ Strabon, Geog.:12.2.6.

⁵⁰⁴ Şahin, 2001: 139.

⁵⁰⁵ Ramsay, 1883: 322, no. 52.

Yazıtta bahsedilen “Göklerdeki büyük Zeus” ile bahsi geçen Zeus Uranios’tur. Ramsay, burada bahsedilen tanrının Zeus ya da Zeus ile bir tutulan bir tanrı olduğunu söyler ve Strabon’un bahsettiği Vanessa Zeus’u olup olmadığı yönündeki şüphelerini bildirir. O’na göre Kızılırmak’ın güneyinde bulunan Suvermez ile Avanos (Vanessa) arasındaki mesafe fazladır⁵⁰⁷. Ancak Strabon’un üç bin inananı olduğunu söylediği Vanessa Zeus’u için, antik dönemin demografik yapısı düşünüldüğünde ve iki ayrı yerleşim arasındaki uzaklık farkı gözetildiğinde iki ayrı epitet ile anılan Zeus yerine, Zeus Uranios’un varlığı daha akla yatkın gelmektedir.

Kapadokya’da Zeus Uranios kültü ile ilgili diğer kanıt, Nevşehir Göreme’de Zeus’un atribüsü olan bronz bir kartal figürini (**Levha 17 A**) ile Avanos’ta ele geçen bronz bir yüzüktür. (**Levha 17 B**). 1969 yılında Thierry tarafından Avanos’un 12 kilometre güney doğusunda bulunan bu yüzük, Ortahisar’da bir antika satıcısından alınır. Oldukça aşınmış olan bronz yüzük üzerinde kanatları açılmış bir kartal ve Zeus büstü bulunur. Başı sola bakan kartal betimi, nesnenin küçüklüğüne rağmen çok incelikli işlenmiştir. Zeus ise Phryg başlığı takmaktadır. Thierry’e göre bu kartal ve yüzüğün üzerinde bulunan Zeus tasviri tanrının Uranios kültüne aittir⁵⁰⁸.

Ayrıca, Strabon’un, “*Comana’da olduğu gibi bu da yaşamı boyunca rahiplik eder ve rütbe itibarıyla Komana rahibinden sonra ikinci gelir.*”⁵⁰⁹ aktarımı ile Kapadokya’nın dini hiyerarşisinde Zeus Uranios’un yeri belirlenir. Komana rahibi ile yazarın kastettiği tanrıça Ma’dır. Strabon’a dayanarak daha sonra bahsedileceği üzere, bölgede Zeus Dakienos kültü Ma’dan sonra üçüncü sırada gelir⁵¹⁰. Yani yazarın verdiği bilgiye göre, inancın önem sıralamasında tanrıça Ma’dan sonra Vanessa Morimene’de Zeus Uranios ve Kataonia’da Zeus Dakienos kültü yer alır.

⁵⁰⁶ Ramsay, 2004: 142.

⁵⁰⁷ A.g.e: 142.

⁵⁰⁸ Thierry, 1977: 132-134.

⁵⁰⁹ Strabon, Geog.:12.2.6.

⁵¹⁰ A.g.e: 12.2.5.

4.3. Zeus Ammon Kültü

Ammon, Mısır panteonunun en önemli tanrılarında biridir. Mısır'da Erken Krallık (İ. Ö.3000-2263) ve Birinci Feodal Geçiş (İ. Ö. 2263-2000) dönemlerinde Thebes'in yerli tanrısı olarak tapınım görür. Orta Krallık Döneminde Onikinci sülaleden (İ. Ö. 2000-1785) itibaren Mısır'ın en önemli tanrısıdır. Yeni İmparatorluk döneminde IV. Amenophis (İ. Ö. 1372-1354) tek tanrı inancını Aton ile getirdiğinde Ammon kültü de yasaklanır. Ancak Tutankamon zamanında (İ. Ö. 1354-1340) yeniden çok tanrılı sisteme geçilir ve tanrı Ammon resmi kült ilan edilir⁵¹¹.

Ammon kültü Mısır ve Libya dışında Yunanistan'da görülür. Kült muhtemelen Kyreneli kolonistler tarafından İ. Ö. 7. yüzyıl sonlarında buraya getirilmiştir⁵¹². Anadolu'da ise arkeolojik buluntulara göre Likya ve Kapadokya bölgelerinde görülür. Buna ilaveten ön yüzünde Zeus Ammon başının olduğu bir grup sikkenin de Güney Mysia ya da Aiolis darpı olduğu ileri sürülür⁵¹³.

Tanrı Hammon, Memnon, Amun gibi farklı isimlerle anılır. Ammon adı bazı bilim adamlarına göre *saklı* ya da *üzeri örtülü*⁵¹⁴ anlamına gelir. Bazıları ise tanrının adının *aman* -su kelimesinden geldiği ileri sürer⁵¹⁵. Ammon, bazen devasa boynuzlara sahip bir koç, bazen de koç başlı bir adam olarak tahtında ya da ayakta tasvir edilir. Zeus Ammon betimlemelerinde ise tanrı koç boynuzlu bir şekilde tasvir edilir (**Levha 18 A**)⁵¹⁶.

Herodotos, Plutarkhos, Pindarus, Strabon, Diodorus Siculus, Lucanus, Plato gibi antik dönem yazarları Zeus Ammon'dan bahseder. Herodotos'a göre Zeus'un Mısır dilindeki karşılığı Ammon'dur⁵¹⁷. O'na göre Mısır'da kullanılan Ammon takma bir isimdir. Yazar bu nedenle, Thebai kentindeki

⁵¹¹ Şahin, 2001: 15.

⁵¹² Magie, 1953: 164.

⁵¹³ Lenger, 2011: 151 vd.

⁵¹⁴ Peck, 1898: 66.

⁵¹⁵ Remler, 2010: 13.

⁵¹⁶ SNGCop: 1276.

⁵¹⁷ Herodotos, Hist.: 2.42.

Ammon tapınağını da Zeus Tapınağı olarak anlatır. Lucanus'un, Libya'da *Jove* diye bahsettiği tanrı, Libyalı Hammon'dur⁵¹⁸.

Yunan ve Roma'da Zeus ile bir tutulan tanrı Ammon için Sparta, Thebes ve Atina'dan festivaller için tanrının Libya'daki tapınağına düzenli olarak elçiler gönderilmiştir. Pusanias'a göre bu yayılım Kyrenililer sayesinde olmuştur⁵¹⁹. Pindarus ise tanrıyı Zeus Ammon şeklinde kabul eder⁵²⁰. Ancak Plato'da Ammon asla Zeus ile bir tutulmaz, Ammon başlı başına bir tanrıdır. Atinalılar'ın bu tanrıya bir çok adak sunmasına rağmen savaşlarında başarılı olamadıklarını belirtir⁵²¹. Burada, kadınlar ve kızlar tanrının zümrüt ve diğer taşlardan oluşan sembolünü dolaştırırlar, ilahiler söylerler⁵²². Plutarkhos tanrının gerçek Mısırlı adının Amun ya da Ammun olduğunu⁵²³; Strabon ise tanrının koç başlı bir insan ya da koç başlı olduğunu söyler⁵²⁴.

Ammon'un eşi, akbaba başlı tanrıça *Muth* ve oğlu, ay tanrısı *Khonsu*'dur. Tanrının kutsal hayvanları, kaz ve koçtur. Herodotos' a göre Ammon'un simgesinin koç olmasının nedeni Zeus ve Herakles arasında geçen bir mitostur. Buna göre, Herakles ısrarla Zeus'u görmek istediğinde, gönülsüz olan tanrı bir koçu kesip başını maske gibi yüzüne geçirir. Herakles'in karşına bu şekilde çıkmasından dolayı tanrı koç başlıdır⁵²⁵.

Tanrı adına Nil nehrinin ikinci taşkınlık dönemi olan Paophi ayının ondokuzuncu gününde düzenlenen ve on bir gün süren bayramlara *Opet* adı verilir⁵²⁶. Bu kutlamada tanrı, Mut ve Khonsu'nun kült heykelleri Karnak tapınağı'ndan Luxor Tapınağı'na taşınır⁵²⁷.

⁵¹⁸ Lucanus, Phars.: 3.654.

⁵¹⁹ Pausanias, Per. Hell.: 3.18.2; 9.16.1.

⁵²⁰ Pindarus, Pyth.: 30.

⁵²¹ Plato, Alc.: 2.148, 149.

⁵²² Peck, 1898: 66.

⁵²³ Plutarkhos, De Iside et Osiride: 9.

⁵²⁴ Strabon, Geog.: 17.

⁵²⁵ Herodotos, Hist.: 2.42.

⁵²⁶ Breasted, 2001: 84.

⁵²⁷ Şahin, 2001: 16.

4.3.1. Kapadokya’da Zeus Ammon Kültü

Kapadokya’da Zeus Ammon kültünün varlığı konusundaki veriler numizmatik buluntulara dayanır. Roma imparatorları Traianus (İ. S. 98-117) (**Levha 18 B**), Hadrianus (İ. S. 117-138) (**Levha 18 C**), Marcus Aurelius (İ. S. 161-180) (**Levha 18 D**) dönemlerine ait olan az sayıdaki sikke üzerinde Zeus Ammon tasviri yer alır⁵²⁸. Öte yandan, kültün bölgedeki varlığını gösteren herhangi bir arkeolojik ya da epigrafik bulunmamış ve eskiçağ yazarları konuyla ilgili bilgi aktarmamıştır. Bu nedenle kısıtlı sayıdaki sikke buluntusu nedeniyle Kapadokya’da Zeus Ammon kültünün varlığı tartışmalıdır.

Zeus Ammon tasvirlerinin bulunduğu bu sikkelerin, (Hadrianus’tan sonraki Antoninus Pius Dönemi yani yirmi yıllık bir dönem hariç) peşpeşe gelen imparatorların dönemine ait olması dikkat çekicidir. Sadece üç imparator zamanına ait olan ve tarih bulunmayan bu Caesarea sikkelerinin basılmalarının özel bir durum ya da olay ile ilgisi olmalıdır. Bir diğer deyişle Traianus, Hadrianus ve Marcus Aurelius’un bölge ile bağlantıları bu durumun nedeni olarak görülebilir.

Krallık zamanından beri darphanesi olan Caesarea’da Traianus’un özellikle 6. Kosüllüğü sırasında (112-117) çok fazla sikke basılmış olması dikkati çeker. Bunun nedeni ise imparatorun doğudaki genişleme politikası için gerekli parayı sağlamak olmalıdır⁵²⁹. Traianus zamanında Kapadokya Romalıların Partlara karşı sınır bölgesinin merkezi olmuş ve bölgeye askeri yollar yapılmıştır⁵³⁰.

Daha sonraki Zeus Ammon darplarının nedeni ise Hadrianus’un İ. S. 124 ve Marcus Aurelius’un İ. S. 175 yılındaki ziyareti ile ilgili olmalıdır⁵³¹. İmparator Hadrianus 129 yılının ikinci yarısında doğu sınırından Melitene’deki lejyonu denetlemek için Kapadokya’ya gelir.⁵³² Bu seyahatinde Caesarea’ya

⁵²⁸ Sydenham, 1978: 173, 176-177, 288-289, 339.

⁵²⁹ Sydenham, 1978: 7.

⁵³⁰ Baydur, 1970: 101.

⁵³¹ Sydenham, 1978: 15-16.

⁵³² Bosch, 1935: 31; Weber, 1907: 234.

da uğradığına ilişkin bir bilgi bulunmasa da eyaletin başkenti Caesarea'ya gelmesine büyük ihtimalle bakılabilir.

Zeus Ammon ile ilgili sınırlı sayıdaki sikkenin Kapadokya'da bu kültün varlığına işaret etmesi şimdilik mümkün görünmez. Ancak bölgenin Zeus Ammon inancından haberdar olduğu konusu kuşku götürmez. Bu sikkeler büyük ihtimalle siyasi bir başarı ya da zafer sonrasında basılmış, ancak bölgeye yabancı olan bu tanrı kabul görmemiştir.

BEŞİNCİ BÖLÜM

BİR SIFATTAN KAYNAKLANAN ZEUS KÜLTLERİ

Tanrılara verilen sıfatsal nitelendirmeler, onların bir tanrı olarak güçlerinin nelere kadir olduğunu göstermeyi amaçlarken, bir yandan da bu nitelendirmelerin yapısına göre tanrıların insanoğlunun isteklerine karşılık vermesi beklenir. Ekinlerin, bağların, kentlerin ya da yeminlerin koruyucusu, en büyük, yüce gibi şekillerde tanrılara verilen sıfatların özellikleri ise sosyal, siyasi ve dini hayatta işlerinin yolunda gitmesini isteyen insanın çıkarına göre biçimlenir. Pagan inanç sisteminde bu konuda en çok sıfata sahip olan tanrı Zeus'tur. Bu nedenle tanrının yüceliğini ifade eden birçok epiteti bulunur.

5.1. Zeus Megistos Kültü

Zeus'un yüceliğini ifade eden epitetlerin başlıca örnekleri Megas, Hypsistos, Zanopoteidas, Maximus, Uranios ve Megistos'tur. Yüceler yücesi, büyük, en büyük ve ulu tanrı gibi yakın anlamlara gelen bu epitetler Anadolu'da bir çok bölgede görülür.

En büyük anlamına gelen Megistos, baş tanrı Zeus dışında güneş tanrısı Helios⁵³³ ve Zeus'un habercisi Hermes için de kullanılır. Bu epitet Hesiodos, Homeros, Herodotos gibi erken dönem yazarlarında görülmesine de İ. Ö. 5. yüzyılda yaşayan Ksenophon, Cyropedia adlı eserinde Zeus için Megistos sıfatını kullanır⁵³⁴.

Yayıldığı coğrafya ele alındığında Megistos kültü, Suriye Dura-Europos'ta ve Anadolu'da ön plana çıkar. Bu noktada *En Büyük Zeus*'un Doğu ya da Batı kökenli mi olduğu ise tartışma konusudur. Bu konuda genel olarak kabul edilen görüş, Zeus'un bu epithetle, Doğu'da kültünün olduğu medeniyetlerin Baalsamin ya da Ahura Mazda gibi baş tanrıları ile aynı görevi üstlenmesidir. Örneğin Dura-Europos'taki Helenistik Zeus Megistos Tapınağı'nın oryantal özellikler yansıtmasından dolayı bu yapının aslında

⁵³³ Fauth, 1995: 2 vd.; Fauth, Orphik Hymn to Helios ve Greek Magical Papyri metinlerini incelemiş, Geç Antik Dönemde, Helios Megistos kültünün sinkretik elementler gösterdiği sonucuna varmıştır.

⁵³⁴ Ksenophon, Cyrop.: 5.1.29.

Baalsamin'e ait olduğu da düşünülmektedir⁵³⁵. Ksenophon'un eserine dayanarak Cook, Ahura Mazda'nın geç dönem Grek yazarlarındaki isimlerinden birinin Zeus Megistos olduğunu ileri sürer⁵³⁶. O'na göre Zeus Megistos gök tanrısının yerli semitik isimlerinden biridir⁵³⁷. Dirven ise Megistos Baalsamin eşlemesini Rostovtzeff, Welles gibi yazarlara dayanarak ileri sürer. Dirven'e göre bu doğulu Zeus kültü Dura –Europos'ta IV. Antiochus Epiphanes'in (İ. Ö. 175-164) din politikası sonucunda ortaya çıkar⁵³⁸.

Tanrının doğu kökenli olduğu iddialarına karşılık French, Zeus Megistos'u batıda arar. French, Megistos epiteti ile askeri tanrı Maximus'u eşleştirir⁵³⁹. Roma'nın erken dönemlerinde Capitoline Tepesinde yapılan Iuppiter (Optimus) Maximus Tapınağı, bu epitetin kullanıldığı ilk yapıdır⁵⁴⁰ ve Maximus sıfatıyla tanrı, *orduların koruyucusu* görevini üstlenir. French'in yaptığı *askeri tanrı* Zeus Maximus eşleştirmesiyle Zeus Megistos da aynı kimliği kazanır.

En önemli kültünün Dura-Europos'ta⁵⁴¹ olduğu Zeus Megistos, Anadolu'nun birçok bölgesinde sunak ve adak yazıtlarındaki epigrafik örneklerde karşımıza çıkar. Lidya Bölgesi'nde Thermae Theseos'ta⁵⁴²; Lycaonia'da Sizma'da⁵⁴³; Karia'da İasos'ta⁵⁴⁴ ve Pergamon'da⁵⁴⁵ Zeus Megistos kültünün varlığı bilinir. İasos'ta bulunan bir yazıtta Maussollos'a karşı komplo kuranların mülklerine el konması ve bunların satışı ile ilgili

⁵³⁵ Dirven, 1999: 114.

⁵³⁶ Cook, 1914: 10.

⁵³⁷ Cook, 1940b: 1163.

⁵³⁸ Dirven, 1999: 114.

⁵³⁹ French, 2007: 73.

⁵⁴⁰ Stamper, 2005: 6-7.

⁵⁴¹ Dirven, 1999: 114. Zeus Megistos & Gad of Dura tartışması için aynı eser, 117.

⁵⁴² Herrmann, Malay, 2007: 103.

⁵⁴³ Ramsay, 1905: 370.

⁵⁴⁴ Sokolowski, 1955: 59; La Rocca, 1991: 64; Laviosa, 1985: 294.

⁵⁴⁵ Ohlemutz, 1968: 78.

işlemler anlatılır. Bu olaydaki hakimlerin listesinde on bir Megistos rahibi bulunur⁵⁴⁶.

Megistos kültüründe rahipler, kurbandan kendilerine bir pay alırlar. Tanrı için düzenlenen kurban sunusunda rahibe böbreklerle beraber, kurbanın sol ya da sağ butunu seçme hakkı verilir. Sunular içinde *enthrypta* denen kurabiyeler de *plekos* adı verilen sepette sunulur⁵⁴⁷. Iasos'ta Helenistik Dönem'e tarihlenen bir yazıtta rahiplerin haklarından bahsedilir. Buna göre rahiplerin tapınakların onarımı için finansal girişimde bulunma hakları vardır⁵⁴⁸. Yasalar çiğnendiğinde ya da rahibin personeli yasaya karşı geldiğinde onlara dava açılır. Bunun yanı sıra Megistos rahipleri de sorumluluklarını yerine getirmediklerinde çok ağır cezalar alırlar⁵⁴⁹.

5.1.1. Kapadokya'da Zeus Megistos Kültü

Kapadokya'da Zeus Megistos kültürünü yansıtan tek veri, Kırşehir'e 15 km mesafedeki Boztepe İlçesi'nde bulunan bir altar ve üzerindeki yazıttır (**Levha 19**)⁵⁵⁰. Bunun dışında bölgede Zeus Megistos kültürü ile ilgili başka bir bulgu yoktur.

Bir süre Belediye binası bahçesinde sergilenen bu altar, 1997 yılında Kırşehir Müzesi'ne getirilir. Kare şeklindeki bu altanın malzemesi kireçtaşıdır. Ön yüzünde ortalanmış bir şekilde yüksek kabartma bir çelenk bulunur. Bunun hemen üzerinde ise Yunanca yazıt yer alır.

Altar üzerindeki yazıt Traianus'un imparatorluk döneminde (98-117)⁵⁵¹ Zeus Megistos rahibi tarafından tanrıya adanır. Yazıt ile ilgili literatür çalışmasını ise sadece D. French yapar. French'in yaptığı çeviriye göre yazıtın tercümesi;

⁵⁴⁶ Fabiani, 2006: 467-468.

⁵⁴⁷ Şahin, 2001: 100.

⁵⁴⁸ Fabiani, 2006: 471.

⁵⁴⁹ Connelly, 2007: 213.

⁵⁵⁰ French, 2007: 73.

⁵⁵¹ Traianus Dönemi'nde Zeus Megistos'a yapılmış bir adama, Burdur/Karamanlı Mürseller Köyü'nde bulunur (bkz. Corsten, 2006: 57.).

“Nerva Traianus Caesar Augustus’un (imparatorluk) döneminde, Gaius’un oğlu ve Zeus Megistos’un rahibi olan Doryzinthos bu altarı Zeus’a (adak olarak sundu).”⁵⁵² şeklindedir.

Yazıtta geçen rahip Doryzinthos’un ismi Trakya kökenlidir⁵⁵³. Doryzinthos adının bir başka yazılışı ise Dorzinthos ya da Dorzas’tır⁵⁵⁴. Anadolu’daki epigrafik buluntularda bu isimle Şarkikaraağaç’taki bir yazıtta karşılaşılır⁵⁵⁵. İsim, kökeninde arandığında Trakyalı olduğunu doğrulayan epigrafik belgeler karşımıza çıkar. Serdica’da İ. S. 3. yüzyıla tarihlenen bir sütun üzerindeki yazıtta *Zeus Hypsistos’a Dines’in oğlu Dorzinthos’un bir adağı vardır*⁵⁵⁶. Büyük ihtimalle bölgenin yerli adı olmayışından dolayı, French’in de ileri sürdüğü gibi Zeus Megistos’un (Iuppiter (Optimus) Maximus) rahibi büyük olasılıkla bir veterandır⁵⁵⁷.

Kapadokya’da Kudüs’ün İ. S. 70 yılındaki yıkılışından sonra Melitene’ye taşınan XII Fulminata ile yine aynı yıl Suriye’de kurulan ve merkezi Satala olan XVI Flavia lejyon birliği vardır⁵⁵⁸. Garnizonları Vespasianus döneminden itibaren bulunan bu topraklarda veteran yerleşimleri de vardır⁵⁵⁹. Trakyalı veteran Doryzinthos de büyük ihtimalle ordudaki görevinden sonra Boztepe civarına yerleştirilmiş ve Zeus Megistos rahipliği yapan bir veterandır.

5.2. Zeus Dakienos Kültü

5.2.1. Kapadokya’da Zeus Dakienos Kültü

Zeus’un Anadolu topraklarındaki birçok popüler epitetinin yanısıra, yerli kültürler ile ya da bölgeye özgü nitelikler doğrultusunda şekillenen epitetlerinin kullanımlarını görmek mümkündür. Bölgenin kendi yerli kültürleri ise bazı durumlarda yeterli arkeolojik ve epigrafik veri sağlamayabilir. Bu

⁵⁵² French, 2007: 73.

⁵⁵³ A.g.e: 73.

⁵⁵⁴ Georgiev, 1981: 177.

⁵⁵⁵ Robert, 1965: 92.

⁵⁵⁶ Ustinova, 1998: 247. Serdica, Sofya (Bulgaristan)’nın antik dönemdeki adıdır.

⁵⁵⁷ French, 2007: 73.

⁵⁵⁸ Mitford, 1980: 1186.

⁵⁵⁹ Mann, 1983: 44.

durumda sınırlı verilerin olduğu epitetlerin tanrıya verilış nedeni, anlamı, kültün dini ve sosyal hayattaki yeri gibi konularda çeşitli tartışmalar ortaya çıkabilmektedir. Kapadokya Bölgesi'nde ise buna, Zeus Dakienos kültü örnek teşkil eder.

Zeus Dakienos kültü Strabon'un aktardıklarına göre Kapadokya Bölgesi'nde Kataonia'da görülür ve bu kültün rahipliği önem açısından Enyo⁵⁶⁰ rahipliğinden sonra üçüncü sırada gelir⁵⁶¹. Kültün bulunduğu yer ile ilgili ise, *"Burada ... büyük bir tuzlu göl vardır. O kadar yüksek ve sarp yamaçların arasına sıkışmıştır ki, insanlar ona, ancak merdivene benzer basamaklarla ulaşabilirler. Söylediklerine göre su ne azalır ne de gözle görülen herhangi bir yerden dışarı doğru akar."*⁵⁶² bilgisini verir. Strabon kültün bulunduğu yeri tanımlamış, ancak adını belirtmemiştir. Bu nedenle Dakienos'un Kataonya'daki varlığı dışında herhangi bir ayrıntıya sahip değiliz.

Kataonya, Kapadokya'da Arkhelaus dönemindeki on eyaletten biridir. Bu eyaletin kentleri arasında en önemlisi ise bir kült kenti olan Comana (Comana Capadokya)'dır⁵⁶³. Kült ile ilgili detaylı bilgiye sahip olunmadığı için Kataonya eyaletinin kült merkezi Comana'da ya da çevresinde Dakienos kültünün olması muhtemeldir. Strabon'un bahsettiği Enyo tapınımı ise Komana'da ilk sırada yer alır. Daha çok Ma olarak anılan tanrıçanın eşleştirildiği diğer isim Bellona'dır. Roma İmparatorluk Dönemi'nde Pontik Comana'da basılan sikkeler üzerinde zırhlı, ışın tacı ve elinde sopa/topuz tutan tanrıçanın Magna Mater'in sonraki formu olduğu çoğunlukla düşünülür⁵⁶⁴. Bu durumda, Ma inancından sonra önemli olan Zeus Dakienos kültü ile Kataonya eyaletinde ana tanrıça kültünün hakim olduğu açıkça görülür.

⁵⁶⁰ Texier, 2002:18-19'a göre Enyo'ya, Romalılar Lunus Agdistis ve Kibele adlarını verirlerdi. Enyo, İranlı tanrıça Anaitis ile bir düşünülürdü.

⁵⁶¹ Strabon, Geog.: 12.2.5.

⁵⁶² A.g.e: 12.2.5.

⁵⁶³ Ramsay, 2010: 313. Bu eyalette Komana dışındaki kentlerin isimleri; Sirica, Tanadaris, Arabissos, Osdara, Laranda, Kokussos, Badimon, Praetorium.

⁵⁶⁴ Casabonne, 2009b: 186.

Dakienos epitetinin anlamı ile ilgili ise kesin bir yargıya varmak, veri yetersizliğinden dolayı zordur. Bu konuda iki farklı görüş öne sürülebilir. İlki, Cook'un öne sürdüğü ve çoğunlukla kabul edilen görüştür. Cook, daha önce Crolidis'in⁵⁶⁵ çalışmasında belirttiği görüşten yola çıkarak, Ermenice *balta* anlamına gelen *daku* kelimesinden *dakienos* sözcüğünün türediğini ileri sürer⁵⁶⁶. Ermenice bir kelimenin Kapadokya'da kullanılması öncelikle bölgedeki sosyo-kültürel etkileşimin bir sonucu olmalıdır. Bu etkileşimin, Armenia ile Kapadokya'nın zaman zaman sınırlarının iç içe bir hal almış olmasından kaynaklandığı düşünülebilir⁵⁶⁷. Bu savın doğru olduğu kabul edildiğinde, Zeus Dakienos kültünün Lidya ve Karia'da yoğun tapınım gören Zeus Labraundos⁵⁶⁸ ile bağlantılı olup olmadığı da tartışılmalıdır. Labraundos epiteti, Zeus'un simgesi olan çift balta-labyris kelimesinden türeyen bir kullanımdır⁵⁶⁹. Böylece Zeus Labraundos'a karşılık olarak Kapadokya'da Zeus Dakienos kültünün varlığı iddia edilebilir. Ancak bu kült ile ilgili arkeolojik verilerin yeterli olmayışından dolayı, bu çıkarımlar bir öneriden öteye gidemez.

Dakienos'un kökeniyle ilgili bir başka fikir de, Akadça *daku* kelimesiyle bağlantısının olup olmadığı yönündedir. Daku bu dilde *yenmek*, *mahvetmek* anlamına gelir⁵⁷⁰. Şayet Dakienos bu kelimedenden türeyen bir sıfatısa *yenen*, *galip gelen Zeus* anlamında Kapadokya'da kullanılmış olması olasıdır.

5.3. Zeus Epikarpios Kültü

Baş tanrı Zeus'un epitetlerinin sınıflandırılmasında en çok dikkati çeken tanrının koruyucu rolü üstlenmesidir. Zeus'a inançların (*kathyperdeksios*), denizcilerin (*apobaterios*), mezarların (*hydenos*), kentlerin (*tropaios*, *kimistenos*) ve evin (*kataibates*) koruyucusu olarak inanılır. Ayrıca, tanrının birçok epiteti ise harman yerlerinin (*halonites*), sürülmüş tarlaların

⁵⁶⁵ Carolidis, 1913: 55.

⁵⁶⁶ Cook, 1925a: 616.

⁵⁶⁷ Texier, 2002: 122-125.

⁵⁶⁸ Şahin, 2001: 88.

⁵⁶⁹ Laumonier, 1958: 45, dn.1.

⁵⁷⁰ Tadmor, 1958: 129.

(ogmenos), bağların (ampelikos), ürünlerin (epikarprios) gibi isimlerle anılan toprağın bereketi ve verimliliği ile ilgilidir.

Zeus Epikarprios, topraktan elde edilen *ürünlerin koruyucusu*⁵⁷¹ anlamında tanrıya verilen bir sıfattır. Böylece Zeus, çiftçinin tarlasındaki ürününü koruyan bereket tanrısı konumundadır. Ayrıca Anadolu’da bu epitetin, aynı anlama gelecek şekilde *Eukarprios*, *Eukarpos* gibi farklı kullanımları vardır. Epikarprios, *ürün veren* anlamına gelen Karpodotes epiteti ile eş değer olduğu düşünülür⁵⁷². Karpodotes, Phrygia’da Prymnessos (Suğla köyü)⁵⁷³ kentinin ürün veren tanrısı olarak karşımıza çıkar. Ancak Bithynia Bölgesi’nde yapılan adaklarda tanrının ailenin ve bireylerin esenliğine yönelik işlevi olması ilginçtir. Karpodotes dışında, *ürün getiren* anlamına gelen Demeter için de kullanılan Zeus’un Karpophoros⁵⁷⁴ kültü de Zeus Epikarprios ile aynı külte karşılık gelir.

Antik yazarlar Zeus’un bir çok özelliğinden bahsederken tanrının bereketi sağlayan özelliğinden de bahsetmişlerdir. Örneğin Hesiodos *İşler ve Günler*’de;

“Toprağın Zeus’una, ak yüzlü Demeter’e dua at

Olgun olgun etsin kutsal başağı

.....

Göklerin Zeus’u dilerse oldurur,

Başlarını yere sarkıtır buğdayların

*O zaman örümcek ağlarından kurtulur kabın kacağın*⁵⁷⁵, diyerek tanrının Epikarprios ve diğer bereket ile ilgili işlevine yönelik gönderme yapar.

⁵⁷¹ Şahin, 2001: 49.

⁵⁷² Brulé, 2007: 418, 433–6, 438.

⁵⁷³ Robert, 1975b: 171-173.

⁵⁷⁴ Morelli, 1959: 49.

⁵⁷⁵ Hesiodos, Erga kai Hēm.: 465-474, 157.

Zeus, Anadolu'da birçok bölgede Epikarprios epiteti ile tapınım görür. Kültün verilerini, epigrafik buluntuların yanısıra sikkeler ve altarlara oluşturur. Paphlagonia, Bithynia, Phrygia, Pontus, Kilikya ve Kapadokya Bölgelerinde bu kültün izlerine rastlanır. Paphlagonia Bölgesi'nde Hadrianopolis civarında bulunan Akören'de bulunan bir yazıtta Epikarprios⁵⁷⁶, Phrygia'da Bulduk'ta ise Eukarpos⁵⁷⁷ şeklinde bereket tanrısı Zeus'un adı geçer. Zeus Epikarprios inancı, Pontus Bölgesi'nde Çorum'da (Euchaita) Demeter ve Kore, Attis ve Kybele kültleri ile bağlantılıdır⁵⁷⁸. Bu bölgede Traianus ve Caracalla dönemlerine ait sikkelerin arka yüzünde ise genellikle tanrının adı yazılıdır. Ayrıca yine arka yüzde bir iskemlede oturan tanrının tasviri bir elinde asa, diğer elinde ise buğday başağı tutarken yapılmıştır. Kilikya Bölgesi'nde Silifke yakınlarında ki Gedikpınarı'nda bulunan bir altar üzerindeki yazıtta yine tanrı Zeus Epikarprios şeklinde geçer⁵⁷⁹.

5.3.1. Kapadokya'da Zeus Epikarprios Kültü

Kapadokya'da çok erken zamanlardan itibaren bereket tanrısının varlığı bilinir. Aksaray'da ve Niğde'de bulunan iki yazıtta karşımıza çıkan fırtına tanrı Tarhunzas'tır. Üzerinde tanrının kabartmasının da olduğu, İ. Ö. 8. yüzyıla tarihlendirilen Aksaray Steli'nde, Luvi hiyeroglifi ile yazılmış metinde tanrı *Tarhunzas'ın göklerin ve yerin bereketini sağladığından* bahseder⁵⁸⁰. Tarhunzas'ın bereketi getirmesiyle ilgili olarak bir başka eser de, Tuwana kralı Warpalawas dönemine tarihlenen (İ. Ö. Geç 8. yüzyıl) Niğde/Bor Steli'dir. Bu kabartmalı ve yazıtlı stelde *Tuwana'nın yöneticisi, bağların tanrısı Tarhunzas'ın yardımı ile ürününün artışından* bahseder⁵⁸¹.

Kapadokya'nın erken dönemlerinde bereket tanrısı Tarhunzas iken, Roma Dönemi'nde bu görevi Zeus, Epikarprios epiteti ile devam ettirir. Ürünlerin koruyucusu Zeus kültü, Kapadokya Bölgesi sınırlarında bulunan

⁵⁷⁶ Marek, 1993: 193.

⁵⁷⁷ Calder, 1956: 476, 453.

⁵⁷⁸ Saprykin, 2009: 253.

⁵⁷⁹ Şahin, 2007: 35.

⁵⁸⁰ Hawkins, 2000a: 475-78, X16.

⁵⁸¹ Hawkins, 2000b: 519-521, X44.

Kahramanmaraş'ın Göksun (Kokussos)/ Değirmendere Kasabası'nda bir yazıt üzerinde ortaya çıkar. Yazıt:

“ἐπὶ Νέρουα Τραια-

νοῦ Καίσαρος Σε-

βαστοῦ Γερμανι-

κοῦ Δακικοῦ ἔτ(ους) θ΄,

Διὶ Ἐπικαρπίῳ

Καπίτων Τιλ-

λεὺς ἐκ τῶν ἰδίῳ-

ν ἀνέθηκεν”.⁵⁸²

60x54 cm. ölçülerindeki bu yazıt, mil taşı, sınır işareti ya da askeri amaçla dikilen dikdörtgen alçak bir kaide olan cippusta yer alır. Traianus'un imparatorluğunun 9. yılında (İ. S. 106) dikilen bu yazıt bereketin, hasatın tanrısına uygun olarak Kokussos'ta Zeus Epikarpios tapınının olduğundan bahseder⁵⁸³.

Kokussos antik kenti, sınırları sürekli değişen Kapadokya'nın yol ağı üzerinde yer alan önemli bir merkezdir. Kent, Roma İmparatorluk Dönemi'nde Kapadokya eyaleti sınırlarında yer alır. Traianus yönetimine kadar İkinci Armenia'nın bir kenti iken bu imparator zamanında Kapadokya Bölgesi'ne dahil olur⁵⁸⁴. Erken örneğini İ. Ö. 8. yüzyılda gördüğümüz bereket tanrısı Roma Dönemi'nde Zeus'un Epikarpios sıfatı ile kendini gösterir. Bölgenin verimli topraklarından biri olan Kokussos antik kentinde, toprağın bereketinin devamı için Zeus'a böyle bir anlam yüklenmesi doğaldır.

⁵⁸² Sterrett, 2007: no: 287, 253.

⁵⁸³ A.g.e: no:287, 253.

⁵⁸⁴ Texier, 2002: 123. Kokussos ile beraber Melitene, Arabisos, Comana, Arca, Ariaratheia kentleri de Kapadokya Bölgesi'ne dahil olmuştur.

5.4. Zeus Polioukhos Kültü

Zeus'un bağların, ürünlerin, yabancıların, evlerin, kentlerin gibi bir çok farklı koruyucu rolü üstlendiği kültleri vardır. Bunlar arasında *şehir koruyucusu* olarak kullanılan epitetleri *Kimistenos*, *Tropaio*⁵⁸⁵ ve *Polioukhos*'tur. Tanrıça Athena⁵⁸⁶ için de kullanılan Polioukhos epiteti adı altında Zeus, Anadolu'da Pamphylia, Kilikya ve Kapadokya'da tapınım görür. Polioukhos, *şehir koruyucusu* ya da *şehrin sahibi*⁵⁸⁷ anlamına gelen bir epitettir.

Anadolu'da Zeus Polioukhos, Pamphylia Bölgesi'nde Perge⁵⁸⁸ ve Antiocheia kentlerinin koruyucu tanrısıdır. Kilikya'da ise Anazarbos kentinde Hera Gamelia⁵⁸⁹ ve Ares ile beraber tapınım görür⁵⁹⁰.

Zeus Polioukhos kültü ile ilgili olarak İ. S. 361-363 yılları arasında hüküm süren Bizans İmparatoru Iulianus Apostata⁵⁹¹'nin inancı ve dönemi önem taşır. Bir Hristiyanken pagan inanışa geçen filozof imparatorun, mektuplarda ve çeşitli metinlerde geçen bilgilere göre, tanrılar ile ilgili çeşitli sınıflandırmaları vardır. Bunlardan birini de polioukhos terimi oluşturur. Buna göre İmparator Iulianus, tanrılara ve demonlara iki özellik yükler: Onlar milletin hükümdarları (*ethnarchai*) ve şehirlerin koruyucuları (*poliochoi*)'dır. Bu kelimelerden *ethnarch* birinci anlamıyla kullanılırken *polioukhos*'un genellikle retorik olarak kullanılan arkaik bir anlamı vardır. Iulianus, bu konuda konseye ve Atinalılara gönderdiği mektupta aralarındaki ayırmadan bahsetmeden önce Konstantinus'a karşı davranışını tarif ederken, "*Zeus ve şehirleri koruyan tüm tanrılar (polioukhai) şahit tutuyorum..(280D.)*" der⁵⁹². Sasanilere karşı sefere çıkmadan önce Antakya'da kaleme aldığı *Misopogon*

⁵⁸⁵ Şahin, 2001:193.

⁵⁸⁶ Day, 2010: 139.

⁵⁸⁷ A.g.e: 138.

⁵⁸⁸ Merkelbach, Şahin, 1988: 123-124, no. 38.

⁵⁸⁹ Hera Gamelia, evliliğin tanrısı Hera anlamında tanrıçanın bir kültüdür. Ayrıca Gamelia, Atina'da 26 Temmuz'da Zeus ve Hera'nın evliliğinin kutlandığı bir festivalin adıdır.

⁵⁹⁰ Schwabl, 1972: col. 355, 1.

⁵⁹¹ İmparatorun adı aslında; Flavius Claudius Iulianus'tur. Apostata ise bir Hristiyanken, pagan inanca geçmiş olmasından dolayı *dönme* anlamına gelen bu isimle çoğunlukla anılır.

⁵⁹² Rokeah, 1982: 156.

ya da *Sakal Düşmanı* ismindeki hiciv retoriği eserinde ise İskenderiyeliler'e şehirlerinin koruyucu tanrısının Serapis olduğunu hatırlatır. Ancak diğer yandan da, Antakyalıların şehrin koruyucusu olarak Calliope, Apollon ve Zeus yerine İsa'yı kabul etmelerinden yakını⁵⁹³.

5.4.1. Kapadokya'da Zeus Polioukhos Kültü

Kapadokya'da Zeus Polioukhos kültü Caesarea'da görülür. Bu kült ile ilgili kesin bilgi sahibi olduğumuz kaynak, İ. S. 5. yüzyılın Hristiyan tarihçisi, Salminius Hermias Sozomenos'un eseridir. Yazar, dokuz kitaptan oluşan eseri *Historia Ecclesiastica*'da Hristiyanlık yerine pagan inancı tercih eden imparator Iulianus Apostata Dönemi'nde, O'nun Caesarea'daki uygulamalarından bahsederken kentteki Zeus Polioukhos Tapınağı'nın varlığından haberdar oluruz. Sozomenos'a göre, *Iulianus Apostata, Hristiyan olan Caesarea kentini şehirler kataloğundan siler ve kentten Caesarea adını alarak Mazaka yapar*⁵⁹⁴.

Yazar bu bilgiyi verdikten sonra bu durumun nedenini açıklar. O'na göre, *Hristiyanlığa büyük bir şevkle bağlı olan Caesarea halkı, Iulianus döneminden daha önce Zeus Polioukhos ve Apollon Patroos tapınaklarını yıkmışlardır. Iulianus imparator olduğunda ise halk, şehirdeki son tapınak olan Fortuna Tapınağı'nı yıkar. Olayı duyan imparator, bu Hristiyan kentinden nefret eder ve çeşitli cezalar uygular*⁵⁹⁵.

Sozomenos'un anlattıklarına ilave olarak, imparatorun kente olan kızgınlığının geçmediğini ve kentteki pagan tapınakları onarmak ile tehdit ettiği Caesarea yöneticisi Basileus'a yazdığı bir mektup vardır. Mektupta, Iulianus; *"Ben Caesarea kentine yürümekteyken senin bana iki bin altın yollamanı emrediyorum. Bu sırada henüz büyük yolda olacağım ve en kısa*

⁵⁹³ Iulianus, Misop.: 19.

⁵⁹⁴ Sozomenos, Hist. Eccl.: 5.4.

⁵⁹⁵ A.g.e: 5.4. "Ayrıca sayıları az olan paganları da suçluyordu, dediği kadarıyla tapınağa koşmalı ve eğer gerekiyorsa Fortune için şevkle acı çekmelilerdi. Şehrin ve varoşlarının kiliselerine ait tüm para ve mal mülkün aranmasına ve bu kaynaktan elde edilen yaklaşık yüz otuz beş kilo altının hazineye katılmasını emretti. Ayrıca tüm din adamlarının da askere alınmasına ve valinin emrine verilmesine hükmetti, ki bu da Romalılarca en onursuz ve ağır hizmet olarak görülürdü."

*sürede Perslere karşı savaşa girişeceğim. Eğer bana boyun eğmezsen bütün Caesarea'yı yakacağım, bütün eski ve güzel binaları tahrip edeceğim, tapınakları ve heykelleri onaracağım ki bütün dünyanın Roma imparatoruna boyun eğdiğine ve O'na hiçbir zaman isyan edilmemesi gerektiğine inandıracağım*⁵⁹⁶, der.

Pagan imparator Iulianus döneminden daha önce yıkıldığı anlaşılan Zeus Polioukhos Tapınağı'nın ne zaman inşa edildiği belli değildir. Ancak bu kültün varlığının çok erken zamanlara kadar gittiğine yönelik bir çıkarımı Diodorus Siculus'un anlatıklarına dayanarak söylemek mümkündür. O'na göre, *Orophernes, adamlarına ödeme yapamadığı için isyan çıkmasından korkar ve eski zamanlardan beri çiğnenmeyen bir yer olarak adlandırılrsa da Ariadne dağının eteklerinde yer alan Zeus Tapınağını yağmalar. Bu soygunla onların ücretini öder*⁵⁹⁷.

Ariadne⁵⁹⁸ dağı adıyla belirtilen bu yer büyük ihtimalle Argaios'tur. Orophernes zamanında (İ. Ö. 160-157?) bu dağın eteklerinde yer alan Zeus Tapınağı Polioukhos'a ait olmalıdır. Buna göre tanrının kutsal alanının, Orophernes'ten çok daha önceki zamanlarda inşa edildiği sonucu ortaya çıkar⁵⁹⁹. Bizans İmparatoru Iulianus zamanında, yani İ. S. 4. yüzyılda dahi yazılı kaynaklara geçmiş olan bu bilgilerden sonra, bölgenin başkenti Caesarea'da Zeus Polioukhos inancı ile ilgili bilgilerin var oluşu, geç dönemde bile onun varlığına dair izler taşıdığını gösterir. Bunlara ilaveten, Baydur'a göre Argaios eteğinde yer alan Zeus Polioukhos Tapınağı, imparator kültü için de kullanılmış olmalıdır⁶⁰⁰.

Antik yazarların bahsettiği bu tapınağa dair mimari kalıntı günümüze maalesef ulaşmamıştır. Ancak, Polioukhos Tapınağı hakkında Caesarea sikkelerinden faydalanılabilir. Traianus döneminden itibaren Caesarea

⁵⁹⁶ Iulianus, Epist.: 81.

⁵⁹⁷ Siculus, Bib. Hist.: 31.34.

⁵⁹⁸ Ariadne, Yunanca tamamen saf anlamına gelir. Mitolojide ise Minos kralının kızının adıdır.

⁵⁹⁹ Baydur, 1970: 127. Baydur'a göre Zeus Polioukhos kültü Atina ile ilişkilerin yoğun olduğu Orophernes zamanında bölgeye gelmiştir.

⁶⁰⁰ A.g.e: 131.

sikkelerinin arka yüzünde Argaios dağı ile beraber iki ve dört sütunlu; Hadrianus dönemi ile beraber de altı sütunlu tapınak görülür. Iulia Mamea zamanına kadar görülen bu sikkelerdeki tapınak bir ya da daha fazla yapıya ait olabilir. Ancak büyük ihtimalle bunlardan biri Zeus Polioukhos Tapınağı'na işaret etmektedir.

5.5. Zeus Soteris Kültü

Zeus'a verilen epitetler arasında en çok kullanılan tanrının üstlendiği koruyucu-kurtarıcı rolüdür. Yunanistan'da ve özellikle de Atina'da yaygın olarak görülen bu epitetlerden biri de Zeus Soteris'tur. Tanrının kültü bu nitelendirmede kötülüklerden kurtarıcı, koruyucu olarak benimsenir. Bu epitetin tek başına yani Zeus Soteris dışında Askelepios ve Olympios epitetleri ile de çifte kullanımı vardır⁶⁰¹.

Zeus Soteris kültünün festival ve geleneklerinden birçok antik yazar eserlerinde bahseder. Diodorus Sicilius, yemekten önce saf şarap sunulduğunda *İyi Tanrıya*; yemekten sonra suyla karıştırılan şarapta ise *Zeus Soter'e* diye bağırmanın gelenek olduğunu bildirir⁶⁰². Plutarkhos ve İsostrates kültün bulunduğu yerlerden; Plato⁶⁰³ ve Pindarus⁶⁰⁴ Zeus Soteris için yapılan libasyondan bahseder. Ksenophon Anabasis'te kurtarıcı Zeus'tan gelen bir kehanetten dolayı ilk fırsatta tanrıya şükür adakları sunulacağından bahseder⁶⁰⁵.

Antik çağda Zeus Soteris, Yunanistan'ın birçok yerinde ve Anadolu'da yoğun olarak tapınım görür. Attika Bölgesi'nde Pire'de tanrının bir tapınağı vardır. Ayrıca dekret gibi çeşitli epigrafik buluntularda tanrının adı Athena Soteria ile beraber geçer⁶⁰⁶. Plutarkhos'un aktarımına göre, Plataea Savaşı'ndan önce Zeus Soter Arimnestus'un rüyasına girer⁶⁰⁷. İsostrates İ. Ö.

⁶⁰¹ Şahin, 2001: 176.

⁶⁰² Siculus, Bib. Hist.: 4.3.4.

⁶⁰³ Plato, Let.: 7, 334d:

⁶⁰⁴ Pindarus, Isth.: I. 6.

⁶⁰⁵ Ksenophon, Anab.: 3.2.

⁶⁰⁶ Kloppenborg, Ascough, 2011: 104-107.

⁶⁰⁷ Plutarkhos, Arist. 11.5.

394'te Agora'da Zeus Soter'in bir heykelinin olduğunu söyler⁶⁰⁸. Bu heykel Zeus Eleutherios'un tapınağında bulunur. Bu da bize Eleutherios ile Soter'in İ. Ö. 4. yüzyılda bir tutulduğunu gösterir⁶⁰⁹.

Anadolu'da da Zeus Soter's kültü ile batıdan doğuya bir çok bölgede karşılaşılır. Arkeolojik ve epigrafik buluntulara göre kültün Troas'tan başlayarak Mysia, Aiolis, Lidya, İonya, Karia, Pamphylia, Bithynia, Pontus, Kapadokya ve Kommagene'ye kadar uzandığı görülür.

Troas Bölgesi'nde Assos'ta bulunan bronz tablet üzerinde *Zeus Soter'e ve tanrısai Caesar Augustus'a* edilen yeminden⁶¹⁰ bahsedilir. Tanrı, Mysia'da Pergamon'da tapınım görür. Kült, Attaloslar ile Galatlar arasındaki Kaikos Savaşı'nın Pergamonluların kazanmasıyla daha çok önem kazanır. Bu savaştan sonra kentte Athena Nikephoros ile birlikte Zeus Soter's'a adanan bir sunak yapılır⁶¹¹. Aolis'te Larissa'da ve Lidya'da Thyateria'da Olympos ile birlikte çift epitet ile (Zeus Soter Olympos) tanrıya adanmış sunaklar bulunur⁶¹². İonya Bölgesi'nde ise bu kült ile ilgili Efes'te⁶¹³, Klazomenai'de, Erythrai'de⁶¹⁴ ve Didim'de⁶¹⁵ arkeolojik ve epigrafik örnekler vardır. Karia'da Knidos antik kentinde Zeus Soter's'a adanan bir sunak vardır⁶¹⁶. Pamphylia Bölgesi'nde Gödene'de⁶¹⁷, Bithynia'da Adapazarı civarında⁶¹⁸ altar ve steller üzerindeki yazıtlarda Soter's epiteti ile tanrının adı geçer. Pontus Bölgesi'nde Themi'de ise *Hypsistos Soter* olarak kültü bulunan tanrının Zeus olduğu düşünülür⁶¹⁹. Kommagene'de bulunan bir

⁶⁰⁸ Isokrates, Evag.: 9. 57.

⁶⁰⁹ Mikalson, 1998: 111.

⁶¹⁰ Wescoat, 2012: 7.

⁶¹¹ Üreten, 2004: 189-190.

⁶¹² Keil, 1923: 247.

⁶¹³ Oster, 1990: 1693, dn. 251.

⁶¹⁴ Engelmann, Merkelbach, 1973: 523.

⁶¹⁵ Fontenrose, 1988b: 136.

⁶¹⁶ Blümel, 1992: 119, no. 189.

⁶¹⁷ Bean, Mitford, 1970: 30-31, no. 12a-b.

⁶¹⁸ Cremer, Şahin, 1983: 141-142, no. 1, lev. 7.

⁶¹⁹ Von Olshausen, 1990: 1903, dn. 359.

yazıtta⁶²⁰ ve Kapadokya Bölgesi'ndeki (H)Anisa dekretinde Zeus Soteris inancı olduğu görülür.

Atina'da ve Pire'de *diisoteria* ve Anadolu'da ise *soteria*, Zeus Soteris için kutlanan bayramlara verilen isimdir. Yunanistan'da diisoteria, Skirophorion ayının⁶²¹ sonunda kutlanır⁶²². Festivalde çok sayıda boğa kurban edilir, tanrının altarı donatılır. Tanrı adına kurban edilecek hayvanlar, bu altar üzerinde kaldırılır. Bu davranış, askeri bir olayda olunmasa da, fiziksel güçlerini kanıtlayan efeblerin savaşta güçlü olacağını kente göstermeleri açısından önemlidir. Bot yarışlarının düzenlendiği bu bayramlarda efebler⁶²³ tanrının onuruna kürek çeker. Böylece bir gemiyi idare edebilme yeteneklerini kanıtlar; karada olduğu kadar denizde de savaşa hazır olduklarını gösterirler⁶²⁴. Ayrıca festivalde Plato ve Pindarus'un aktardıklarına göre üçüncü libasyon Zeus Soteris'a yapılır. Delfi'de ise İ. Ö. 278'de Galyalıların yenilmesinden sonra Soteria festivali kutlanılmaya başlar. Büyük olasılıkla yılda bir kutlanan bu festivalde yarışmalar müzikal ve tiyatral alanlarda yapılır. İlerde Delfi'ye hükmedecek Aetolian Birliği İ. Ö. 246/245 yılında Soteria'yı yeniden düzenler. Dört yılda bir Zeus Soteris ile beraber Apollo Pythios adına bir festival düzenlenir⁶²⁵.

Anadolu'daki Soteria festivali ise Pergamon'da, Priene'de, Smyrna'da kutlandığı bilinir. Pergamon'da Aristonikos Ayaklanmasına kadar düzenli olarak kutlanan kadın ve erkeklerin beraber kutladığı bu *kurtuluş şenlikleri*, İ. Ö. 130'da konsül M. Perperna'nın ayaklanmayı bastırmasından sonra yeniden devam eder⁶²⁶. Kyme'de bulunan bir dekrette, oikonomos olduğu tahmin edilen Arkippe'nin Büyük Soteria ve Rhomai bayramında bir çelenk ve altın heykelcikle onurlandırılması kararından bahsedilir⁶²⁷. Smyrna'da da kutlandığı bilinen bu bayramın başladığı tarih hala tartışmalıdır. II. Seleukos

⁶²⁰ Şahin, 1991: 102, 112, Lev. 11.

⁶²¹ Temmuz - Haziran ayının adıdır.

⁶²² Garland, 1984: 108.

⁶²³ Efeb, Yunanistan'da 18-20 yaşları arasında tam vatandaş hakkına sahip kişilere verilen isimdir.

⁶²⁴ Persky, 2009: 97.

⁶²⁵ Fontenrose, 1988a:137.

⁶²⁶ Malay, 1992: 140.

⁶²⁷ Malay, 1983: 43.

tarafından yazılan bir mektup ile öğrenilen Soteria'nın İ. Ö. 246/5 ya da İ. Ö. 241 yıllarında başladığı öne sürülür⁶²⁸. Priene'de İ. Ö. 297'de kutlanmaya başlanan Soteria'da festivalinin içeriği değişir. Festival, “*Bir olayın anısına ya da bir kentin, bir kişiyi onurlandırmasına yönelik*”⁶²⁹ kutlanır.

5.5.1. Kapadokya'da Zeus Soterios Kültü

Bölgede Soterios kültü ile ilgili tek ve önemli kaynak, ilk defa E. Curtius tarafından yayınlanan⁶³⁰ Anisa/Hanisa Dekreti (kararname) olarak adlandırılan epigrafik buluntudur (**Levha 20**)⁶³¹. Günümüzde Berlin Müzesi'nde bulunan yazıt, bronz bir plaka üstündedir. Boyutları: 44,7 x 32,5 cm ve inceliği: 5 mm olan plakanın sol üst kısmı kırılmış olsa da yazıt zarar görmemiştir. Üzerinde Yunanca yazıt bulunan bu bronz plaka İ. Ö. yaklaşık olarak 160 yılına tarihlendirilir⁶³². Bu tarih V. Ariarathes'in hükümdarlığının üçüncü yılına denk gelir.

Dekretin bulunduğu yer olan Anisa, Kayseri'nin 19 km kuzeydoğusunda günümüz Kültepe-Karahöyük alanında bulunan kenttir. 'Anisa' kelimesi büyük olasılıkla, İ. Ö. 19. yüzyıl Asur metinlerde geçen ve daha önceden Hitit şehri Kaniş'in isminden türemiştir⁶³³. Anisa adıyla anılan bu şehir muhtemelen Mithridates Savaşları (İ. Ö. 88-63) sırasında yok edilmiştir⁶³⁴.

Bu yazıtın bulunduğu bronz plaka iki Korint başlıklı sütun arasında bir tapınak girişini andırır. Plakanın sağ tarafındaki sütunun üzerinde ise bir figür yer alır. Yazıt:

“ἀγαθῇ τύχῃ.

ἔτους ζ', μηνὸς Δίου, ἐν Ανίσοις, ἐπὶ

⁶²⁸ Nachtergaele, 1977: actes 25; Elwyn, 1990: 177-180; Champion, 1995: 213-220.

⁶²⁹ Şahin, 2001: 175.

⁶³⁰ Curtius, 1880: 646-651.

⁶³¹ Kern, 1913: 41.

⁶³² Cassayre, y.y.: 190.

⁶³³ Evridiki, 2001: 1.

⁶³⁴ Robinson, 1932: 528.

δημιουργοῦ Παππου τοῦ Βαλασωπου
 ἔδοξεν Ἀνισηνῶν τῇ βουλῇ καὶ τῷ
 δήμῳ· πρυτανίων εἰπάντων· ἐπεὶ
 Ἀπολλώνιος Ἀββατος ὑπάρχων ἀνὴρ καλὸς
 κάγαθος διατελεῖ περὶ τὸ ἡμέτερον πολίτευμα,
 ἄρξας τε ἐν τῷ ὃ' ἔτει μετὰ καὶ ἐτέρων <— — —>ος
 καὶ ἀντιποιησάμενος τὴν Σινδηνοῦ τοῦ
 Ἀπολωνίου ἀκληρο<νο>μήτου οὐσίαν, ὑποστησά-
 μενος δαπάνας τε καὶ κακοπαθίας, καλούμενος
 ἐν Εὐσεβείᾳ ἐπὶ τὴν δικαιοδοσίαν ἐπὶ τε
 Μηνοφίλου τοῦ Μαιδάτου ἀρχιδιοικητοῦ κα[ι]
 Ἀλεξάνδρου τοῦ Σασαῖ τοῦ ἐν Εὐσεβείᾳ ἐπὶ τῆς
 πόλεως ὑπὸ τε Ἀνοπτηνου τοῦ Τειρεους τοῦ καὶ

 ἀντιποιουμένου τὴν κληρονομίαν καὶ ἐτέρων
 τινῶν πολιτῶν, οὐ προέδωκεν τὸν δῆμον, ἀλλὰ
 σπουδὴν καὶ φιλοτιμίαν εἰσενεγκάμενος περι-
 εποίησεν τῷ δήμῳ κατὰ ἀπόφασιν τὴν κληρο-
 νομίαν· δι' ὃ δεδόχθαι τῇ βουλῇ καὶ τῷ δήμῳ·
 μὴ ἀπαρασήμαντον ἔᾶσαι τὴν τοῦ ἀνδρὸς καλοκαγα-
 θίαν, ἀλλὰ κατὰ τὴν γεγεννημένην ἐν βουλῇ καὶ ἐκλη-

σῖαι χειροτονίαν ὑπάρχειν αὐτὸν εὐεργέτην τοῦ
 δήμου καὶ στεφανοῦσθαι ἐν τε τοῖς Διοσσωτηρίοις
 καὶ Ἡρακλείοις καὶ ἐν ταῖς κατὰ μῆνα καὶ κατ' ἐνιαυτὸν
 δημοτελέσι συνόδοις χρυσῶι στεφάνωι, τοῦ ἱερο-
 κήρυκος ἀναγορεύοντος κατὰ τάδε· ὁ δῆμος
 στεφανοῖ Ἀπολλώνιον Αἰββα εὐεργέτην χρυσῶι
 στεφάνωι τύχηι ἀγαθῇ· τοῦ δὲ ψηφίσματος τούτου
 τὸ ἀντίγραφον ἀναγράψαντα εἰς πίνακα χαλκοῦν
 ἀναθεῖναι ἐν τῷ προνάωι τοῦ τῆς Ἀστάρτης ἱεροῦ,
 ὅπως ἂν καὶ οἱ λοιποὶ θεωροῦντες τὸ τοῦ δήμου
 εὐχάριστον πειρῶνται ἀεὶ τινος ἀγαθοῦ παραίτιοι
 γίνεσθαι τῇ πόλει.

ἔδοξε.⁶³⁵

Anisa dekretinin tercümesi ise şöyledir:

“İyi bir kadere.

Yıl 7’de, Dios ayında, Haniselerin ülkesinde, Balasopos’un (ya da Balasopes’in) oğlu Papes’in iktidarı altında, pritanların önerisi üzerine Konsey ve Hanise halkı Meclisi tarafından uygun görüldü:

Abbas’ın oğlu Apollonios, topluluğumuz nezdinde mükemmel bir adam olmayı sürdürdüğünden ve yıl 4’te yargıçlık yaptığından, aynı zamanda diğer başka liyakatlere de sahipken, hiçbir mirasçı bırakmadan ölen Apollonios’un oğlu Sindenos’un mirasını da, buna bağlı tüm masraf ve işleri de üstlenerek

⁶³⁵ Curtius, 1880: 646-651; Michel, 1900: no:546; Regling, 1935: 10-23; Robert, 1963: 457-523; Cumont, 1932: 135-138; Robert, 1945: 38.

(halk adına) istemiş ve mirasın kendisine kaldığını ileri süren Teires'in oğlu Anoptenes ile diğer bazı yurttaşlar tarafından Eusebeia (Kenti'ne) vergi idaresi şefi Maidates'in oğlu Menophilos ile Eusebeia kenti valisi Sasas'ın oğlu Alexander'ın huzurunda yargılanmak üzere çağırılmıştır, o halkını terk etmedi, ayrıca bütün şevk ve heyecanı ile servetin yargı kararı ile halka geçirilmesini sağladı;

İşte bu nedenle, Konsey ve Halk Meclisi için bu adamın bu üstün vasıflarını ödüllendirmek bir zevk olacaktır, Konsey ve Mecliste el kaldırılarak yapılacak oylama uyarınca, halkın hamisi olarak seçilmesine ve Zeus Soteris ve Herakles bayramları ile yıllık ve aylık resmi toplantılar sırasında düzenli olarak altın bir taç ile taçlandırılmasına, kutsal yazının da şu ifadede oluşmasına: "Halk, iyiliksever, Abbas'ın oğlu Apollonios'u iyi bir kader için altın bir taç ile taçlandırır"; başkalarının da halkın bu kadirşinaslığını görerek şehre hizmet etmek için gayret sarf etmeleri amacıyla bu kararnamenin bir örneğinin bronzdan bir tablet üzerine işlenilmesine karar verildi.

*Böyle uygun görüldü.*⁶³⁶

Bu dekret İ. Ö. 160 yıllarında kentte Konsey ve Halk Meclisinin varlığını, cezai yaptırımların ve ödüllerin varlığını gösterir. Dekretin bu çalışmanın asıl konusunu içeren bölümü ise Zeus Soteris kültünün kentteki varlığıdır. Daha önce belirtildiği üzere tanrı Anadolu'da Priene, Pergamon ve Smyrna'da İ. Ö. 3. yüzyılda tapınım görür. Kapadokya Bölgesi'ne ise büyük olasılıkla bu kentler ile olan ilişkiler yoluyla Zeus Soteris kültü girmiştir.

Ayrıca Anisa dekretinde Abbas'ın oğlu Apollonios'un Soteria bayramında taçlandırılacak olması Priene'deki festivalin değişen içeriğine benzer. Priene'de İ. Ö. 297'de bir olayın anısına ya da bir kentin, bir kişiyi onurlandırmasına yönelik kutlanan festival, Anisa'da da benzer bir uygulama ile düzenlenir.

⁶³⁶ Cassayre, y.y.: 190.

ALTINCI BÖLÜM

BİR ANTROPONYM VE TOPONYMDEN KAYNAKLANAN ZEUS KÜLTLERİ

6.1. Bir Antroponymden Kaynaklanan Zeus Kültleri

Zeus'a verilen epitetler arasında bir antroponymden alınmış olanlar dikkat çekicidir. Bu şekilde oluşturulan epitetlerde yer alan kişilerin isimleri çoğunlukla şehrin ya da kültün kurucusundan kaynaklanır. Anadolu'da özellikle epigrafik buluntularda baş tanrı Zeus'un Aphphiados(?), Makhaonios, Saryendenos gibi epitetleri doğrudan antroponymden alınmış olduğu görülür. Ayrıca Zeus'un Argyrou, Ariou, Bronton, Apellinarou, Bronton Meilesiou, Medou, Troos(s)ou, Tylissou gibi bir antroponymin genitiv halinden türetilmiş epitetleri de karşımıza çıkar⁶³⁷.

6.1.1. Kapadokya'da Zeus Gordios Epekoos Kültü

Kapadokya'da saptanan ve bir antroponymden kaynaklanan tek kült, Zeus Gordios Epekoos olarak bilinir. Bu kült aynı zamanda Anadolu'da sadece Kapadokya Bölgesi'ne özgüdür. Kültün adında yer alan Gordios bir kişi adıdır. Gordios ile birlikte kullanılan Epekoos ise *dinleyen*, *kulak veren* ya da *şifa veren* anlamına geldiği ileri sürülen bir epitettir⁶³⁸. Burada da olduğu gibi sıfatın yapısı itibari ile bir başka epitle kullanılması yaygındır.

Kayseri Müzesi'nde bulunan kırık bir sunak parçası üzerinde tanrının adı Zeus Gordios Epekoos olarak geçer. Epekoos ile birlikte bu kullanım *dinleyen ve dilekleri yerine getiren Zeus* ya da *şifa veren Zeus*⁶³⁹ olarak anlaşılmalıdır.

⁶³⁷ Şahin, 2001: 192.

⁶³⁸ Gunter, 1987: 95-96; Şahin, 2001: 48; Malay, 2001: 148. (Anadolu'da Zeus Epekoos ile aynı anlamda kullanılan bir diğer epitet Zeus Tarigynos'tur, bkz. Şahin, 2001: 182.).

⁶³⁹ Robert, 1963: 549.

Gordios epiteti, *Gordios* ya da *Gordianus* adından kaynaklanmalıdır. Ayrıca, bu ismin bölgede yaygın olarak kullanıldığı görülür. İ. Ö. 116'dan sonraki bir zamanda VI. Ariarathes'i Mithradates'in planıyla öldüren Kapadokya soylusunun adı Gordios'tur⁶⁴⁰. Bir diğeri İ. S. 2. yüzyılda imparatorluk yönetiminde çeşitli görevlerde bulunan Tiberius Claudius Gordianus ise Tyanalıdır. İ. S. 238'de bir aydan daha az süre imparator olan Afrika prokonsülü Marcus Antonius Gordianus'un ailesinin de Kapadokya ile bağlarının olduğunu söylemek mümkündür⁶⁴¹. Bunun gibi örnekler çoğaltılabileceğinden Gordios epitetinin bölgenin hangi önemli şahsiyetinden alındığını kesin olarak belirlemede bir ipucu sunmaz.

Zeus'un adının ona ait epitetlerde aynı anda iki sıfat ile beraber anılması sıklıkla görülen bir durumdur. Kapadokya örneğinde olduğu gibi bu duruma Epekoos epiteti de dahildir. Kapadokya dışında Bithynia⁶⁴² ve Likya'da⁶⁴³ çift epitet ile Zeus'un adı karşımıza çıkar. Bu şekilde Epekoos, Zeus'un aldığı ilk epitetin bir çeşit tanımını oluşturur. Kapadokya'da ise Gordios'a *dilekleri yerine getiren* ya da *şifa veren* açıklamasını getiren kült, bu epitet ile oluşmuştur. Böylece bölgedeki bir yönetici veya güç sahibine doğrudan bir gönderme yapıldığı düşünülebilir. Bu örnek dışında daha sonra bahsedileceği üzere, Comana Cappadocia'da bulunan bir yazıtta *Zeus Olybreus Epekoos* adı altında tanrının kültü karşımıza çıkar. Burada, tanrının bu sıfatı gerçekleştirdiği yer, bir toponym ile beraber (Olybreus) yer alır. Gordios'ta olduğu gibi Olybreus'ta da tanrının aldığı toponym *dilekleri yerine getiren* ya da *şifa veren* özelliği vurgulanmış olur.

6.2. Bir Toponymden Kaynaklanan Zeus Kültü

Antik çağda özellikle dağlar ve çeşitli nedenlerden dolayı önemli olan yerleşimler kutsal kabul edilir. Bu durumun yansıması da, onların adlarının çoğunlukla tanrılar ile bağdaştırılması biçiminde olmuştur. Bu nedenle pagan

⁶⁴⁰ Hind, 1994: 141; Simonetta, 1977: 30.

⁶⁴¹ Van Dam, 2002: 54-55.

⁶⁴² Şahin, 1981: no. 1057.

⁶⁴³ İplikçioğlu, Çelgin, Çelgin, 1991: 189.

inanç sisteminde sıklıkla tanrı ve tanrıçaların bölgenin ya da kentin önemli bir toponyminden alınmış epitetleri vardır. Bunlar arasında ilk sırayı yine baş tanrı Zeus alır.

Zeus'un Anadolu'da Olympios⁶⁴⁴, Dolikhenus, Olybreus, Akreinenos, Laginos, Sardessios, Tersios, Kaouatrenos⁶⁴⁵ gibi toponym kaynaklı epitetleri vardır. Kapadokya Bölgesi'nde 'Zeus Dolikhenus', 'Zeus Olybreus Epekoos' ve bu çalışmada öne sürülen, bölgeye özgü dağ kültü 'Zeus Argaios' bir toponymden kaynaklanan epitetlerdir.

6.2.1. Zeus Dolikhenus Kültü

Dolikhenus, Anadolu'nun yerli Zeus kültleri arasında önemli bir yere sahiptir. Bir toponyminden kaynaklanan bu kültürün merkezi Gaziantep'in Şehitkamil İlçesi'ne bağlı Dülük Köyü'dür. Epitet ise adını, bu yerleşimin eski adı olan Dolikhe'den almıştır. Bu inancın çıkış yerinden bahseden Stephanus Byzantinus, tanrının adının Zeus Dolikhaios olduğunu, yerli kullanımın ise Dolikhenus şeklinde olduğunu belirtir⁶⁴⁶.

Dolikhenus epiteti Zeus yerine çoğunlukla Iuppiter ile birlikte kullanılır. Tanrı, Zeus ya da Iuppiter adı altında askeri bir kimlikte tapınım görür. Adını aldığı toponymin lokalizasyonu, askeri açıdan stratejik öneme sahiptir. Dolikhe, Samosata'ya, Zeugma üzerinden Edessa'ya, Germanica'ya, Cyrrhus ve Antiokheia'ya (Antakya) ulaşan dört Roma yolunun kesiştiği kavşağa çok yakındır⁶⁴⁷.

Zeus Dolikhenus'un betim özellikleri tanrının diğer epitetlerine ait tasvirlerine nazaran oldukça zengindir. Zeus Dolikhenus'un fırtına ve bereketin sembolü olarak kabul edilen boğa üzerinde tasvir edilmesi karakteristiktir (**Levha 21 A**)⁶⁴⁸. Ensesini kapatan saçını sivri bir (Phryg türü) şapka kapatır. Roma askeri kıyafeti giyen ve sakallı betimlenen tanrı bir

⁶⁴⁴ Şahin, 2001: 121.

⁶⁴⁵ A.g.e: 192.

⁶⁴⁶ Byzantinus, 1825: 242. Tanrının adı, *Zeus Dolichaeus* ve *Dolichaeus Iupiter* şeklinde geçer.

⁶⁴⁷ Sanders, 1902: 85.

⁶⁴⁸ Haas, 2002: 110.

elinde çift başlı balta, diğer elinde (üçlü) yıldırım demeti tutar. Bunlar tanrının savaşçı özelliğini vurgular. Başının üzerindeki alanda ise bazen kanatlı güneş diski bulunur⁶⁴⁹. Yazıtlar dışında kült ile ilgili adak niteliği taşıyan buluntular; heykeller, metal plakalar, bronz figürinler ile bronz eller ve alfabetik taşlardan⁶⁵⁰ oluşur. Adak eller daha önce söz ettiğimiz Sabazios'un *benedicto latina* duruşundan farklı olarak tüm ellerin havada yapıldığı örneklerdir. Dolikhenus, tasvirlerinde bazen Iuno Dolikhena ile beraber yer alır. Tek başına olduğu örneklerle nadiren rastlanan tanrıça bir geyik ya da keçi üzerinde betimlenir. Dolikhena Teşup ile beraber resmedilen Hepat olarak yorumlanır⁶⁵¹.

Zeus Dolikhenus kültürünün kökeni ile ilgili farklı görüşler vardır. Buna göre, ortaya atılan ilk görüş Zeus Dolikhenus'un kökeninin İ. Ö. 2. binyılın ortası ile 1. bin başlarına ait Hitit eserlerinde görülen Teşup tasvirlerine dayanmasıdır⁶⁵². Tanrının ikonografik özelliklerinin hava tanrısı ile benzer olmasından **(Levha 21 B)**⁶⁵³ dolayı kültürün kökeninin Hititler olduğu ve bu kültürün Zeus Dolikhenus adıyla Greko-Romen döneminde devam ettiği düşünülür⁶⁵⁴. Konu ile ilgili diğer görüş, Zeus Dolikhenus kültürünün kökeninin Baalsamin inancına dayandırılmasıdır⁶⁵⁵. Öte yandan, Baalsamin ve Dolikhenus arasında dikkat çekici farkların bulunduğu yönünde bir başka görüş de vardır. Buna göre, Baalsamin inancındaki sefahat ritüelleri Zeus Dolikhenus kültüründe geçerli değildir ve Hititlere özgü sert karakterini korumaktadır. Sert yapısından dolayı da Romalılar bu inancı benimsemişlerdir⁶⁵⁶.

⁶⁴⁹ Nash-Williams, 1952: 72.

⁶⁵⁰ Alfabetik taşlar, yani alfabe ile yazılmış taş tabletlerdir. Bu nesnelerin önemi tam olarak belli değildir. Ancak eski dinlerde alfabenin genellikle büyüsel özelliklere sahip olduğunun düşünülmesinden dolayı kültürde önemi vardır (bkz. Nash-Williams, 1952: 76.).

⁶⁵¹ Hörig, 1984: 2143.

⁶⁵² Nash-Williams, 1952: 72.

⁶⁵³ Haas, 2002: 110.

⁶⁵⁴ Cook, 1914: 604 vd.

⁶⁵⁵ Sanders, 1902: 84.

⁶⁵⁶ Nash-Williams, 1952: 72.

Kökeninin Teşup ve/veya Baalsamin'e uzanan Zeus Dolikhenus kültü, Anadolu'da değişen hakimiyetlere göre farklı isimler alır. Akhamenid Hanedanlığı Dönemi'nde (İ. Ö. 6.- 4. yüzyıl) Anadolu'nun yoğun Pers inancı etkisinde kalmasından dolayı tanrı Ahura Mazda ile bir tutulur. Helenistik Dönem'de ise Zeus Oromasdes epiteti altında Dolikhenus tapınımının olduğu görüldüğü düşünülür⁶⁵⁷.

Mithra gizem dininden sonra Zeus Dolikhenus, Roma'da en yoğun tapınım gören kùltür. Muhtemelen Doğu lejyonlarının Roma'ya getirdiği bu inanç İ. S. 2. yüzyılda çok popülerdir⁶⁵⁸. Kökeni Anadolu olmasına rağmen bu topraklar dışında daha fazla rağbet görmesi Dolikhenus'un askeri kimliğinden kaynaklanır. Roma'da ve eyaletlerinde ortaya çıkan epigrafik ve arkeolojik buluntulara göre tanrı, *Iuppiter Optimus Maximus Dolikhenus*⁶⁵⁹ adıyla da anılır. Kült Dacia, Pannonia, Germenya, Britanya'da oldukça derin kökler salmıştır⁶⁶⁰.

6.2.1.1. Kapadokya'da Zeus Dolikhenus Kültü

Zeus Dolikhenus kültünün Kapadokya'daki varlığını gösteren buluntu Adana Müzesinde muhafaza edilen (env. no: 1606), Comana Cappadocia'da bulunmuş Dolikhenus adak elidir (**Levha 21 C**). Bronz malzemedен yapılmış ve 15,2 cm yüksekliğe sahip bu elin parmakları kırılmıştır. Elin dış tarafında herhangi bir betim yoktur. Dökümünde birçok hata yeri olan elin tersinin ortasında, dört kenarlı çivi deliği vardır. Bu Dolikhenus eli İ. S. 1. yüzyıla tarihlendirilir⁶⁶¹.

Bu adak elin, tüm parmakların bitimlerine kadar olan alan iç yüzeyi bezemelidir. Sol kısımdaki tasvirde Zeus Dolikhenus bir boğa üzerinde durur. Tanrı Phryg şapkası takar ve sakallıdır. Şapkasının altından ise örgülü saç

⁶⁵⁷ Cumont, 1987: 130; Cook, 1914: 741.

⁶⁵⁸ Sanders, 1902: 84.

⁶⁵⁹ Speidel, 1978: 22 vd.; Lifshitz, 1978: 18-19.

⁶⁶⁰ Speidel, 1978: 37 vd.

⁶⁶¹ Hörig, Schwertheim, 1987: 48.

görülür⁶⁶². Dizine kadar gelen kıyafeti sadedir; askeri ya da savaşçı bir özellik taşımaz. Tanrı yukarı uzattığı sol elinde çift başlı balta, sol elinde ise bir yıldırım tutar. Tanrı, elin sol kısmını üzerinde durduğu boğa ile beraber kaplamıştır. Onun karşısında ve ondan yükseklik olarak daha aşağıda ise bir geyiğin üzerinde duran Iuno Dolikhena yer alır⁶⁶³.

Roma İmparatorluk Dönemi'nde daha çok Regina-kraliçe olarak bilinen Iuno, baş tanrı Zeus'un (Iuppiter) eşidir. Iuno Regina, Hepat ya da başka isimler adı altında tanrıçayı adlandırma çabası Dolikhenus'un kökeni ile ilgili bir durumdur. Ayrıca baş tanrıların betim özelliklerinden birinin de eşleri olan tanrıça ile beraber oluşu bu nitelendirmeleri ortaya çıkarır. Giyimli betimlenen tanrıçanın başında polos vardır. Tanrıça sağ elinde ne olduğu belirlenemeyen bir nesne tutar.

Her iki tanrı arasında Iuppiter Dolikhenus'a yönelmiş bir geyik kafası görülür. Geyiğin boynuzu üzerinde kanatlarını açmış bir kartal, genişletilmiş kanatlarıyla, oturmaktadır. Hayvanın kafası elin üst kısım ile birlikte kırılmıştır. Çok canlı ve detaylı rölyef tasvirine rağmen adak elin ithaf yazısı eksiktir. Bu nedenle hangi nedenle yapıldığı hakkında bir yorum yapmak mümkün değildir. Wagner, Zeus Dolikhenus'un bu el üzerindeki tasvirinde sadece kılıç kuşanması dışında askeri özellikler taşımadığı için sivil bir kişinin adağı olabileceğini iddia eder⁶⁶⁴.

Arkeolojik verilere göre Zeus Dolikhenus kültünün temel özelliği, tanrının askeri kimlikte oluşudur. Kültün Anadolu'da Comana Cappadocia'da ortaya çıkması⁶⁶⁵, bu yerleşimin Roma askeri yolları üzerinde bulunmasıyla açıklanabilir. Böylece bölgede Vespasianus Dönemi'nde Zeus Dolikhenus Romalı asker görüntüsü ile benimsenmiş ve kabul görmüştür.

⁶⁶² A.g.e: 47-48. Bu saç örgüsü için karş. No.22.

⁶⁶³ Tanrıçayı, Hörig, Schwertheim, Iuno Regina olarak tanımlarken (bkz. Hörig, Schwertheim, 1987: 48.), Wagner ise Iuno Dolikhena olarak belirtir (bkz. Wagner, 1978: 1300-1308.).

⁶⁶⁴ Wagner, 1978: 1300-1308.

⁶⁶⁵ S. Mitchell bölgede askerlerin geçişini kontrol etmek amacıyla konuşlandırılan Legio XII Fulminata'ya yazıt veren Comana Cappadocia'da Zeus Dolikhenus kültünün varlığının şaşırtıcı olmadığı görüşündedir (bkz. Mitchell 1993:136.).

6.2.2. Dağ Kültleri

6.2.2.1. Zeus Olybreus Epekoos Kültü

Zeus'un yaygın kullanılan epitetlerini oluşturan dağ kültü içerisinde Olybreus inancı Kilikya Bölgesi'nde kendini gösteren bir kùlttür. Olybreus, Kilikya kentlerinden Olba'daki Zeus Olbios gibi bir dağ tanrısıdır⁶⁶⁶. Olybra toponyminden kaynaklanan bu kùltün kökeni ise Anazarbos antik kentidir⁶⁶⁷. Anazarbos'un yaklaşık 25 km. doğusundaki Hemite Dağı'nın kente bakan yamacında kayaya oyulmuş bir yazıtta Zeus Olybris adı görülür⁶⁶⁸. Burası tanrının bir kùlt yeri olarak kabul edilir. Ayrıca, Zeus Olybreus adı altında kentin baş tanrısıdır. Tanrı Anazarbos'ta, *büyük değişiklik getiren tanrı* olarak tapınım görür⁶⁶⁹.

İlk olarak Roma'da bulunan bir yazıt ile öğrenilen bu kùlt, Ankyra'da ve Kapadokya'da, daha sonrada Kilikya'da ortaya çıkan epigrafik örnekler ve sikkeler⁶⁷⁰ ile varlığını ve yapısını ortaya koyar. Cladius zamanından başlayarak Anazarbos sikkelerinde tanrının büstü görülür. Sikkelerin arka yüzünde sakallı ve başında bir çelenkle betimlenen tanrı, arkasında yer alan Anazarbos dağı ile birlikte betimlenir.⁶⁷¹

Anazarbos antik kentinin kuzeyindeki arazide 2005 yılında yapılan çalışmalar sırasında Kozan'a bağlı Yeniköy'de 19. yüzyıla ait bir değirmen yapısının kapısına inşa edilmiş durumda bulunan bir sunak üzerindeki yazıt Zeus Olybreus rahibinden bahseder. Yazıttan, Zeus Olybris'in rahibi olan bir kişinin Güneş tanrısı Helios'a diktirdiği bir adak taşı olduğu anlaşılır⁶⁷². Olybreus'un rahibinin başka bir tanrıya adakta bulunması kùltün özgürlükçü ya da yasakçı olmayan yapısını yansıtır.

⁶⁶⁶ Sayar, 1991: 203-222.

⁶⁶⁷ Schwabl, 1993: 331-332, dn. 8.

⁶⁶⁸ Baydur, 1994: 103.

⁶⁶⁹ Şahin, 2001: 120.

⁶⁷⁰ Isaac, 1997: 127.

⁶⁷¹ Baydur, 1994: 103.

⁶⁷² Sayar, 2006: 201-212.

6.2.2.1.1. Kapadokya'da Zeus Olybreus Epekoos Kültü

Kapadokya'da Zeus Olybreus kültünün varlığı Comana Cappadocia'da, Osmanpınar yakınlarındaki Kırık Kilise civarında saptanan silindir biçimli bir altar üzerindeki yazıt sayesinde anlaşılır. Söz konusu yazıtta tanrının adı, Zeus Olybreus Epekoos olarak geçer (**Levha 22**)⁶⁷³.

Yazıtın bulunduğu yer, Caesarea'ya giden Roma yolu üzerinde bulunması ve dolayısıyla Comana ile Kilikya ovası -özellikle Anazarbus arasındaki önemli bağlantılar için kanıt teşkil eder⁶⁷⁴. Anazarbos kaynaklı olan bu dağ kültünün Kapadokya'nın kült merkezi niteliğindeki Comana'da ortaya çıkması yerli bir kültün yayılımını gösterir.

Olybreus ile birlikte yer alan *Epekoos* ise Zeus için tek başına da kullanılan bir epittir. Zeus, Epekoos adı altında Aolis bölgesinde Maldan'da⁶⁷⁵, Paphlagonya bölgesinde Hadrianopolis yakınlarında⁶⁷⁶, Likyada Elmalı/Küçük Söğle Köyünde⁶⁷⁷, Kilikya'da Macar kalesinde ve Psidia Antiocheia'da⁶⁷⁸ görülür.

Epekoos'un önemli bir özelliği de başka epitetler ile beraber kullanılmasıdır. Olybris dışında, Olympios epiteti ile Bithynia Bölgesi'nde bir sunak üzerinde⁶⁷⁹ karşımıza çıkar. Daha önce de bahsedildiği üzere, Epekoos *dilekleri yerine getiren* ya da *şifa veren* tanrı anlamına gelir⁶⁸⁰ ve Kapadokya Bölgesi'nde Epekoos, Zeus Gordios ile beraber görülür.

Böylece, yerli bir topoynimden ortaya çıkıp yayılan Zeus Olybreus Epekoos kültü, dinleyen ya da şifa veren tanrı Zeus Olybreus şeklinde bölgede yerini alır. Ancak Olybreus epiteti ile kültün ne denli yayılım gösterdiği, Zeus'un diğer epitetleri arasında ne kadar önem taşıdığı konusu

⁶⁷³ Harper, 1969: 27.

⁶⁷⁴ A.g.e: 27.

⁶⁷⁵ Malay, 1994: 48, no: 59.

⁶⁷⁶ Marek, 1993: 194.

⁶⁷⁷ İplikçioğlu, Çelgin, Çelgin, 1991: 186-187.

⁶⁷⁸ Şahin, 2001: 48.

⁶⁷⁹ Şahin, 1981: no. 1057.

⁶⁸⁰ Şahin, 2001: 48; Malay, 2001: 148.

belirsizdir. Bununla birlikte Kilikya Bölgesi ya da Anazarbos ile ilgili siyasi bir olayın, gelişmenin ardından kullanılmış olması da muhtemeldir. Özellikle Caesarea'yı etkisi altına alan dağ kültü Argaios da dikkate alındığında yakın bir coğrafyada bulunan Comana'da da bir dağ kültünün varlığını düşünmek olasıdır.

Zeus Olybreus, Kilikya'da özellikle Geç Roma Dönemi'nde yoğun olarak tapınım gören bir kùltür. Bundan dolayı bu dönem Comana Cappadocia'daki yazıtın tarihlendirilmesinde tek yola çıkılabilecek nokta olabilir. Ayrıca bu kültün ortaya çıktığı topraklardan Kapadokya'ya gelmesi ve kabul görmesi bir zaman dilimi belirlemede önemli bir noktadır. Verilerin bu denli yetersizliğine rağmen bu yerleşimdeki yazıtın tarihi en erken İ. S. 2. yüzyıl veya İ. S. 3.-4. yüzyıllar arasında bir tarih aralığında olması beklenebilir.

6.2.2.2. Zeus Argaios Kültü

6.2.2.2.1. Kapadokya'da Argaios Kültü

Kayseri'nin 25 km güneybatısında Orta Anadolu'nun en büyük volkanik dağı Erciyes bulunur. Antik dönemde aldığı birçok isim arasında en yaygın olarak bilineni Argaios'tur. Bu dağ, Hititler döneminden itibaren bölgenin en önemli yerli kültü olmuştur ve varlığını İ. S. 4. yüzyıla kadar sürdürmüştür.

Bir çok antik yazar ve gezgin, Argaios hakkında bilgi verir. Strabon, zirvesinde kar eksik olmayan Argaios'tan açık havalarda Pontos (Karadeniz) ve Issikos (Akdeniz) Denizi'nin görüldüğünü söyler. Bitki örtüsü ve toprak yapısı hakkında bilgi verir. Ağaçsız Kapadokya'ya göre tüm çevresi ormanlarla kaplı Argaios'un, içinde ateş çukurları olan volkanik bir araziye sahip olduğunu belirtir⁶⁸¹. Solinus da, eserinde Argaios'un coğrafi yapısından bahseder⁶⁸². Claudianus, "(...) Kapadokyalıların otlakları ve hızlı atların

⁶⁸¹ Strabon, Geog.: 12.2.7.

⁶⁸² Solinus, De Mir. Mundi: 45.

babası Argaios yanıyor.” diyerek bu dağın volkanik özelliğini vurgular⁶⁸³. Ammianus Marcellinus ve Yaşlı Plinius ise eserlerinde, Mazaka’yı (Caesarea) Argaios’un eteğindeki kent olarak niteler⁶⁸⁴.

Antik yazarlar dışında gezgin ve araştırmacıların Argaios ile ilgili aktardığı bilgiler de vardır. Eserinde Serbin, bütün Akdeniz’in en yüksek dağı olduğuna inandığı Erciyes’i Etna ile karşılaştırır⁶⁸⁵. Seyehatname’sinde Simeon, Erciyes’teki binlerce yıllık karların kurtlanıp döküldüğünü ve her yıl halkın *Uruc-ı Meryem yortusu* için kurbanlıklarla oraya çıktığını anlatır⁶⁸⁶. Macdonald Kinneir, Ekim ayında Argaios’taki kar kalınlığının üç metreye yaklaştığını söyler. Argaios ile ilgili anlattığı efsaneye göre, Romalılar bu dağın tepesine Tiberius-Caesar’ın ikamet ettiği bir şato inşa eder⁶⁸⁷. Bu bilgiyi, rivayeti düşük bir ihtimal olarak kabul eden William Francis Ainsworth de 1839’daki seyahatinde anlatır⁶⁸⁸. Hamilton ise dağ ile ilgili çeşitli efsanelerden bahseder. Argaios’a tırmanışında dağın jeolojik yapısı hakkında bilgi verir⁶⁸⁹.

C. Texier, yedinci kitabını Kapadokya Bölgesi’ne ayırmıştır. Argaios Dağı hakkında, o da detaylı bilgi verir. Texier de tıpkı Strabon gibi açık havada Erciyes zirvesinden Pontus ve Issikos denizlerinin görüldüğünü yazar⁶⁹⁰. Seyyah Pierre, Tchihatcheff sikkeler üzerindeki *bir demet alevle taçlandırılmış konik bir dağ* görüntüsünden dolayı Argaios’un İ. S. 4. yüzyıla kadar faaliyette kaldığına inanır⁶⁹¹. Armand-Pierre de Cholet (Le Comte de Cholet), Argaios’un uzun süre faal olmasından dolayı halkın etkilendiğini ve bunun ateş kültünün doğmasına neden olduğunu bildirir⁶⁹². Henry C. Barkley ise, Argaios’un ihtişamından dolayı ilk çağlarda tapınım gördüğünü ve İ. S. 4.

⁶⁸³ Claudian, In Rufinum: 2.28-30, “Iam pascua fumant Cappadocum volucrumque parens Argaeus equorum, iam rubet altus Halys nec se defendit iniquo monte Cilix.”.

⁶⁸⁴ Marcellinus, Res Gestae: 20.9.; Plinius, Nat. Hist.: 6.3.

⁶⁸⁵ Serbin, 1893: 32.

⁶⁸⁶ Simeon, 1999: 255-256.

⁶⁸⁷ Kinneir, 1818: 151 vd.

⁶⁸⁸ Ainsworth, 1842: 219 vd.

⁶⁸⁹ Hamilton, 1842: 259 vd.

⁶⁹⁰ Texier, 2002: 545.

⁶⁹¹ De Tchihatcheff, 1853: 450-452.

⁶⁹² De Cholet, 1892:

yüzyıla kadar kült merkezi olduğunu söyler⁶⁹³. Kısa süre Caesarea'da kalan Gertrude Lowthian Bell, Argaios'un heybetli bir dağ olduğunu belirtir⁶⁹⁴. Hamilton, Tchihatcheff ve Texier gibi Henry Franshawe Tozer da Argaios'a tırmanmıştır. Kitabında Argaios'un bu kadar önemli bir dağ olmasını, Küçük Asya'daki en büyük dağ olmasına bağlar⁶⁹⁵.

Argaios ile ilgili en erken arkeolojik veri, İ. Ö. 16. yüzyıl sonlarına tarihlenen ve Hattuşa'nın 2 km kuzeydoğusunda yer alan Yazılıkaya'da bulunur. Yazılıkaya Açık Hava Tapınağı'nın Büyük Galerî (Oda A)'de bulunan kabartmalarında, doğu ve batı duvarlarının birleştiği noktada yer alan Hava tanrısı Teşup, dağ tanrılar Hazzi ve Namni üzerinde durur (**Levha 23**)⁶⁹⁶. Bu dağ tanrılardan Namni'nin çoğunlukla Argaios olduğu kabul edilir.

Bossert'e göre, Kapadokya'nın başlıca yerli kültü olan Argaios'un Hurri dilindeki adı Namni'dir⁶⁹⁷. Bir diğer görüş, bu dağ için Yunanca'da beyaz anlamına gelen *Argós*'un kullanılmasından dolayı Hititlerdeki adının Hargas olduğudur⁶⁹⁸. Çünkü, Yunanca beyaz- *Argós* kelimesi Hitit çivi yazısındaki beyaz, parlak anlamına gelen *harki-/ harkis* (*har-ki-is*) ile benzeşmektedir⁶⁹⁹. Böylece Hititlerdeki Hargas ile Argaios'un aynı dağ olduğu⁷⁰⁰ sonucuna varılır.

Argaios kelimesi ile ilgili İ. Ö. 8. yüzyıla tarihlendirilen epigrafik verilerde ise bu dağ, *Harhara* olarak geçer. Erciyes'e çıkan yol üstündeki Tekirderbent Köyü'nde bulunan yazıtta, Hitit hiyeroglifi ile "*Tanrı Dağ Harhara*" yazılıdır⁷⁰¹. Bunun dışında Kayseri'nin Melikgazi İlçesi'nin bir kasabası olan Hisarcık'ta bulunan iki yazıt da Harhara ile ilgilidir⁷⁰². Hisarcık Köyü'nün yakınındaki Toptepesi'nde bulunan Luvce yazıtlardan ilki, Harhara

⁶⁹³ Barkley, 2011: 160 vd.

⁶⁹⁴ Bell, 2004: 344.

⁶⁹⁵ Tozer, 1881: 106 vd.

⁶⁹⁶ Seeher, 2002: 116.

⁶⁹⁷ Bossert, 1954: 135.

⁶⁹⁸ Adams, 1999: 50.

⁶⁹⁹ Puhvel, 1991: 169.

⁷⁰⁰ Weiss, 1985: 39; Otten, 1975: 120.

⁷⁰¹ Bossert, 1954: 135.

⁷⁰² Hawkins, 2000b: 483, Pl. 268-269.

Dağı'na yapılan bir sunudan; bazalt kaya yüzeyi üzerindeki diğer yazıt, Harhara Dağı'na adanan ceylanlardan bahseder. Bu yazıtlar ise İ. Ö. 8. yüzyıl sonuna tarihlendirilir.

Arkeolojik ve epigrafik veriler böylece, Erciyes'in Hurri dilinde Namni ile Hititlerde Hargas ismi ve İ. Ö. 8. yüzyılda Harhara adıyla dağ tanrı olarak tapınım gördüğünü ortaya koyar. Kültün verilerinin İ. S. 4. yüzyıla kadar uzandığı düşünüldüğünde Argaios'un, Anadolu'daki en erken ve uzun süreli dağ kültlerinden birini oluşturduğu açıkça görülür.

Dağ tanrı olarak Argaios kültürünün en önemli kanıtı ise Caesarea sikkeleridir. İlk defa Arkhelaus zamanı sikkelerinin arka yüzünde tasvir edilmeye başlanır **(Levha 24 A-B)**⁷⁰³. Erken örneklerde Argaios betimi tek başına, zirvesinde kartal ile ya da dört sütunlu tapınak ile beraber yer alır. Tiberius ve Claudius zamanına ait kısıtlı örnekler dışında Nero zamanına kadar Argaios betimli sikke bulunmaz. Nero döneminden sonra ise tek başına yapılan Argaios tasviri, Faustina J., Lucilla, I. Maaesa, I. Mamea dönemleri dışında tekrarlanır. Ancak Nero'dan sonra tüm dönemlerde Argaios, birçok farklı simge ile sikkeler üzerinde betimlenmiştir. Kartal motifi ise Arkhelaus, Commodus **(Levha 24 C)**, Marcus Aurelius, Severus Alexander ve III. Gordianus dönemi⁷⁰⁴ sikkelerinde görülür.

Titus **(Levha 25 A)** ve daha sonra Domitianus **(Levha 25 B)** ile birlikte ilk defa görülen motif, Argaios zirvesindeki çelenktir⁷⁰⁵. Çelenk, Hadrianus **(Levha 25 C)**, Antoninus Pius, Lucius Verus **(Levha 25 D)**, Septimus Severus, Macrinus, Elagabalus, Severus Alexander **(Levha 25 E)**, III. Gordianus **(Levha 25 F)** dönemi sikkelerinde⁷⁰⁶ de görülür.

Traianus dönemi Caesarea sikkelerinde ilk defa uygulanan kompozisyonlar vardır. İlk olarak, Argaios zirvesinde, zirvenin her iki yanında

⁷⁰³ Wroth, 1999: Pl. 8.1; Sydenham, 1978: 12.

⁷⁰⁴ Sydenham, 1978: 12, 14, 60, 118, 119, 167, 363.

⁷⁰⁵ A.g.e: 118, 119.

⁷⁰⁶ A.g.e: 272, 361v, 556, 601.

birer figür bulunur. Bir diğer farklı uygulama ise Argaios'un yamacında bir hayvanın diğerini kovaladığı sikkedir⁷⁰⁷.

Traianus zamanından itibaren sikkelerin arka yüzünde Argaios ile beraber altarın olduğu örnekler yapılır (**Levha 26 A-F**)⁷⁰⁸. Daha sonraki dönemlerde devam eden bu sikkelerde girland ve/veya kartal motifleri de vardır. Bu sikkeler Tranquillina dönemine (III. Gordianus) kadar devam eder⁷⁰⁹.

Hadrianus döneminde ise alışılmışın dışına çıkan motif, Argaios'un zirvesindeki tek veya üç yıldızdır (**Levha 27 A**). Hadrianus'tan sonra Faustina J., Lucilla, I. Paula, I. Maesa, I. Maamea ve Tranquillina (II. Gordianus) dönemleri dışında tek yıldız ya da üçlü yıldız⁷¹⁰ (**Levha 27 B-M**) grubu örnekleri sikkelerde yer alır.

Argaios ile beraber tasvir edilen iki ya da dört sütunlu tapınak betimlerinin yer aldığı sikkeler ise ilk defa Roma İmparatorluk döneminden önceye, Arkhelaus'un krallığı zamanına aittir. Bazı dönemler dışında iki sütunlu tapınak örnekleri I. Mamea (**Levha 28 A-D**); dört sütunlu tapınak örnekleri ise I. Paula (**Levha 29 A-B**) zamanına kadar sikkelerde⁷¹¹ yer alır.

Septimus Severus döneminde Argaios zirvesinde (üçü sağda olmak üzere) dört figür vardır⁷¹². Bu tasvirin bir başka örneği Iulia Domna ve Caracalla (**Levha 30 A-B**) zamanındaki sikkelerde karşımıza çıkar⁷¹³.

Argaios zirvesinde üç figürlü örnekler ise ilk olarak Elagabalus sikkelerinde bulunur (**Levha 31**)⁷¹⁴. Bunlar, zirvede yan yana üç figür ya da

⁷⁰⁷ Weiss, 1985: 32, 19b.

⁷⁰⁸ Marthaler, 1968: 78, 103.

⁷⁰⁹ A.g.e: 102, 221; Sydenham, 1978: 617a.

⁷¹⁰ Sydenham, 1978: 265, 268a, 269, 301b, 328, 353, 372, 387, 443v, 467v, 497v, 522, 524, 534v.

⁷¹¹ A.g.e: 34, 190, 507, 520b, 544, 617.

⁷¹² Weiss, 1985: 32, 26a.

⁷¹³ A.g.e: 32, 26b.

⁷¹⁴ Güler, 1995: 77, şek. 42; Sydenham, 1978: 513.

biri zirvede ikisi her iki yanda olmak üzere tasvir edilmişlerdir. Iulia Maesa döneminde ise aynı betimin tekrarlandığı görülür⁷¹⁵.

Arkheleus Dönemi'nden itibaren sikkeler üzerinde çok sayıda farklı simge ve betimler ile ortaya çıkan dağ tanrı Argaios, bölgenin sinkretik yapısının numizmatik kanıtını oluşturur. Epigrafik verilerin sınırlı oluşuna rağmen bu sikkeler üzerindeki doğulu, batılı ve yerli özellikler Kapadokya'daki kült çeşitliliğini ve inancın biçimlenişini göstermesi bakımında önemlidir.

6.2.2.2. Kapadokya'da Zeus Argaios Kültü

Caesarea sikkelerinin de açıkça gösterdiği üzere Argaios bölgenin dağ tanrısı ve başlıca kültüdür. Bu inanca antik dönem yazarları da tanıklık etmiştir. İ. S. 2. yüzyıl yazarı Maximum Tyrius, “*Bir dağ, Kapadokyalılar için tanrı, yemin ve heykeldir (...)*”⁷¹⁶ diyerek Argaios'un çok yönlü tapınımına işaret eder. İ. S. 3. yüzyıl yazarı Solinus ise Kapadokya halkının tanrının Argaios'ta oturduğuna inandığını yazar⁷¹⁷. Sikkelerin verdiği bilgilerin yanı sıra, her iki yazarın aktarımları, Argaios'un tek başına tapınımına değil, kendisi ile beraber bir başka tanrıya (ya da tanrılara) işaret etmektedir. Bu dağ kültürünün gösterdiği sinkretik yapı içerisinde baş tanrı Zeus da tartışmalı bir durum ile olsa da yerini almıştır.

Şimdiye kadar bahsedilen epitetler arasında Caesarea ve Argaios Dağı ile ilişkili Zeus kültlerinin yoğunlukta olduğu görülür. Bunlara ilaveten bazı numizmatik veriler ve çeşitli arkeolojik buluntular, baş tanrı Zeus'un dağ tanrı Argaios ile bir tutulduğu düşüncesini de doğurur. Başka bir deyişle Caesarea merkezli olmak üzere bölgede Zeus Argaios şeklinde bir kültürün varlığından bahsedilebilir. *Zeus Argaios* şeklinde doğrudan bir nitelendirmenin antik metinlerde veya epigrafik buluntular üzerinde yer almaması nedeniyle bunun doğrudan kullanılıp kullanılmadığı henüz belli değildir. Ancak kültürün bu isim altında varlığı, arkeolojik ve epigrafik verilerden

⁷¹⁵ Güler, 1995: 78, şek. 48.

⁷¹⁶ Tyrius, Diss.: XXXVIII.

⁷¹⁷ Solinus, De Mir. Mundi: 45.4: “qui Argaeus nivalibus iugis orduus ne aestive quiden terrento pruinis caret quemque indidem populi habitari deo credunt”.

elde edilen zorunlu sonuçtur. Zaten, bölgenin en büyük volkanik dağı Argaios'a bir dağ tanrı olarak tapınılırken baş tanrı Zeus'un bu kült ile bağlantısının olmaması beklenmedik bir durum olurdu.

Zaten, Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait kısıtlı sayıda Caesarea sikkesinin arka yüzünde; tahtında oturan, belden aşağısı giyimli ve elinde asası ile Zeus'un tasvir edildiği örnekler vardır **(Levha 32 A-C)**⁷¹⁸. Caesarea'da Zeus inancını bir kere daha kanıtlayan bu veriler, Kapadokya'da baskın bir şekilde tanrının kültüne işaret eder. Ancak, Zeus Argaios kültü için gerekli tanımlamayı yapabilmek, Zeus ve Argaios'un aynı sikke üzerinde doğrudan ya da dolaylı bir şekilde yer alması ile mümkün olacaktır.

W. Deonna ve Cook tarafından Zeus için Argaios epiteti tereddüt edilerek de olsa kullanılır. Deonna, Caesarea sikkelerinin arka yüzünde yıldız ve yarım ay ile betimlenen Argaios'un Zeus Argaios kültüne işaret edebileceği *ihhtimalinden* bahseder⁷¹⁹. Cook da bu ihtimali göz önünde bulundurmuştur⁷²⁰. Ancak Cook ve Deonna'nın sadece yıldız ve yarım ay ile beraber betimlenen Argaios örnekleri üzerinden giderek yaptıkları Zeus Argaios nitelendirmesi, doğru bir başlangıç olsa da, kültün tanımı için yeterli değildir.

Bu çalışmada ise Zeus Argaios'un tanımı bir Caesarea sikkesi yoluyla yapılır. Nadir görülen türdeki bu sikkenin arka yüzünde, başında kalathos bulunan baş tanrı Zeus, uzattığı sol elinde Argaios Dağı'nı tutar **(Levha 33 A)**⁷²¹. Severus Alexander dönemine (İ. S. 222 –235) tarihlenen bu örnek Kapadokya'da Zeus Argaios kültünün varlığını kanıtlar. Cook ve Daremberg-Saglio ise bu sikkedeki tanrı için sadece 'Zeus' yorumunu yapmıştır⁷²².

⁷¹⁸ Sydenham, 1978: 376a; RPCO: 10071, 10070.

⁷¹⁹ Deonna, 1946: 24-25.

⁷²⁰ Cook, 1925b: 980.

⁷²¹ Cook, 1940b: 1177; Weiss, 1985: 36,54; Güler, 1995: 85, şek. 63.

⁷²² A.g.e: 1177; Daremberg v. d., 1877: 5140.

Bu sikkenin bir benzeri de yine Severus Alexander dönemine ait bir örnektir (**Levha 33 B**)⁷²³. Sikkenin arka yüzünde solda, içinde bir çelengin bulunduğu altar üzerinde Argaios Dağı yer alır. Dağın zirvesinde ise bir elinde globus, diğer elinde ise asa tutan bir figür vardır. Bu betimin sağ tarafında, başında yine kalathosu, kol altından itibaren vücudunu saran kıyafetinin toplandığı yerden sol koluyla asa tutan ve sağ kolu ile Argaios Dağı'na yönelen bir hareketle tanrı Zeus yer alır.

Bir grup araştırmacı ise, bu tanrının Zeus değil, Serapis olduğu görüşündedir⁷²⁴. Bunun nedeni olarak da her iki sikkede tanrının başında bulunan şapkanın Serapis'in modiusu olması belirtilir. Ancak modius, Yunan sanatında birçok tanrının da kullandığı kalathos ile benzer bir şapkadır. Bu nedenle tanrının Serapis olarak yorumlanabilmesi için öncelikle Kapadokya'da Mısır kültürünün varlığının değerlendirilmesi gerekir. Daha önce bahsedildiği üzere Kapadokya'da Mısır kültürlerinin varlığı Zeus Ammon tasvirlerinin yer aldığı Traianus, Hadrianus ve Marcus Aurelius dönemine ait kısıtlı sayıdaki numizmatik veri dışında arkeolojik ve epigrafik örneklere rastlanmadığı için netlik kazanmamıştır. Ayrıca şimdiye kadar bölgenin diğer yerleşimlerinde de Mısır inancına yönelik buluntuların elde edilmemiş olması ve Kapadokya ile Mısır'ın siyasi ve sosyal ilişkilerinin eskiçağda nadir oluşu, bölgede bu inancının olmadığını ortaya koyar.

Bunlara ilaveten bölgede Zeus'un bir şapka ya da kalathos taktığı bazı numizmatik veriler de vardır. Traianus Dönemi'ne tarihlenen iki Caesarea sikkesinin arka yüzünde Zeus olarak tanımlanan tanrının başında kalathos bulunmaktadır (**Levha 33 C.1-2**)⁷²⁵. Tyana'da bulunan ve İ. Ö. 1. yüzyıla tarihlenen bir sikkenin arka yüzünde ise tahtında oturan, belden aşağısı giyimli ve elinde asası olan tanrı Zeus'un başında yine bir şapka vardır (**Levha 33 D**)⁷²⁶. Bu veriler ışığında, Zeus için şapka ya da kalathosun

⁷²³ Güler, 1995: 83, şek. 58.

⁷²⁴ Weiss, 1985: 35, 54.; Sydenham, 1978: 545; Marthaler, 1968: 94.186.

⁷²⁵ Sydenham, 1978: 173.

⁷²⁶ AMC: 875

bölgede yeni bir betimleme olmayışı, bu tanrının Serapis olmadığını da göstermektedir.

Eskiçağ'da birçok tanrı ile bir tutulan Zeus'un ikonografik özellikleri, aslında farklı birçok kültürün baş tanrılarına benzemektedir. Bu durum Kapadokya'da I. Ariarathes Dönemi'ne ait bir sikke ile de kendini gösterir. Bu sikkede Baal olarak tanımlanan tanrının tüm ikonografik özellikleri Zeus ile aynı olduğu için Zeus yorumu yapılmasında da herhangi bir sakınca yoktur **(Levha 34 A)**⁷²⁷. Aynı şekilde bu, Serapis'in modiusuna benzer bir başlık olan kalathos takmış Zeus sikkesi örneği için de geçerlidir.

Zeus Argaios tanımının yapıldığı bu iki sikke dışında kültün varlığına yönelik bir diğer veri de Arkhelaus Dönemi'ne tarihlenen sikkeye aittir. Kapadokya Krallığı'nın sonuna ait olan bu sikkenin ön yüzünde, başında defne çelengi bulunan sakallı Zeus başı yer alır; arka yüzünde ise Argaios betiminin ilk örneği bulunur **(Levha 34 B)**⁷²⁸. Argaios ile Zeus'un beraber betimlendiği bu sikke ise kültün başlangıcına işaret etmektedir.

İ. Ö. 1. yüzyılın sonunda başlayan Zeus Argaios kültüne ait diğer veriler ise Roma İmparatorluk Dönemi'ne aittir. Bu verileri, tanrının atribüleri, simgeleri gibi dolaylı olarak ifade edildiği sikkeler, gemler ve bronzlar oluşturur.

Bronzlar, Argaios dağının zirvesine yerleştirilen baş tanrının simgesi kartal motifinin olduğu örnekleri içerir. Roma İmparatorluk Dönemi'ne tarihlenen bronzlardaki bu tasvir, altar (benzeri bir altlık) üzerinde yer alır. Zirvesinde, tünemiş biçimde bir kartal bulunur. Argaios üzerinde ise bazen sakallı olarak betimlenmiş tanrı büstü görülür **(Levha 35 A-C)**⁷²⁹. Bu büst, Argaios ya da Zeus'un görüntüsü olmalıdır.

Aynı motif, Caesarea gemleri üzerinde yine tekrarlanır. Ancak bronzlara göre gemlerde motif çeşitliliği bulunur. Kartal bazen gagasında

⁷²⁷ Simonetta, 1977: 15.

⁷²⁸ Von Aulock, 1987: 6338.

⁷²⁹ Weiss, 1985: 28 no.1-2.

tuttuğu bir çelenk ile resmedilir. Bu motifin tekrarlandığı bazı gemlerde ise kartalın her iki tarafında ay ve yıldız; ya da dağ motifinin her iki yanında sancak yer alır⁷³⁰. Bazı örneklerde ise Argaios üzerinde bulunan asalı çıplak erkek figürünün bir yanında Nike diğer yanında kartal bulunur (**Levha 36 A-C**)⁷³¹. Roma İmparatorluk Dönemi'ne tarihlenen bu örneklerdeki kartal motifinin Roma'yı temsil eden kartal olduğu yorumunun yapılmasına engel olan ise Kapadokya'nın krallık dönemine (İ. Ö. 101-İ. S. 17) ait örneklerin de bulunmasıdır.

Caesarea sikkelerinde ise yine Argaios zirvesinde kartal motifi ile karşılaşılır. Bu betimin ilk örneği Kapadokya'nın son kralı Arkhelaus dönemine aittir. Commodus dönemine ait bir diğer sikkede ise tetrastyle bir tapınağın alınlığında kartal motifi vardır. Tapınağın hemen girişinde, elinde mızrak ve kalkanı ile bir figür durur. Aynı imparator zamanına ait başka bir sikkenin arka yüzünde, bir altar üzerinde kartal yer alır⁷³². Septimus Severus Dönemi'ne ait bir örnekte, iki sütunlu bir altlık içinde kartal ve bunun üzerinde Argaios yer alır⁷³³.

Zeus Argaios konusu ile ilgili son verileri de yine Caesarea sikkelerinin arka yüzünde bulunan ve çoğunlukla Argaios'un üzerinde yer alan ay ve yıldız motifli sikkeler oluşturur. Deonna'nın tereddütlü olarak Zeus Argaios tanımı yaptığı bu sikkeler için Cook, Helenistik Zeus'u⁷³⁴ ve Sydenham ise Mithra inancını⁷³⁵ işaret eder. Kirsten ise Argaios'un gerçek kültünün Zeus olabileceğini ileri sürer⁷³⁶.

Bu çalışmada ise ay-yıldızlı bu sikkelerin öncelikle bir sinkretik yapı oluşturduğu düşünülür. Çünkü, şimdiye kadar belirtilen verilerin gösterdiği üzere, dağ tanrı Argaios, sikkelerde tek başına görülmez; Yunan ve Pers tanrıları ile birlikte bir bütün oluşturmuştur. Ay ve yıldızın ise bu iki kültürün

⁷³⁰ A.g.e: 35,42; Sydenham, 1978: 564, res. 95, Marthaler, 1968: 97, 200.

⁷³¹ Weiss, 1985: 6.

⁷³² Sydenham, 1978: 363v.

⁷³³ Weiss, 1985: 33.28; Sydenham, 1978: 410; Marthaler 1968: 82.113.

⁷³⁴ Cook 1925b: 980.

⁷³⁵ Sydenham, 1978: 20.

⁷³⁶ Kirsten, 1954: 876.

baş tanrıları Zeus, Ahura Mazda ve Mithra'ya ait simgeler olması hem doğunun hem de batının aynı anda Argaios kültüründe yer aldığını göstermelidir.

Sonuç olarak, merkezi Caesarea olmak üzere İ. Ö. 1. yüzyıl sonlarından itibaren Kapadokya Bölgesi'nde Zeus Argaios adı altında bir kültürün varlığı başlamış ve bu kültür, bölgenin etkisi altına girdiği hakimiyetlerin birçok tanrısı ile birlikte bileşik bir inanç oluşturmuştur.

SONUÇ

Kapadokya'da Zeus Kültü başlıklı bu tez çalışmasında amaç, Caesarea (Kayseri), Nyssa (Nevşehir), Niğde (Nahita), Mokissos (Kırşehir), Comana Cappadocia (Şar) ve Kokussos (Göksun) olarak sınırlandırılan Kapadokya Bölgesi'nde arkeolojik, epigrafik, numizmatik ve yazınsal verileri bir araya getirerek bütün yönleriyle incelemek ve böylece Zeus inancını ortaya koymaktır.

Bu amaç doğrultusunda, bu çalışmada saptanan veriler, tanrının aldığı epitetler yolu ile değerlendirmeye alınmış ve bölgede baş tanrı Zeus'un on sekiz farklı epiteti tespit edilmiştir. Bölgenin kentlerinde biri ya da birden fazlası görülen epitetler ise kökenlerine göre gruplandırılmıştır. Bu gruplandırma, bölgede Zeus kültünün yapısını ortaya koymuş ve önemli sonuçların elde edilmesini sağlamıştır. Böylece Kapadokya'da Zeus kültünü oluşturan epitetlerin kökenlerine göre dağılımı şu şekilde belirlenmiştir:

- 1) **Pers kökenli Zeus Kültleri:** Ahura Mazda, Zeus Mithra, Thymnasalı Zeus ve Zeus Pharnaouas, Zeus Stratios, Zeus Horkios (Asbamaios).
- 2) **Bir tanrı adından kaynaklanan Zeus Kültleri:** Zeus Sabazios, Zeus Uranios, Zeus Ammon.
- 3) **Bir sıfattan kaynaklanan Zeus Kültleri:** Zeus Megistos, Zeus Soterios, Zeus Epikarpios, Zeus Dakienos, Zeus Soterios.
- 4) **Bir antroponymden kaynaklanan Zeus Kültü:** Zeus Gordios Epekoos.
- 5) **Bir toponymden kaynaklanan Zeus Kültleri:**
 - a) Zeus Dolikhenus,
 - b) **Dağ Kültleri:** Zeus Olybreus Epekoos, Zeus Argaios.

Bu gruplandırmanın ortaya koyduğu sonuçlardan ilki, bölgede Pers kökenli Zeus epitetlerinin yaygınlığıdır. Bu durumun başlıca nedeni İ. Ö. 546 yılından itibaren bölgenin Pers hakimiyetine girmesiyle birlikte bu imparatorluğun inanç sistemini Kapadokya'nın kolaylıkla kabul etmesidir. Bölgenin inanç yapısı üzerinde en büyük etkiyi gösteren Pers dini ve tanrıları, Erken Hristiyanlık Dönemi'ne kadar varlığını devam ettirmiştir.

Bir diğer sonuç da Kapadokya'da Zeus inancının sinkretik bir yapı göstermesi ve bölgenin kendine has yerli dokusu içinde biçimlenmesidir. Bu sinkretizm, öncelikle Pers kökenli epitetlerin oluşturduğu kültte ve daha sonra Sabazios, Ammon, Megistos ve Gordios epitetlerinde görülür. Zeus'un yerli ve farklı kültürlerin tanrı ve inanç özelliklerinden dolayı bölgede oluşturduğu sinkretizm, Kapadokya'nın dış etkilere ne denli açık olduğunu da böylelikle göstermektedir.

Zeus inancının bölgede sergilediği bir diğer sinkretizm, Hititler Dönemi'nden beri varlığı bilinen dağ tanrı Argaios kültü ile Arkhelaus zamanından itibaren kendini göstermeye başlayan yapıdır. Sikkeler, gemler ve bronzlar üzerinde kültün kanıtlandığı bu dağ tanrı inancı, Tyche, Apollon gibi tanrıların yanında baş tanrı Zeus'a da ev sahipliği yapar. Zeus'un doğrudan betimlendiği ya da tanrıyı işaret eden çeşitli simgeler ile dolaylı olarak ifade edildiği verilerde Argaios ile Zeus'un bütünlüğünün vurgulanması sonucunda *Zeus Argaios* kültü bir zorunluluk olarak ortaya çıkar.

Caesarea merkezli olarak belirlenen *Zeus Argaios* kültü ilk defa bu çalışma ile arkeoloji dünyasına sunulan bir epitettir. Aslında bölgede *Zeus Argaios* şeklinde yazılı epigrafik bir veri şimdiye kadar ele geçmemiştir. Bundan dolayı bu tanımlamanın içeriği, İ. Ö. 1. yüzyıl sonu ile İ. S. 3. yüzyıl arasına tarihlenen buluntulara göre bölge halkının tanrıyı *Zeus Argaios* olarak nitelendirdikleri değil, Zeus ve dağ tanrı Argaios'a beraber tapınmaları, Zeus'un bölgedeki *tahtının* Argaios olmasıdır.

Bir dağ tanrı olarak kültünün en erken örneği İ. Ö. 16. yüzyıl sonları olan ve Yazılıkaya Büyük Galeri'deki arkeolojik örneği ile kanıtlanan Argaios, III. Gordianus dönemine kadar aralıklarla arkeolojik, epigrafik ve numizmatik verilerde ortaya çıkar. Ancak, Zeus Argaios şeklinde belirlenen bu kült, Arkhelaus Dönemi'nden itibaren sikkeler üzerinde kendini gösterir ve yerli kült ile birleşen bu sinkretik yapı İ. S. 3. yüzyıla kadar devam eder.

Beş ayrı kökende on sekiz farklı epitetin oluşturduğu Zeus kültleri konusunda bir başka önemli tespit, bu epitetlerin ortaya çıktığı yerleşimler ile ilgilidir. Buna göre ortaya çıkan sonuç, epitetlerin yerleşimlerdeki varlığının, o yerleşimin bölgedeki siyasi, sosyal ve ekonomik konumuna bağlı olarak şekillenmesidir (**Harita 13**).

Bölgenin başkenti Kayseri, Zeus epitetlerinin en yoğun olduğu yerleşimdir. Bunun en önemli nedeni, tarihinin başlangıcından itibaren bölgenin sosyal ve ticari merkezi olan Kayseri'nin dinin de merkezi konumunda olmasıdır. Burada Zeus *Soteros*, Zeus *Gordios Epekoos*, Zeus *Polioukhos*, Zeus *Sabazios*, Zeus *Ammon*, Zeus *Ahura Mazda*, Zeus *Mithra* ve Zeus *Argaios* epitetleri, epigrafik, arkeolojik ve numizmatik buluntular ile karşımıza çıkar. Tanrının bu ünvanları, kentte Zeus kültünün çeşitliliğini göstermesi bakımından önemlidir.

Kayseri'den sonra bölgenin diğer önemli kült merkezi Nevşehir'dir. Zeus'un tapınımı, *Ahura Mazda*, *Mithra*, *Uranios* ve *Stratios* epitetleri ile görülür. *Ahura Mazda* ve *Mithra* doğrudan Pers tanrılarından alınan birer kullanımken, *Stratios* ise *Ahura Mazda*'nın Helenleştirilmiş bir epitetidir. Yani *Uranios* dışında bu kentte epitetlerin genel özelliği, Pers kökenli olmalarıdır. *Uranios* ise tanrının göksel hakimiyetini ifade eden *Vanessa*'ya, bugünkü adıyla *Avanos*'a, özgü bir tapınım olarak görülmektedir.

Tanrının bölgenin diğer kentlerindeki epitetleri şu şekilde dağılım gösterir: Kırşehir'de sıfatsal kullanım olan Zeus *Megistos*; Aksaray'da Pers kökenli *Thymnasalı Zeus* ve Zeus *Pharnaouas*; Niğde'de *Mithra* ve yeminlerin tanrısı sıfatı ile Pers kökenli Zeus *Horkios* (*Asbamaios*); Comana

Cappadocia/Şar'da sıfatsal bir epitet olan Zeus Dakienos, bir toponymden kaynaklanan Dolikhenus, Olybreus Epekoos ve Kokussos/Göksun'da ürünlerin koruyucusu Zeus Epikarprios kültleri vardır.

Sonuç olarak, bu çalışma ile Anadolu'nun birçok yerleşimi ve bölgesiyle bağlantılı, dış etkenlere karşı açık olan, birçok epitetinde sinkretik yapı sergileyen ya da yerleşimlerin siyasi, sosyal ve ekonomik özelliklerine göre dağılım gösteren Zeus kültünün Kapadokya'daki varlığı tespit edilmiştir. Zeus kültü bu yapısı ile Kapadokya'ya yakın yerleşimler ya da aynı epitetlerin görüldüğü bölgelerden, kökensel açıdan gösterdiği çeşitlilikten dolayı sıyrılmış, kendine özgü bir inanç dokusu oluşturmuştur.

KAYNAKÇA

ADAMS, Douglas Q.; **A Dictionary of Tocharian B**, Amsterdam, Atlanta, Radopi B. V., 1999.

AESCHYLUS; **The Persians**, tr. Anthony J. Podlecki, Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1970.

AINSWORTH, W. F.; **Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea and Armenia**, volume 1, London, John W. Parker, 1842.

AKÇAY, A.; “Arkeolojik ve Filolojik Belgeler Işığında Tabal Ülkesi”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2011.

AKURGAL, Ekrem; **Anadolu Kültür Tarihi**, Ankara, Tübitak, 2005.

AKYÜREK ŞAHİN, N.; “Anadolu’da Hosios kai Dikaïos Kültü (Kutsal ve Adil Tanrı)”, **Arkeoloji ve Sanat**, sayı 118, 2004, s. 1-18.

AKYÜREK ŞAHİN, N.; “Neue Weihungen für Hosios kai Dikaïos”, **Gephyra**, 1, 2004, s. 135-148.

ALEXANDRINI; **Clementis; Protrepticus**, ed. Miroslav Marcovich, Leiden, Brill, 1995.

ALTIN, T. B.; “Melendiz ve Keçiboyunduran Dağları’nda Yanlış Arazi Kullanımın Vejetasyon Dağılışı Üzerindeki Etkileri”, **TCD**, sayı 51, İstanbul, 2008, s. 13-32.

AMC, 875: (Erişim) <http://www.asiaminorcoins.com/gallery/displayimage.php?pos=-875>

AMELING, W.; **Die Inschriften von Prusias ad Hypium, Inschriften griechischer Stadte aus Kleinasien**, Band 27, Bonn, R. Habelt, 1985.

ANABOLU, Mükerrrem U.; **Antik Çağda Et ve Balık Pazarları**, İstanbul, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, 2003.

APOLLODORUS; **Library and Epitome**, volume II, tr. J. G. Frazer, Cambridge, Harvard University Press, 1921.

APPIANUS; **Appian’s Roman History**, volume 2: Books 8-12, tr. Horace White, London, William Heinemann, 1912.

APULEIUS; **Başkalaşımalar (Altın Eşek)**, çev. Çiğdem Dürüşken, İstanbul, Kabcacı Yayinevi, 2006.

ARAFAT, K. W.; **Classical Zeus: A Study in Art and Literature**, Oxford, Clarendon Press, 1990.

ARISTOPHANES; **Birds**, The Complete Greek Drama, volume 2, tr. Eugene O'Neill, Jr., New York, Random House, 1938.

ARISTOPHANES; **Lysistrata**, tr. Jeffrey Henderson, Focus Publishing/R. Pullins Co., 1988.

ARNOBIUS; **Adversus Nationes**, tr. Hamilton Bryce, Hugh Campbell, Ante-Nicene Christian Library 19, Edinburg, 1871.

ASTIN, A. E.; **The Cambridge Ancient History VIII: Rome and the Mediterranean to 133 B.C.**, Cambridge, Cambridge University Press, 1989.

ATİK, Sema; "Anadolu Macellumları", **21. AST**, cilt 2, 2004, s. 45-46.

AYDAŞ, M.; "A Priest of the Goddess Ma at Komana (An Inscription in the Aksaray Museum)", **EA**, volume 34, 2002, s. 23-27.

BALKAN ATLI, N., BİNDER, D., FAYDALI, E.; "Kömürcü/ Kaletpe Obsidyen Atolyesi 2000 Yılı Kazısı", **23. KST**, cilt 1, Ankara, 2002, s. 187-196.

BARKLEY, H. C.; **A Ride Through Asia Minor and Armenia: Giving a Sketch of the Characters, Manners, and Customs of Both the Mussulman and Christian Inhabitants**, Cambridge, Cambridge University Press, 2011.

BARRET, A.; **Caligula: The Corruption of Power**, New York, Routledge, 1989.

BARTHOLOMAE, C.; **Die Gatha's des Awesta, Zarathushtra's (Zarathuŝtra) Verspredigten**, Strassburg, K. J., Trübner, 1905.

BASILIIUS; Epistolae Graecae, 1528. (Erişim) http://books.google.at/books/about/Epistolae_Graecae.html?hl=de&id=Qyk8AAAAcAAJ

BAYDUR, N.; **Kültepe (Kaneş) ve Kayseri Tarihi Üzerine Araştırmalar: En Eski Çağlardan İ. S. 395 Yılına Kadar**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1970.

BAYDUR, N.; **Anadolu'daki Kutsal Dağlar Dağ Tanrılar: Klasik Çağ**, İstanbul, Graphis Yayınları, 1994.

BEAN, G., MITFORD, T. B. E.; **Journeys in Rough Cilicia 1964- 1968**, Wien, Böhlau, 1970.

BECK, R.; "Mithraism since Franz Cumont", **ANRW**, II.17.4, 1984, s. 2002-2115.

BELL, G. L.; **Amurath to Amurath, a Five Month Journey Along the Banks of the Euphrates**, London, Gorgias Press LLC, 2004.

BERGES, D., NOLLE, J.; **Tyana: Archäologisch-historische Untersuchungen zum südwestlichen Kappadokien**, volume 1, Bonn, Habelt, 2000.

BİLGİN, M. Siraç; **Yazata ve Homa: Aryan Mitolojisi**, İstanbul, Doz Yayınları, 1996.

BITTEL, B.; "Ein persischer feueralter aus Kappadokien" **Satura**, Früchte der Antiken Welt, Festschrift für Otto Weinreich, 1952, s. 15-28.

BITTEL, K.; "Kappadokia'da Bulunan Bir Ateş Sunağı", **TAD**, VI-2, 1956, s. 35-42.

BLAND, R.; "The Last Coinage of Caesarea in Cappadocia", **Ermanno A. Arslan Studia Dicata**, volume 1, ed. R. Martini, N. Vismara, Milan, 1991, s. 213-258.

BLUMEL, W.; **Die Inschriften von Mylasa I**, Teil 1: IGSK 34, Bonn, 1987.

BLUMEL, W.; **Die Inschriften von Knidos**, IGSK 41, Bonn, Habelt, 1992.

BMC, 1987; (Erişim) <http://www.wildwinds.com/coins/celtic/eastern/>

BONFANTE, G.; "The Name of Mithra", actes du 2e congrès international, Téhéran, du 1er au 8 septembre 1975, s. 47-58.

BOSCH, C. E.; **Die kleinasiatischen Münzen der Römischen Kaiserzeit**, Stuttgart, W. Kohlhammer, 1935.

BOSSERT, H. Th.; "Das hethitische Felsrelief bei Hanyeri (Gezbeli)", **Orientalia NS**, 23, 1954, s. 129-147.

BOSWORTH, A. B.; Alexander the Great and the Creation of the Hellenistic Age, **The Cambridge Companion to the Hellenistic World**, Cambridge University Press, New York, 2006.

BOYCE, M.; **A History of Zoroastrianism: under the Achaemenians**, volume 2, Leiden/Köln, Brill, 1982.

BOYCE, M.; **Textual sources for the study of Zoroastrianism**, Chicago, University of Chicago Press, 1990.

BOYCE, M., GRENET, F.; **A History of Zoroastrianism: Zoroastrianism under Macedonian and Roman Rule**, Leiden, Brill, 1991.

BOYCE, M.; **A History of Zoroastrianism, the Early Period**, volume 1, Leiden, Brill, 1996.

BOYCE, M.; **Zoroastrians: Their Religious Beliefs and Practices**, London, Routledge, 2001.

BÖRKER-KLÄHN, J.; "Zur Herkunft der Bezeichnung 'Muski'", Frigi e Frigio, Atti del 1. Simposio Internazionale Roma, 16-17 settembre 1995, ed. M. Salvini, P. Vannicelli, 1997, s. 249-260.

BREASTED, J. H.; **Ancient Records of Egypt, the Twentieth through the Twenty-sixth Dynasties**, volume 4, tr. Peter A. Piccione, University of Illinois Press, 2001.

BRIANT, P.; **From Cyrus to Alexander: A History of the Persian Empire**, tr. Peter T. Daniels, Eisenbrauns, Winona Lake, Ind., 2002.

BRULÉ, P.; **La Grèce d'à côté: Réel et imaginaire en miroir en Grèce antique**, Rennes, Presses Universitaires de Rennes, 2007.

BURKERT, W.; **Creation of the Sacred: Tracks of Biology in Early Religions**, London, Harvard University Press, 1996.

BURRASCANO, N.; **I Misteri di Mithra**, Gênes, Basilisco, 1979.

BURSA, Pınar; **Antikçağ'da Anadolu'da Balık ve Balıkçılık**, İstanbul: Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, 2010.

BUTCHER, K.; 'Rhodian Drachms at Caesarea in Cappadocia', **NC**, volume 152, 1992, s. 41-48.

BYZANTINUS, S.; **Stephanus Byzantinus, Cum Annotationibus, L. Holstenii, A. Berkelii, et Th. de Pinedo...cum Guilielmi Dindorfii praefatione [et praefatione ac dissertatione T. Ryckii indicibusque A. Schultingii]**, Lipsiae, Libraria Kuehniana, 1825.

CALDER, William Moir, HERZFELD, Ernst; GUYER, Samuel; **Monumenta Asiae Minoris Antiqua**, volume 5, Manchester, Manchester University Press, 1937.

CALDER, W. M.; **Monumenta Asiae Minoris antiqua: Monuments from Eastern Phrygia**, volume 7, Manchester, Manchester University Press, 1956.

CAMPBELL, B.; **Warfare and Society in Imperial Rome, 31 BC-AD 280**, London, Routledge, 2002.

CAROLIDIS, P.; **Bemerkungen zu den alten kleinasiatischen Sprachen und Mythen**, Strassburg, C. F. Schmidt, 1913.

CARTER, G. W.; **Zoroastrianism and Judaism**, Montana, Kessinger Publishing, 2003.

CASABONNE, O.; "Kataonia, Melitene, Kummanni, and the Problem of Komana", **AOB**, XXII, 2009, s. 181-89.

CASABONNE, O.; "De la Cappadoce à la Cilicie: Deux notes Anatoliennes", *Ancient History, Numismatics and Epigraphy in the Mediterranean World: Studies in memory of Clemens E. Bosh and Sabahat Atlan and in honour of Nezahat Baydur*, 2009, s. 85-90.

CASSAYRE, A.; **La justice sur les pierres. Recueil d'inscriptions à caractère juridique des cités grecques à l'époque hellénistique**. (Erişim: <http://pascal.delahaye1.free.fr/aude.cassayre/RECUEIL.pdf>)

CHADWICK, H. M.; "The Oak and the Thunder-God", **The Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland**, volume 30, (1900), s. 22-44.

CHADWICK, J.; **The Mycenaean World**, Cambridge, Cambridge University Press, 1976.

CHAMPION, C.; "The Soteria at Delphi: Aetolian Propaganda in the Epigraphical Record", **AJP**, volume 116, No. 2 (Summer, 1995), s. 213-220.

CHAMPLIN, Edward; **Nero**, Cambridge, Harvard University Press, 2005.

CLARK, P.; **Zoroastrianism: An Introduction to an Ancient Faith**, Oregon, Sussex Academic Press, 1998.

CLAUDIAN, **In Rufinum**, tr. Maurice Platnauer, London, William Heinemann, 1922.

CLERMONT - GANNEAU, C.; **Recueil D'Archologie Orientale**, volume 3, Paris, 1899.

CLINTON, H. F.; **Fasti Hellenici: The Civil and Literary Chronology of Greece from the Earliest Accounts to the Death of Augustus**, volume 3, Oxford, Oxford University Press, 1834.

COCHRAN, G., HARPENDING, H.; **The 10,000 Year Explosion: How Civilization Accelerated Human Evolution**, New York, Basic Books, 2009.

COHEN, Getzel M.; **The Hellenistic Settlements in Europe, the Islands, and Asia Minor**, Oxford, University of California Press, 1995.

CONNELLY, Joan Breton; **Portrait of a Priestess: Women and Ritual in Ancient Greece**, Princeton, Princeton University Press, 2007.

COOK, A. Bernard; "Zeus, Jupiter and the Oak", **The Classical Review**, volume 17, No. 3 (Apr., 1903), s.174-186.

COOK, A. Bernard; "Zeus, Jupiter and the Oak. (Continued)", **The Classical Review**, volume 17, No. 5 (Jun., 1903), s. 268-278.

COOK, A. Bernard; Zeus, Jupiter and the Oak. (Continued),", **The Classical Review**, volume 17, No. 8 (Nov., 1903), s. 403-421.

COOK, A. Bernard; "Zeus, Jupiter and the Oak. (Continued)", **The Classical Review**, volume 18, No. 1 (Feb., 1904), s. 75-89.

COOK, A. Bernard; "Zeus, Jupiter, and the Oak. (Continued), **The Classical Review**, volume 18, No. 6 (Jul., 1904), s. 325-328.

COOK, A. Bernard; "The European Sky-God", **Folklore**, volume 15, No: 3 (Sep. 29, 1904), s. 264-315.

COOK, A. Bernard; "Zeus, Jupiter, and the Oak. (Conclusion.)", **The Classical Review**, volume 18, No. 7 (Oct., 1904), s. 360-375.

COOK, A. Bernard; **Zeus: A Study in Ancient Religion: Zeus God of the Bright Sky**, volume 1, Cambridge, Cambridge University Press, 1914.

COOK, A. Bernard; **Zeus: A Study in Ancient Religion: Zeus God of the Dark Sky (Thunder and Lightning)**, volume 2, Part 1, London, Cambridge University Press, 1925.

COOK, A. Bernard; **Zeus: A Study in Ancient Religion: Zeus God of the Dark Sky (Thunder and Lightning)**, volume 2, Part 2, London, Cambridge University Press, 1925.

COOK, A. Bernard; **Zeus: A Study in Ancient Religion: Zeus God of the Dark Sky (Earthquakes, Clouds, Wind, Dew, Rain, Meteorites), volume 3, part 1**, London, Cambridge University Press, 1940.

COOK, A. Bernard; **Zeus: A Study in Ancient Religion: Zeus God of the Dark Sky (Earthquakes, Clouds, Wind, Dew, Rain, Meteorites), volume 3, part 2**, London, Cambridge University Press, 1940.

COOPER, J. Eric, DECKER, Michael J.; **Life and Society in Byzantine Cappadocia**, New York, Palgrave Macmillan, 2012.

CORSTEN, Thomas; "Kibyra 2005", **24. AST**, cilt 1, 2006, s. 51-60.

CREMER, M, ŞAHİN, S.; "Kaiserinschriften und Phrygische Türsteine in Adapazarı/Bithynien" **EA**, 1, 1983, s. 141-152.

CUMONT, F.; **Textes et monuments figurés relatifs aux mystères de Mithra**, I-II, Brussels 1896.

CUMONT, F.; "Le Zeus Stratios de Mithridate", **RHR**, 43, (1901) s. 47-57.

CUMONT, F.; "Les mystères de Sabazius et le judaïsme", **CRAI**, 1906, s. 63-79.

CUMONT, F.; **The Oriental Religions in Roman Paganism**, tr. G. Showerman, London, Kegan Paul, Trench, Trübner, 1911.

CUMONT, F.; "Décret d'Anisa en Cappadoce", **RÉA**, XXXIV (2), 1932, s.135-138.

CUMONT, F.; "Mithra en Asie mineure", *Anatolian Studies presented to W.H. Buckler*, ed. W. M. Calder - J. Keil, (1939), s. 67-76.

CUMONT, F.; **Mysteries of Mithra**, tr. J. Thomas McCormack, New York, Dover Publications, 1957.

CUMONT, F.; "The Dura Mithraeum", *Mithraic Studies: Proceedings of the First International Congress of Mithraic Studies*, volume 1, ed. J. R. Hinnels, Manchester, 1975, s. 151-214.

CUMONT, F.; **Las Religiones Orientales y el Paganismo Romano**, Madrid, Ediciones AKAL, 1987.

CURTIUS, E.; **Monatsberichte Ak. Berlin**, 1880.

DAREMBERG, C. V., POTTIER, E., SAGLIO, E.; **Dictionnaire Des Antiquites Grecques Et Romaines D'apres Les Textes Et Les**

Monuments...Ouvrage Redige Par Une Societe D'ecrivains Speciaux, Paris, 1877.

DARMESTER, James; **The Zend-Avesta, The Vendidad**, volume 1, ed. Max Müller, Oxford, The Clarendon Press, 1880.

DARMESTER, James, MILLS, L. Heyworth; **The Zend- Avesta**, Atlantic Publishers & Distri, 1990.

DARMESTER, James; **Avesta Khorda Avesta: Book of Common Prayer**, Montana, Kessinger Publishing, 2004.

DAY, Joseph W.; **Archaic Greek Epigram and Dedication: Representation and Reperformance**, NewYork, Cambridge University Press, 2010.

DEBEVOISE, Neilson C.; "The Rock Reliefs of Ancient Iran", **JNES**, volume 1, No. 1 (Jan., 1942), s. 76-105.

DE CALLATAÿ, F.; Les tétradrachmes des rois de Cappadoce, **BSFN**, volume 45/8 (1990), s. 891-895.

DE CHOLET, Le Comte; **Voyage en Turquie d'Asie: Armenie, Kurdistan et Mesopotamie**, Paris, E.Plon, Nourrit et Cie, 1892.

DE JERPHANION, G.; "Hittite Monuments of Cappadocia", **PSBA** 32, 1910, s. 168-174.

DE JONG, Albert; **Traditions of Magi: Zoroastrianism in Greek and Latin Literature**, Leiden, Brill, 1997.

DELEMEN, İnci; **Anatolian Rider-Gods: A Study On Stone Finds from the Regions of Lycia, Pisidia, Isauria, Lycaonia, Phrygia, Lydia and Caria in the Late Roman Period**, Bonn, R. Habelt, 1999.

DEONNA, W.; "Les crucifix de la vallée de Saas (Valais): Sol et Luna. Histoire d'un thème iconographique (premier article)", **RHR**, tome 132 n°1-3, 1946, s. 5-47.

DE TCHIHATCHEFF, P.; **Asie Mineure: Description physique, statistique et archéologique de cette contrée**, volume 1, Paris, Gide et J. Baudry, puis L. Guérin, 1853.

DHALLA, Maneckji Nusservanji; **Zoroastrian Civilization, from the earliest times to the downfall of the last Zoroastrian empire, 651 A. D.**, New York, Oxford University Press, 1922.

DIAKOV, V., KOVALEV, S.; **İlk Çağ Tarihi I: Ortadoğu, Uzakdoğu, Eski Yunan**, çev. Özdemir İnce, İstanbul, Yordam Yayınları, 2008.

DIRVEN, Lucinda; **The Palmyrenes of Dura-Europos: A Study of Religious Interaction in Roman Syria**, Leiden, Brill, 1999.

DOWDEN, Ken; **Zeus**, New York, Routledge, 2006.

DREWS, Robert; "Light from Anatolia on the Roman Fasces", **AJP**, volume 93, No. 1, Studies in Honor of Henry T. Rowell (Jan., 1972), s. 40-51.

DREWS, R.; **The end of the bronze age: Changes in Warfare and the Catastrophe ca. 1200 BC**, Princeton, Princeton University Press, 1993.

DUMÉZIL, G.; **Ouranós-Váruṇa: étude de mythologie comparée indo-européenne**, Paris, A. Maisonneuve, 1934.

DÜRÜŞKEN, Ç.; **Antik Çağ'da Yaşamın ve Ölümün Bilinmesine Yolculuk: Roma'nın Gizem Dinleri**, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2000.

ELIADE, Mircea; **Dinler Tarihi İnançlar ve İbadetlerin Morfolojisi**, çev. Mustafa Ünal, Konya, Serhat Kitabevi, 2005.

ELWYN, S.; "The Recognition Decrees for the Dalphian Soteria and the Date of Smyrna's Inviolability", **JHS**, 110, 1990, s. 177-180.

EMRE, K.; "The Discovery of Kanesh", **Anatolia's Prologue Kültepe Kanesh Karum**, ed. Fikri Kulakoğlu, Selmin Kangal, İstanbul, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Yayınları 2011, 20-23.

ENGELMANN, H., MERKELBACH, R.; **Die Inschriften von Erythrai und Klazomenai**, IGSK 2, Bonn, 1973.

ERDMANN, K. S.; **Das Iranische Feuerheiligtum**, Leipzig, J.C. Hinrichs, 1941.

ERHAT, Azra; **Mitoloji Sözlüğü**, İstanbul, Remzi Kitabevi, 2004.

EROL, Ayşe F., ŞENYURT, S. Yücel; "A Terracotta Mask of Mithras Found at Camihöyük-Avanos, Cappadocia Providing New Evidence on the Mithraic Cult and Ritual Practices in Anatolia" / "Kapadokya Bölgesi Avanos

Camihöyük'de Bulunan Pişmiş Toprak Bir Mithras Maskesinin Anadolu'da Mithras Kültü ve Törenleri ile ilgili Olarak Sağladığı Yeni Veriler", **Tüba-Ar**, 14, 2011, s. 87-106.

ESİN, Ufuk; "Akeramik Neolitik Evrede Aşıklı Höyük", **XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı basım**, Ankara, TTK Yayınları, 1994, s. 1-20.

EURIPIDES; **Iphigenia in Aulis**, volume II, tr. E. P. Coleridge, London, George Bell and Sons, 1891.

EURIPIDES; **Medea**, tr. Diane Arnson Svarlien, Indianapolis, Hackett Publishing, 2008.

EVRIDIKI, L.; "Anisa", **Encyclopaedia of the Hellenic World**, Asia Minor, tr. Velentzas Georgios, 1-4, Erişim: <http://www.ehw.gr/l.aspx?id=12263>

FABIANI, Roberta; "Magistrates and Phylai in Late Classical and Early Hellenistic Iasos", Proceedings of the First Onternational Conference on Hellenistic Karia (Oxford, 29 June-2 July 2006), s. 467-576.

FAUTH, Wolfgang; **Helios Megistos: Zur synkretistischen Theologie der Spätantike**, Leiden, Brill, 1995.

FICK, A.; **Die ehemalige Spracheinheit der Indogermanen Europas: Eine sprachgeschichtliche Untersuchung**, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1873.

FISHER, William Bayne; **The Cambridge History of Iran: The Median and Achaemenian Periods**, Cambridge, Cambridge University Press, 1968.

FONTENROSE, J. E.; **Python: A Study of Delphic Myth and its Origins**, London, University of California, 1959.

FONTENROSE, J. E.; **Didyma: Apollo's Oracle, Cult, and Companions**, Berkley, University of California Press, 1988.

FONTENROSE, J. E.; "The Cult of Apollo and Games at Delphi", The Archaeology of the Olympics: The Olympics and Other Festivals in Antiquity, ed. Wendy J. Raschke, Madison/Wisconsin, University of Wisconsin Press, 1988, s. 121-140.

FOWLER, W. Warde; **The Roman Festivals of the Period of the Republic: an Introduction to the Study of the Religion of the Romans**, London, Macmillan and Co., 1899.

FRANCIS, E. D.; "Mitraic graffiti from Dura-Europos", *Mithraic Studies. Proceedings of the First International Congress of Mithraic Studies*, ed. J. R. Hinnels, Manchester, 1975, s. 424-445.

FREI, P.; "Die Götterkulte Lykiens in der Kaiserzeit", **ANRW**, II 18.3, 1990, s. 1729-1864.

FRENCH, D. H.; "Inscriptions in the Antakya and Gaziantep Museums", **EA**, 23, 1994, s. 118-124.

FRENCH, D. H.; "Amesian Notes 4: Cults and Divinities: the Epigraphic Evidence" **EA**, 26, 1996, s. 87-98.

FRENCH, D. H.; "Amesian Notes 5: the Temenos of Zeus Stratios at Yassıçal", **EA**, 27, 1996, s. 75-92.

FRENCH, D. H.; "Inscriptions From Cappadocia II. Museums of Yozgat, Kırşehir, Hacıbektaş, Nevşehir, Ürgüp, Aksaray, Konya Ereğlisi, Kayseri, Sivas", **EA**, 40 (2007), s. 67-108.

GARDNER, P.; **Catalogue of Greek Coins: The Seleucid Kings of Syria**, ed. Reginald Stuart Poole, London, A. Forni, 1878.

GARLAND, R. S. J.; "Religious Authority in Archaic and Classical Athens", **The Annual of the British School at Athens**, volume 79 (1984), s. 75-123.

GEDEN, Reverend A. S.; **Select Passages Illustrating Mithraism 1925**, Montana, Kessinger Publishing, 2004.

GENZ, Herman; "Kızılırmak Bölgesi'nde Demir Çağı", **Frigler ve Gizemli Uygarlığı**, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2007, s.127-140.

GEORGIEV, Vladimir Ivanov; **Introduction to the History of the Indo-European Languages**, Pub. House of the Bulgarian Academy of Sciences, 1981.

GERHARD, Eduard; **Griechische Mythologie I**, Berlin, G. Reimer, 1854.

GERSHEVITCH, I.; **The Avestan Hymn to Mythra**, Cambridge, Cambridge University Press 1955.

GHIRSHMAN, Roman; **Perses: Proto-Iraniens, Mèdes, Achéménides**, Paris, Gallimard, 1963.

GRÉGOIRE, Henri; "Note sur une inscription gréco-araméenne trouvée à Farasa (Ariaramneia-Rhodandos)", *Comptes-rendus des seances de*

l'Academie des Inscriptions et Belles-Lettres, 52e annee, N.6, 1908, s. 434-447.

GRIFFIN, M. T.; **Nero: The End of a Dynasty**, New York, Routledge, 1987.

GRIMAL, P; **Mitoloji Sözlüğü: Yunan ve Roma**, çev. Sevgi Tamgüç, İstanbul, Sosyal Yayınlar, 1997.

GUNTER, Ann C.; "Sculptural Dedication at Labraunda", Architecture and Society in Hecatomnid Caria, Upsala Symposium, 1987, s. 95-96.

GURNEY, O. R.; "Anatolia c. 1750-1600 B. C.", **The Cambridge Ancient History, Volume II, Part 1: The Middle East and The Aegean Region c. 1800-1380 B. C.**, Cambridge, Cambridge University Press, 1973, s. 228-255.

GURNEY, O. R.; "The Upper Land *mātum elītum*", Hittite Studies in Honor of Harry A. Hoffner, Jr., On the Occasion of His 65th Birthday, ed. Gary Beckman, Richard Beal, Gregory McMahon, Eisenbrauns, 2003, s. 119-126.

GÜLÇUR, Sevil; "Aksaray, Nevşehir, Niğde İlleri 1995 Ortak Yüzey Araştırması", **14. AST**, cilt 2, Ankara, 1997, s. 401-412.

GÜLÇUR, Sevil, ENDOĞRU, Muhsin; "Güvercinkayası 1999 Kazısı", **22. KST**, cilt 1, İzmir, 2000, s. 47-62.

GÜLER, O.; **Antik Çağ İkonografisinde Erciyes**, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1995.

GWATKIN, W. E. Jr.; **Cappadocia as a Roman Procuratorial Province**, The University of Missouri Studies, volume V., No. 4, October 1, Columbia, University of Missouri, 1930.

HAAS, Volkert; "Die hethitische Religion", **Hititler ve Hitit İmparatorluğu 1000 Tanrılı Halk / Die Hethiter und Ihr Reich Das Volk Der 1000 Götter**, dir. Wenzel Jacob, 2002, s. 102-111.

HAMILTON, William John; **Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia; with Some Account of Their Antiquities and Geology**, London, J. Murray, 1842.

HARMANKAYA, Savaş, TANINDI, Oğuz; **Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri (TAY), Klasör 1: Paleolitik-Epipaleolitik**, İstanbul, Ege Yayınları, 1997.

HARPER, R. P.; "Roman Senators in Cappadocia", **AS**, volume 14, (1964), s.163-168.

HARPER, R. P.; "Inscriptiones Comanis Cappadociae in A.D. 1967 Effossae: Titulorum Loci Supplementum", **AS**, volume 19, 1969, s. 27-40.

HAWKINS, J. D.; **Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions: Inscriptions of the Iron Age**, volume 1, Untersuchungen Zur Indogermanischen Sprach- Und Kulturwiessenschaft, N. F., 8.1, Berlin, 2000.

HAWKINS, J. D.; **Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions, Inscriptions of the Iron Age**, volume 1, part 3, Berlin, Walter de Gruyter, 2000.

HAWKINS, J. D.; "Büyük İmparatorluğun Mirasçıları I: Anadolu ve Kuzey Suriye'de Geç Hitit Krallıkları Tarihçesine Genel Bakış (yaklaşık 1180-700)", **Hititler ve Hitit İmparatorluğu 1000 Tanrılı Halk / Die Hethiter und Ihr Reich Das Volk Der 1000 Götter**, dir. Wenzel Jacob, 2002, s. 410-412.

HAWKINS, J. D.; "Büyük İmparatorluğun Mirasçıları II", **Hititler ve Hitit İmparatorluğu 1000 Tanrılı Halk / Die Hethiter und Ihr Reich Das Volk Der 1000 Götter**, dir. Wenzel Jacob, 2002, s. 506-510.

HENGEL, Martin, SCHWEMER, Anna Maria; **Paul between Damascus and Antioch: the Unknown Years**, London, Westminster John Knox Press, 1997.

HERODOTOS, **Herodot Tarihi**, çev. Müntekim Ökmen, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2002.

HERRMANN, Peter, MALAY, Hasan; **New Documents from Lydia**, Österreichischen, Akademie der Wissenschaften, 2007.

HERRLI, H.; Die "'autonomen' Bronzemünzen von Eusebeia und Kaisareia in Kappadokien", **NNb**, volume 34, no.3, (Mar., 1985), s. 60-71.

HERRLI, H.; "Das Königreich Kappadokien und seine Münzen", **MR**, volume 19 (Augustus 1987), s. 737-742.

HESIODOS, **Hesiodos Eseri ve Kaynakları (Tanrıların Doğuşu; İşler ve Günler)**, çev. Sabahattin Eyüboğlu, Azra Erhat, Ankara TTK Yayınları, 1977.

HICKS, E. L.; "Inscriptions from Western Cilicia", **JHS**, XII, 1891, s. 233-236.

HILD, F., RESTLE, M.; **TIB 2: Kappadokien (Kappadokia, Charsianon, Sebasteia und Lykandos)**, Denkwien 149, Vienn, Österreichischen Akademie Der Wissenschaften, 1981.

HIND, J. G. F.; "Mithridates", 129-164, **The Cambridge Ancient History IX: The Last Age of The Roman Republic 146-43 B. C.**, Cambridge, Cambridge University Press, 1994.

HINES, Randy L.; **The Great Frieze of the Altar of Zeus at Pergamon: A Manifestation of the Historical, Mythological and Psychological Ideology of the Hellenic Mind**, Thesis (M.A.), Northern Illinois University, 1993.

HISTORIA AUGUSTA, volume 1, tr. David Magie, Loeb Classical Library 139, 1921. (Erişim) http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Historia_Augusta/home.html

HOMEROS, **Iliad**, tr. Robert Fagles, int. Bernard Knox, New York, Penguin Books, 1998.

HOPKINS, G. Sturtevant; **Indo-European Deiwos and Related Words**, Language, Vol. 8, No: 4, Philadelphia, University of Pennsylvania, Linguistic Society of America, 1932.

HORSLEY, G. H. R.; **The Rider God Steles at Burdur Museum in Turkey**, volume 3, Museum of Antiquities Maurice Kelly Lecture, University of New England, 1999.

HÖRIG, M.; "Iupiter Dolichenus", **ANRW**, II.17.4, 1984, s. 2136-2179.

HÖRIG, Monika, SCHWERTHEIM, Elmar; **CCID**, Leiden, E.J. Brill, 1987.

HROZNY, B.; **Inscriptions Cuneiformes du Kultepe I**, Prag, 1952.

HYNDMAN, Donald, HYNDMAN David, **Natural Hazards and Disasters**, Cengage Learning, 2010, Belmont, CA.

ISAAC, Benjamin; "Dedications to Zeus Olybris", **ZPE**, 117, 1997, s. 126-28.

ISOKRATES, **Speeches**, with an English Translation in three volumes, tr. George Norlin, Cambridge, MA, Harvard University Press; London, William Heinemann Ltd., 1980.

İPLİKÇİOĞLU, B., ÇELGİN, V. A., ÇELGİN, G.; "Kuzey Likya'dan Yeni Yazıtlar", **9. AST**, Çanakkale, 1991, s. 183-192.

JACKSON, A. V. Williams; **Zoroaster: the Prophet of Ancient Iran**, New York, AMS Press, 1965.

JACKSON, A. V. Williams; **Zoroastrian Studies: The Iranian Religion and Various Monographs**, Montana, Kessinger Publishing, 2003.

JONES, A. H. M.; **The Cities of the Eastern Roman Provinces**, Oxford, Clarendon Press, 1937.

JONES, C. P.; "A Roman Will in Cappadocia", **EA**, 37 (2004), s. 95-100.

JOHNSON, S. E.; "The Present State of Sabazios Research" **ANRW**, II.17.3 (1984), s. 1583-1613.

JOHNSTON, Christopher; "The Fall of Nineveh", **AOS**, volume 22 (1901), s. 20-22.

JULIANUS, **Misopogon**, ed. Carlo Prato, D. Micaella, Roma, Edizioni dell'Ateneo & Bizzarri, 1979.

JULIANUS, **Epistola a Temistio**, ed. Carlo Prato, Alfonsina Fornaro, Milella, 1984.

KARADENİZ, Nilgöl; "Sultansazlığı, Ramsar Site in Turkey", *Humedales Mediterráneos*, 1 (2000), s.107 –114.

KARAGÖZ, Ş.; "Küçük Asya Tipi Greko-Pers Bir Eser: Bünyan Sunağı", *İÜ EF, Anadolu Araştırmaları Dergisi*, XVIII/2, 2005, s. 137-152.

KAYA, Mehmet Ali; "Anadolu'da Roma Egemenliği (i.ö. 205-25)", **Doğu Batı: Romalılar**, I, 11/49 (Mayıs, Haziran, Temmuz 2009), s. 195-233.

KEIL, J.; von PREMERSTEIN, A.; **Bericht über eine zweite Reise in Lydien**, Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien, Philosophisch-historische Klasse 54, 2, Wien, 1911.

KEIL, J.; "Die Kultes Lydiens", *Anatolian Studies Presented to Sir William Mitchell Ramsay*, Manchester, 1923, s. 239-266.

KENT, Roland G.; "Old Persian Texts", **JNES**, volume 2, No. 4 (Oct., 1943), s. 302-306.

KERN, Otto; **Inscriptiones Graecae**, Tabulae in usum scholarum, no. 7, Bonn; Oxford, A. Parker & Sons, 1913.

KINNEIR, John Macdonald; **Voyage dans l'Asie Mineure, l'Arménie et le Kourdistan dans les années 1813 et 1814**, ed. Narcisse Perrin, Paris, Gide fils, 1818.

KIRSTEN, E., "Cappadocia", **RAC**, 2, 1954, 861-891.

KLENGEL, Horst; "Hitit Tarihi", **Hititler ve Hitit İmparatorluğu 1000 Tanrılı Halk / Die Hethiter und Ihr Reich Das Volk Der 1000 Götter**, dir. Wenzel Jacob, 2002, s. 413-424.

KLOPPENBOR G, John S., ASCOUGH, Richard S.; **Greco-Roman Associations: Texts, Translations, and Commentary I. Attica, Central Greece, Macedonia, Thrace**, Berlin/New York, Walter de Gruyter, 2011.

KSENOPHON, **Cyropaedia: The Education of Cyrus**, tr. Wayne Ambler, Ithaca, New York, Cornell University Press, 2001.

KSENOPHON; **The Anabasis of Cyrus**, tr. Wayne Ambler, Ithaca, New York, Cornell University Press, 2008.

KULAKOĞLU, F.; "Kultepe Kanesh-Karum: The Earliest International Trade Center in Anatolia", **Anatolia's Prologue Kültepe Kanesh Karum**, ed. Fikri Kulakoğlu, Selmin Kangal, İstanbul, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Yayınları 2011, s. 40-51.

LANE, Eugene N.; "Towards a Definition of the Iconography of Sabazius", **Numen**, volume 27, Fasc. 1 (Jun., 1980), s. 9-33.

LANE, E. N.; **CCIS II: The Other Monuments and Literary Evidence**, Leiden, E. J. Brill, 1983.

LANE, E. N.; **CCIS III: Conclusions**, Leiden, E. J. Brill, 1989.

LARDNER, Nathaniel; **The Works of Nathaniel Lardner**, volume 4, London, T. Bensley, 1815.

LA ROCCA, Eugenio; "Archaeological Survey in the Gulf of Mandalya, 1988-89", **9. AST**, Çanakkale, 1991, s. 59-70.

LATACZ, J.; "Wilusa (Wilios/Troia) : Zentrum eines hethitischen Gliedstaates in Nordwest-Kleinasien", **Hititler ve Hitit İmparatorluğu: Bin Tanrılı Halk/**

Die Hethiter und Ihr Reich Das Volk Der 1000 Götter, dir. Wenzel Jacop, Bonn, Kunst und Ausstellungshalle, 2002, 196-201.

LAUMONIER, A.; **Les cultes indigènes en Carie**, Paris, E. de Boccard, 1958.

LAVIOSA, Clelia; "La Campagne De Fouilles De 1984 A Iasos", **7. KST**, Ankara, 1985, s. 293-310.

LENGER, Dinçer Savaş; "Nerede Basıldığı Bilinmeyen ÖY Lejandlı Sikkeler", **MJH**, I/2, 2011, s. 151-161.

LEVICK, Barba; **Vespasian**, New York, Routledge, 1999.

LEWIS, R. G.; "Imperial Autobiography, Augustus to Hadrian", **ANRW**, II.34.1, 1993, s. 629-706.

LIDZBARSKI, M.; "Aramäische Inschriften aus Kappadocien", **ESE**, 1, Giessen, 1902, 59-74.

LIDZBARSKI, M.; "Aramäische Inschriften aus Kappadocien, II", **ESE**, 1, Giessen, 1902, 319-326.

LIFSHITZ, B.; "Etudes sur l'histoire de la province romaine de Syrie", **ANRW**, II. 8, 1978, s. 3-30.

LINEAR B; Palaeolexicon: Zeus. (Erişim) www.palaeolexicon.com

LINTZ, Yannick; "Anadolu'da Pers Sanatı", **Aktüel Arkeoloji**, sayı 5, (Ocak-Şubat 2012), s. 152-159.

LLOYD-JONES, Hugh; **The Justice of Zeus**, Berkeley, University of California Press, 1971.

LUCANUS, Marcus Annaeus; **Pharsalia**, tr. Nicholas Rowe, London, T. Johnson, 1720.

MACDONELL, A. A.; **Vedic Mythology, Grundriss Der Indo-Arischen Philologie Und Altertumskunde**, Herausgegeben von G. Bühler, III. Band, 1 Heft A., Strassburg, 1897.

MAC DOWALL, David W.; "Coinage from Iran to Gandhāra-with Special Reference to Divinities as Coin Types", **On the Cusp of an Era: Art in the Pre-Kuṣāṇa World**, ed. Doris Meth Srinivasan, Leiden, Brill, 2007, s. 233-266.

MACKINTOSH, Marjorie; **The Divine Rider in the Art of the Western Roman Empire**, BAR, International Series 607, Oxford, Tempus Reparatum, 1995.

MAGIE, D.; "Egyptian Deities in Asia Minor in Inscriptions and on Coins", **AJA**, volume 57, No. 3 (Jul., 1953), s.163-187.

MALANDRA, William W.; **An Introduction to ancient Iranian religion: readings from the Avesta and, Achaemenid inscriptions**, Minneapolis, University of Minnesota Press, 1983.

MALAY, H. "Kyme'de Bulunan Üç Yeni Dekret", **1. AST**, Ankara, 1983, s. 41-45.

MALAY, H.; **Hellenistik Devirde Pergamon ve Aristonikos Ayaklanması**, İzmir, Bergama Belediyesi Kültür Yayınları, 1992.

MALAY, H.; **The Greek and Latin Inscriptions in the Manisa Museum**, Wien, Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1994.

MALAY, H.; "Lydia Araştırmaları", **19. AST**, cilt 2, Ankara, 2001, s. 147-150.

MANN, J. C.; **Legionary Recruitment and Veteran Settlement During The Principate**, ed. M. M. Roxan, London, Institute of Archaeology, 1983.

MARCELLINUS, A.; **Roman History**, volume II, Books 20-26, tr. John C. Rolfe, Loeb Classical Library No. 315, 1940.

MAREK, Christian; **Stadt, Ära und Territorium in Pontus-Bithynia und Nord-Galatia**, Istanbulur Forschungen Band 39, Tübingen, E. Wasmuth, 1993.

MARQUART, J.; **Untersuchung zur Geschichte von Eran**, II (Philologus. Supplementband X/1), Leipzig, 1905.

MARTHALER, B. L.; **Two studies in the Greek Imperial Coinage of Asia Minor**, Thesis (Ph. D.), University of Minnesota, 1968.

MATTINGLY, Harold B.; **From Coins to History: Selected Numismatic Studies**, Michigan, The University of Michigan Press, 2004.

MCGING, B. C.; **The Foreign Policy of Mithridates VI Eupator, King of Pontus**, Leiden, Brill, 1986.

MEAGHER, R. E.; **The Meaning of Helen: in Search of An Ancient Icon**, Wauconda, Bolchazy-Carducci Publishers, Illinois, 2002.

MERKELBACH, R., Şahin, S.; “Die Publizierten inschriften von Perge”, **EA**, 11, 1988, s. 97-170.

MERKELBACH, R.; **Mithras: ein persisch-römischer Mysterienkult**, Weinheim, Beltz Athenäa, 1994.

MICHEL, C.; **Recueil d'inscriptions grecques**, Paris, E. Leroux, 1900.

MIKALSON, J. D.; **Religion in Hellenistic Athens**, London, University of California Press, 1998.

MILLAR, Fergus; **The Roman Near East, 31 B.C.-A.D. 337**, Cambridge, Harvard University Press, 1993.

MILNER, N. P., SMITH, M. F.; “New Votive Reliefs from Oinanda”, **AS**, 44, 1994, s. 65-76.

MITCHELL, S.; **Regional Epigraphic Catalogues of Asia Minor II. The Ankara District. The Inscriptions of North Galatia**, British Institute of Archaeology at Ankara, Monograph no. 4; BAR International Series, 135, Oxford, 1982.

MITCHELL, S.; **Anatolia: Land, Men, and Gods in Asia Minor**, Oxford, Clarendon Press, 1993.

MITCHELL, S.; “Anatolia Between east and West the Parallel Lives of the Attalid and Mithridatid Kingdoms in the Hellenistic Age”, **AA**, 17/1, (2004), s. 131-139.

MITCHELL, S.; “Iranian Names and the Presence of Persians in the Religious Sanctuaries of Asia Minor”, **PBA**, 148, (2007), s. 151-171.

MITCHELL, S.; **One God: Pagan Monotheism in the Roman Empire**, ed. Peter Van Nuffelen, Cambridge, Cambridge University Press, 2010.

MITFORD, T. B.; “Cappadocia and Armenia Minor: Historical Setting of the Limes”, **ANRW**, II.7.2., Berlin, s. 1169-1228.

MODI, J. J.; **The Religious Ceremonies and Customs of the Parsees**, Bombay, J.B. Karani's Sons, 1937.

MORELLI, D.; **I culti in Rodi, Studi Classici e Orientali VIII**, Pisa, Goliardica, 1959.

MORKHOLM, O.; "Some Cappadocian Problems", **NC**, 1962, s. 407-411.

MORKHOLM, O.; "Some Cappadocian Die-Links", **NC**, 1966, s. 21-25.

MORKHOLM, O.; "The Coinages of Ariarathes VIII and Ariarathes IX of Cappadocia", **Essays Robinson**, 1968, s. 241-248.

MORKHOLM, O.; "The Classification of Cappadocian Coins", **NC**, 9, 1969, s. 21-31.

MORKHOLM, O.; "A Further Comment on the Coinage of Ariarathes VIII and Ariarathes IX", **QT**, 4, 1975, s. 109-138.

MORKHOLM, O.; "The Coinages of Ariarathes VI and Ariarathes VII of Cappadocia", **SNR**, 57, 1978, s.144-163.

MORKHOLM, O.; "The Cappadocians Again", **NC**, 19, 1979, s. 242-246.

MOULTON, James Hope; **The Religious Quest of India: The Treasure of the Magi**, New York, Oxford University Press, 1917.

MOULTON, James Hope; **Early Zoroastrianism**, Montana, Kessinger Publishing, 2005.

MOUSHMOV, N.; **Ancient Coins of the Balkan Peninsula and the Coins of the Bulgarian Monarchs**, 1912. (Erişim)

http://www.wildwinds.com/coins/greece/thrace/odessos/Moushmov_1527.jpg

MULLER, F. Max; **The Zend Avesta**, Part III, The Sacred Books of the East Part Thirty One, Kessinger Publishing, 2004.

NABARZ, Payam; **The Mysteries of Mithras: the Pagan Belief that Shaped the Christian World**, Rochester, Vt., Inner Traditions, 2005.

NACHTERGAEL, G.; **Les Galates en Grece et les Soteria de Delphes, recherches d'histoire et d'épigraphie hellénistiques**, Brussels, Palais de Academies, 1977.

NASH-WILLIAMS, V. E.; "Jupiter Dolichenus", **Greece & Rome**, volume 21, No. 62 (Jun., 1952), s. 72-77.

NICHOLS, Andrew; The Complete Fragments of Ctesias of Cnidus: Translation and Commentary with an Introduction, A Dissertation Presented to the Graduate School of the University of Florida, Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Doctor of Philosophy, University of Florida, 2008.

NILSSON, Martin P.; **Geschichte der griechischen Religion, Die hellenistische und römische Zeit**: Zweiter Band, München, C. H. Beck, 1956.

OHLEMUTZ, Erwin; **Die Kulte und Heiligtümer der Götter in Pergamon**, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1968.

OMURA, Sachihito; "1987 Kırşehir İli Sınırları İçinde Yapılan Yüzey Araştırmaları", **6. AST**, Ankara, 1988, s. 555-570.

OMURA, Sachihito; "1986 Yılı Kırşehir, Yozgat, Nevşehir, Aksaray İlleri Sınırları İçinde Yürütülen Yüzey Araştırmaları", **8. AST**, Ankara, 1990, s. 69-90.

OMURA, Sachihito; "1990 Yılı Orta Anadolu'da Yürütülen Yüzey Araştırmaları", **9. AST**, Ankara, 1992, s. 541-560.

OMURA, Sachihito; "2009 Yılı Kaman-Kalehöyük Kazıları", **32. KST**, cilt 4, İstanbul, 2011, s. 421-426.

ORLIN, Louis Lawrence; **Assyrian colonies in Cappadocia**, The Hague, Mouton, 1970.

ORPHEUS, **The Hymns of Orpheus**, tr. Ron Charles Hogart, Grand Rapids, MI : Phanes Press, 1993.

OSTER, R. E.; "Ephesus as a Religious Center under the Principate I. Paganism before Constantine", **ANRW**, II.18.3, 1990, s. 1661-1728.

OTTEN, H.; "Harga", **R1A**, volume 4, ed. Erich Ebeling, Bruno Meissner, Walter de Gruyter, (1975), s. 120.

OVERBECK, J.; **Die antiken Schriftquellen zur Geschichte der bildenden Künste bei den Griechen**, Leipzig, Wilhelm Engelmann, 1868.

OVIDIUS, **Metamorphoses**, Book 1-5, tr. W. S. Anderson, Oklohoma, University of Oklohoma Press, 1998.

ÖZBAŞARAN, Mihriban, ENDOĞRU, Muhsin; "Musular Kazısı, 1999", **22. KST**, cilt 1, İzmir, 2000, s. 73-82.

ÖZGÜÇ, Tahsin; "Eski Tunç Çağı: Hitit Kültürünün Kaynağı Olarak Hatti Kültürü", **Hititler ve Hitit İmparatorluğu: Bin Tanırlı Halk/ Die Hethiter und**

Ihr Reich Das Volk Der 1000 Götter, dir. Wenzel Jacop, Bonn, Kunst und Ausstellungshalle, 2002, s. 400-401.

ÖZGÜÇ, Tahsin; “Anadolu Şehir Devletleri: Eski Tunç Çağı’ndan Assur Ticaret Kolonilerine”, **Hititler ve Hitit İmparatorluğu: Bin Tanrılı Halk/ Die Hethiter und Ihr Reich Das Volk Der 1000 Götter**, dir. Wenzel Jacop, Bonn, Kunst und Ausstellungshalle, 2002, s. 402-403.

ÖZKAN, Süleyman; “Aksaray İli Arkeoloji Araştırmalarına Toplu Bir Bakış”, **Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih İncelemeleri Dergisi**, IX/1994 s. 159-172.

ÖZTAN, A.; “Acemhöyük”, **Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi**, 1, İstanbul, Yapı-Endüstri Merkezi Yayınları, 1997.

PARISE, Frank; **The Book of Calendars**, New York, Gorgias Press LLC, 2002.

PAUSANIAS; **Description of Greece**, tr. W.H.S. Jones, Litt.D., and H.A. Ormerod, 4 Volumes. Cambridge, MA, Harvard University Press; London, William Heinemann Ltd., 1918.

PAVIA, Carlo; **Guida dei mitrei di Roma antica: Dai misteriosi sotterranei della capitale: oro, incenso e mithra**, Roma, Gangemi, 1999.

PECK, Harry Thurston; **Harpers Dictionary of Classical Antiquities**, New York, Harper and Brothers, 1898.

PEKMAN, A.; **Eskiçağda Bazı Anadolu Şehirlerinin Tanrı ve Kahraman Ktistes’leri**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1970.

PELLING, C.; “The Triumviral Period”, **The Cambridge Ancient History X: The Augustan Empire, 43 B. C.-A. D. 69**, Cambridge, Cambridge University Press, 1996, s. 1-69.

PERSKY, Richard K.; **Kairos: A Cultural History of Time in the Greek Polis**, Unpublished Ph. D. Thesis, University of Michigan, 2009.

PHILOSTRATUS; **The Life of Apollonius of Tyana**, volume 1: Books 1-4, tr. Christopher P. Jones, Loeb Classical Library, Cambridge, Harvard University Press, 2005.

PHRYGIAN; Palaeolexicon: Zeus. (Erişim) www.palaeolexicon.com

PINDAR; **The Olympian and Pythian Odes**, tr. C. A. Wheelwright, London, A. J. Valpy, 1830.

PLATO; **PLATO in Twelve Volumes**, volume 7, tr. R.G. Bury. Cambridge, MA, London, Harvard University Press; William Heinemann Ltd., 1966.

PLATO; **Alcibiades**, ed. Nicholas Denyer, Cambridge, Cambridge University Press, 2001.

PLATO; **Symposium**, tr. Seth Benardete, Chicago, The University of Chicago Press, 2001.

PLEKET, H. W., STROUD, R. S. (ed.); **SEG, Volume XXXII**, Amsterdam, J. C. Gieben, 1985.

PLEKET, H. W., STROUD, R. S. (ed.); **SEG XXXIII**, Amsterdam J. C. Gieben 1986.

PLEKET, H. W., STROUD, R. S. (Ed.); **SEG, XXXIX**, Leiden, Brill, 1992.

PLINIUS; **The Natural History**, volume II, Books 3-7, tr. H. Rackham, Loeb Classical Library, Cambridge, Harvard University Press, 1942.

PLUTARCH; **Isis and Osiris**, tr. John Gwyn Griffiths, Cardiff, University of Wales Press, 1970.

PLUTARCH; **Works of Plutarch: Includes the Lives of the Noble Grecians and Romans (Parallel Lives), Morals and Essays and Miscellanies**, Mobile Reference, 2009.

PUHVEL, Jaan; **Hittite Etymological Dictionary, Words beginning with H**, volume 3, Berlin, Mouton de Gruyter, 1991.

RAMSAY, W. M.; "Inscriptions inédites de l'Asie Mineure", **BCH**, volume 7, 1883, s. 297-328.

RAMSAY, W. M.; **Church in the Roman Empire before A. D. 170**, London, Hodder & Stoughton, 1894.

RAMSAY, W. M.; **The Cities and Bishoprics of Phrygia I**, Oxford, the Clarendon Press, 1897.

RAMSAY, W. M.; "Lycaonian and Phrygian Notes", **The Classical Review**, volume 19, No. 7 (Oct., 1905), s. 367-370.

RAMSAY, W. M.; **The Church of the Roman Empire Before A. D. 170**, Montana, Kessinger Publishing, 2004.

RAMSAY, W. M.; **The Historical Geography of Asia Minor**, Cambridge, Cambridge University Press, 2010.

REGLING, K.; "Dynastienmünzen von Tyana, Morima und Anisa in Kappadokien", **ZfN**, 42, 1935, s. 1-23.

REMLER, Pat; **Egyptian Mythology A to Z**, New York, Infobase Publishing, 2010.

RHODES, P. J., LEWIS, David M.; **The Decrees of the Greek States**, Clarendon Press, 1997.

RICL, M.; "Hosios kai Dikaïos. Première partie: Catalogue des inscriptions", **EA**, 18, 1991, s. 1-70.

RICL, M.; "Hosios kai Dikaïos. Seconde partie: Analyse", **EA**, 19, 1992, s. 71-103.

RICL, M.; "Hosios kai Dikaïos. Nouveaux monuments", **EA**, 20, 1992, s. 95-100 taf. 9-10.

RICL, M.; "Inscriptions votives inédites au Musée d'Eskişehir", **ZA**, 44, 1994, s. 157-174.

RIDGWAY, Brunilde S.; **Hellenistic Sculpture I: The Styles of Ca. 331-200 B. C.**, Wisconsin, University of Wisconsin Press, 2001.

ROBERT, L.; **Le Sanctuaire de Sinuri près de Mylasa**, Paris, E. de Boccard, 1945.

ROBERT, L.; **Noms Indigènes dans l'Asie Mineure Greco-Romaine**, Bibliothèque archéologique et historique de l'Institut français d'archéologie d'Istanbul, 13 etc., Paris, A. Maisonneuve, 1963.

ROBERT, L.; **Hellenica: Recueil d'épigraphie, de numismatique et d'antiquités grecques**, volume 13, Paris, Adrien-Maisonneuve, 1965.

ROBERT, L.; **Études anatoliennes; recherches sur les inscriptions grecques de l'Asie mineure**, Etudes orientales, 5, Amsterdam, A. M. Hakkert, 1970.

ROBERT, L.; "Une nouvelle inscription grecque de Sardes: Règlement de l'autorité perse relatif à un culte de Zeus", **CRAI**, 119e année, N. 2, 1975, s. 306-330.

ROBERT, L.; "Nonnos et les monnaies d'Akmonia de Phrygie", **Journal des savants**, 1975, No: 3-4, s. 153-192.

ROBINSON, David M.; Archaeological Discussions, **AJA**, volume 36, No. 4 (Oct. - Dec., 1932), s. 521-555.

ROKEAH, David; **Jews, Pagans and Christians in Conflict**, Leiden, Brill, 1982.

ROTT, H.; **Kleinasiatische Denkmäler aus Pisidien, Pamphylien, Kappadokien und Lykien**, Studien über christliche Denkmäler, hrsg. von J. Ficker. N. F. V-VI, Leipzig, Dieterich, 1908.

ROUSSEL, P.; "Les Mystères de Panamara", **BCH**, 1927, s. 123-135.

RPCO: 10071, 10070; Roman Provincial Coinage Online. (Erişim) <http://rpc.ashmus.ox.ac.uk/coins/10070/> (Erişim) <http://rpc.ashmus.ox.ac.uk/coins/10071/>

RUFI, Q. Curti; **Historiarum Alexandri Magni**, ed. Edmund Hedicke, Berolini, Weidmann, 1867.

RUGE, W.; "Kappadokia", **RE X**, 2, Stuttgart, 1919, col. 1910-1917.

SANCISI-WEERDENBURG, H.; "The Zendan and the Ka'bah" Kunst, Kultur und Geschichte der Achämenidenzeit und ihr Fortleben, Akten des Achämeniden-Symposiums Göttingen, 1981 (AMI Ergänzungsband 10), 1983, s. 145-52.

SANDERS, Charles S.; "Jupiter Dolichenus", **AOS**, 23, 1902, s. 84-92.

SAPRYKIN, Sergej Ju.; "The Religion and Cults of the Pontic Kingdom: Political Aspects", **BSS 9: Mithridates VI and Pontic Kingdom**, edit. Jakob Munk Højte, 2009, s. 249-276.

SAYAR, Mustafa H.; “Doğu Kilikya'da Epigrafi ve Tarihi-Coğrafya Araştırmaları”, **9. AST**, Çanakkale, 1991, s. 203-222.

SAYAR, Mustafa H.; “Kilikya’da Tanrılar ve Kültler”, **Olba**, II, 1999, s. 131-54.

SAYAR, Mustafa H.; Kilikya Yüzey Araştırmaları 2005, **24. AST**, cilt 2, Çanakkale, 2006, s. 201-212.

SCHAEFFER, C. F., LAROCHE, E., VİROLLEAUD, C. NOUGAYROL, Jean; **Ugaritica V**, Paris, Librairie Orientaliste Paul Guethner, 1968.

SCHMIDT, E. F.; **Persepolis III: The Royal Tombs and Other Monuments**, Chicago, the University of Chicago Press, 1970.

SCHMITT, L.; Nouvel drachme du royaume de cappadoce, **BSFN**, 45/5 1990, s. 817-818.

SCHNEIDER, K.; “Macellum”, **RE XIV/1**, Stuttgart, 1928, 129-133.

SCHNEIDER, Eugenia Equini; “Classical Sites in Anatolia: 1994 Archaeological Survey in Cappadocia”, **13. AST**, cilt 1, Ankara, 1995, s.15-34.

SCHWABL, H.; “Zeus: Epiklesen”, **RE X A 1**, 1972, s. 253-376.

SCHWABL, H.; “Zeus: Nachträge”, **RE Suppl. XV**, 1978, s. 993-1063.

SCHWABL, H.; “Zum Kult des Zeus in Kleinasien”, **Die Epigraphische und altertumskundliche Erforschung Kleinasiens Hundert Jahre Kleinasiatische Kommission der Österr.**, Akademie der Wissenschaften 23-25 Oktober, 1990 (1993), s. 329-338.

SEEHER, Jürgen; Ein Einblick in das Reichspantheon: Das Felsheiligtum von Yazılıkaya”, **Hititler ve Hitit İmparatorluğu 1000 Tanrılı Halk / Die Hethiter und Ihr Reich Das Volk Der 1000 Götter**, dir. Wenzel Jacob, 2002, s. 112-117.

SERBIN, A.; **Bemerkungen Strabos über den Vulkanismus und Beschreibung der den Griechen bekannten vulkanischen Gebiete: Ein Beitrag zur physischen Geographie der Griechen**, Inaug.-Diss., Erlangen, 1893.

SEVİN, V; **Anadolu’nun Tarihi Coğrafyası**, Ankara, TTK Yayınları, 2007.

SHABANI, Reza; **Iranian History at a Glance**, tr. Mahmood Farrokhpey, Tehran, Alhoda International Publisher & Distributors, 2005.

SHERK, Robert K.; "Roman Galatia: The Governors from 25 B. C. to A. D. 114", **ANRW**, II.7.2., Berlin, 1980, s. 954-1052.

SICULUS, Diodorus; **Library of History**, volume VIII, Books 16.66-17, tr. C.Bradford Welles, Loeb Classical Library No. 422, 1963.

SİLİSTRELİ, Uğur; "Köşk Höyüğü", **6. KST**, İzmir, 1984, s. 31-36

SİLİSTRELİ, Uğur; "1984 Köşk Höyüğü", **7. KST**, Ankara, 1985, s. 129-142.

SIMEON; **Tarihte Ermeniler 1608-1619**, çev. Hrand D. ANDREASYAN, İstanbul, Çiviyazıları, 1999.

SMITH, A.H.; "Some Recently Acquired Reliefs in the British Museum", **JHS** 36, 1916, s. 65-70.

SMITH, Rowland; **Julian's gods: religion and philosophy in the thought and action of Julian the Apostate**, London & New York, Routledge, 1995.

SMITHSONIAN INSTITUTION, Global Volcanism Program: Erciyes Dagı (Erişim) <http://www.volcano.si.edu/world/volcano.cfm?vnum=0103-01>=

SMITHSONIAN INSTITUTION, Global Volcanism Program: Hasan Dagı (Erişim) <http://www.volcano.si.edu/world/volcano.cfm?vnum=0103-002>

SMITHSONIAN INSTITUTION, Global Volcanism Program: Göllü Dagı (Erişim) <http://www.volcano.si.edu/world/volcano.cfm?vnum=0103-003>

SIMONETTA, B.; "Note di numismatica della Cappadocia. Sull'attribuzione delle dramme di Ariarathes IV e di Ariarathes V", **RivItNum**, ser. 5, 6, 1958, s. 11-20.

SIMONETTA, B.; "Notes on the Coinage of Cappadocian Kings", **NC**, 7/1, 1961, 1962, s. 9-50.

SIMONETTA, B.; "Remarks on Some Cappadocian Problems", **NC**, 4, 1964, (1966), s. 83-92.

SIMONETTA, B.; "Some Additional Remarks on the Royal Cappadocian Coinage", **NC**, 7, 1967, s. 7-12.

SIMONETTA, B.; "A proposito di alcune attribuzioni di monete dei re di Cappadocia proposte dal Dr. Morkholm", **RIN**, 72, 1970, s. 45-61.

SIMONETTA, B.; "Ariarathes IV o Ariarathes VI: osservazioni in alcune rare monete di Cappadocia", **QT**, 1970, s. 37-42.

SIMONETTA, B.; "Osservazioni su alcune emissioni barbariche dei re di Cappadocia", **RIN**, 76, 1974, s. 95-105.

SIMONETTA, B.; "Raffronto tra alcuni stateri di Mazaeus a Tarsus e le dramme di Ariarathes I di Cappadocia", **SM**, 25, 1975, s. 91-95.

SIMONETTA, B.; "Sulla monetazione di Ariarathes di Cappadocia", **SM**, 97, 1975, s. 4-7.

SIMONETTA, B.; **The Coins of the Cappadocian Kings**, Typos Band II, Office Du Livre Fribourg, 1977.

SIMONETTA, B.; "Moneta inedite dei re di Cappadocia", **SM**, 29/115, 1979, s. 55-58.

SNGCop 1276; (Erişim) http://wildwinds.com/coins/greece/kyrenaica/SNGCop_1276.jpg

SOKOLOWSKI, Franciszek; **Lois sacrees de l'Asie Mineure**, Paris, E. de Boccard, 1955.

SOLINUS, Julius; **De Mirabilibus Mundi**, Venice, Nicolaus Jenson, 1473.

SOZOMENUS; **Ecclesiastical History: A history of the Church in Nine Books, from A. D. 324 to A. D. 440**, London, Samuel Bagster and Sons. 1846.

SÖKMEN, Emine; "Characteristics of the Temple States in Pontos", **BSS 9: Mithridates VI and Pontic Kingdom**, edit. Jakob Munk Højte, 2009, s. 277-288.

SPEIDEL, Michael; **The Religion of Iuppiter Dolichenus in the Roman Army**, Leiden, Brill, 1978.

SPHEPHERD, J. D.; **The Temple of Mithras, London: Excavations by W. F. Grimes and A. Williams at the Walbrook**, Archaeological Report (English Heritage), 12 London, English Heritage, 1998.

SPRENGLING, Martin; "Zur Parsik-Inschrift an der 'Kaaba des Zoroaster'", **ZDMG**, Band 91, 1937, s. 652-675.

SPRENGLING, Martin; "Kartir. Founder of Sassanian Zoroastrianism", **AJSL**, 57, 1940, s. 197-228.

SPRINGETT, Bernard H.; **Zoroaster-the Great Teacher**, London, William Rider & Son LTD, 1923.

STAMPER, John W.; **The Architecture of Roman Temples: The Republic to the Middle Empire**, Cambridge, Cambridge University Press, 2005.

STATUS; **Thebaid, Achilleid**, tr. J. H. Mozley, Cambridge, MA, Harvard University Press; London, William Heinemann Ltd., 1928.

STERRETT, John Robert Sitlington; **An Epigraphical Journey in Asia Minor**, Hildesheim, Georg Olms, 2007.

STRABON; **Strabons Erdbeschreibung in siebenzehn Büchern**, tr. C. G. Groskurd, Berlin, Nicolaischen Buchhandlung, 1834.

STRABON; **Geographika: Antik Anadolu Coğrafyası**, Kitap XII-XIII-XIV, çev. Adnan Pekman, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2005.

SULLIVAN, R. D.; "The Dynasty of Cappadocia", **ANRW**, II.7.2., Berlin, 1980, s. 1125-1168.

SUMMERER, Latife; "Amisos-eine Griechische Polis im Land der Leukosyrer", Pont-Euxin et polis: Polis hellenis et polis barbaron. Hommage à Otar Lordkipanidzé et Pierre Lévêque. 10e Symposium de Vani (Colchide), 23-26 sept. 2002, Presses Univ. Franche-Comté, 2005, s. 129-166.

SYDENHAM, E. A.; **The Coinage of Caesarea in Cappadocia**, supp. Alex G. Malloy, New York, Attic Books, 1978.

ŞAHİN, S.; **Katalog der Antiken Inschriften des Museums von İznik (Nikaia)**, II-1, **Entfernte Umgebung der Stadt**, IGSK 10,1, Bonn, Habelt, 1981.

ŞAHİN, S.; **Katalog der antiken Inschriften des Museums von İznik (Nikaia)**, II, 2. **Entfernte Umgebung der Stadt**, IGSK 10,2, Bonn, Habelt, 1982.

ŞAHİN, S.; "Forschungen in Kommagene I: Epigraphik", **EA**, 18, 1991, s. 99-113.

ŞAHİN, N.; **Zeus'un Anadolu Kültleri**, İstanbul, Vehbi Koç Vakfı, Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Enstitüsü, 2001.

ŞAHİN, H.; Eine Neue Weihinschrift für Zeus Epikarpios aus dem Mitterenrauen Kilikien, **EA**, 40, 2007, s. 35-40.

ŞENYURT, S. Yücel; "Nevşehir İli 1997 Yılı Yüzey Araştırması", **16. AST**, cilt 1, Tarsus, 1998, s. 451-466.

ŞENYURT, S. Yücel; "Nevşehir İli 1998 Yılı Yüzey Araştırması", **17. AST**, cilt 2, Ankara, 1999, s. 365-380.

TACITUS; **Annals**, Books 1-3, tr. Francis Richard David Goodyear, Cambridge, University Press, 1972-1981.

TADMOR, Hayim; "Historical Implications of the Correct Rendering of Akkadian dâku", **JNES**, volume 17, No. 2 (Apr., 1958), s.129-141.

TANER, S.; "Kültepe Sikkeleri, (1967, 1973)", **Belleten**, 152, (1974), s. 583-595.

TAYLOR, G. A.; "A Countermarked Coin of Ariarathes VII ?", **NC**, 8, 1968, s. 269-270.

TAYLOR, G. A.; "A Find of Cappadocian Silver", **Berytus**, 20, 1972, s. 43-45.

TEJA, Ramon; "Die römische Provinz Kappadokien in der Prinzipatszeit", **ANRW**, II.7.2, Berlin, 1980, s. 1083-1124.

TEKİN, Oğuz; **Eski Anadolu ve Trakya: Ege Göçlerinden Roma İmparatorluğunun İkiye Ayrılmasına kadar (MÖ 12.-MS 4. Yüzyıllar Arası)**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2007.

TEXIER, C.; **Küçük Asya: Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi**, cilt 3, çev. Ali Suat, Ankara, Enformasyon ve Dökümantasyon Hizmetleri Vakfı, 2002.

THEOPHRASTUS, **Characters**, XVI, ed. James Diggle, Cambridge Classical Texts and Commentaries 43, Cambridge, Cambridge University Press, 2004.

THIEME, Paul; "The 'Aryan' Gods of the Mitanni Treaties", **AOS**, volume 80, No. 4 (Oct.-Dec., 1960), s. 301-317.

THIERRY, M. N.; "Un problème de continuité ou de rupture. La Cappadoce entre Roma, Byzance et les Arabes", *Comptes-rendus des séances de l'année-Académie des inscriptions et belles-lettres*, 121e année, N. 1, 1977, s. 98-145.

THOMPSON, Michael; **Granicus 334 BC: Alexander's first Persian victory**, Illust. Richard Hook, Oxford, Osprey Publishing, 2007.

TOLMAN, H. C.; **Ancient Persian Lexicon and Texts**, Vanderbilt Oriental Series, volume VL, New York, American Book Company, 1908.

TOPÇUOĞLU, Oya; “Anitta Text”, **Anatolia’s Prologue Kültepe Kanesh Karum**, ed. Fikri Kulakoğlu, Selmin Kangal, İstanbul, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Yayınları 2011, s. 24-29.

TÜFEKÇİ SİVAS, Taciser; “Frigler ve Frig Uygarlığı”, **Friglerin Gizemli Uygarlığı**, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2007, s. 9-14.

TOZER, Henry Fanshawe; **Turkish Armenia and Eastern Asia Minor**, London, Longmans, Green, and Co., 1881.

TUCKER, Spencer C.; **A Global Chronology of Conflict: From the Ancient World to the Modern Middle East**, Santa Barbara, ABC-CLIO, LLC, 2010.

TURCAN, Robert; **Les Cultes Orientaux dans le Monde Romain**, Paris, Belles Lettres, 1989.

TYRIUS, Maximus; **The Dissertations**, volume 2, tr. Thomas Taylor, London, C. Whittingham, 1804.

USTINOVA, Yulia; **The Supreme gods of the Bosporan Kingdom: Celestial Aphrodite and the Most High God**, Leiden; Boston; Köln, Brill, 1998.

ÜRETEN, H.; “Helenistik Dönem pergamon Kenti tanrı ve Kültleri”, 185-214., **A.Ü.Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları**, XXII, 25, 2004, s.185-214.

ÜRETEN, H.; **Neşredilmiş Yazıtlar Işığında Hellenistik Dönem Pergamon Kenti Tanrı ve Kültleri**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara, 2003.

VALERIUS MAXIMUS; **Memorable Deeds and Sayings: One Thousand Tales From Ancient Rome**, tr. Henry John Walker, Indianapolis/Cambridge, Hackett Publishing, 2004.

VAN DAM, R.; **Cappadocia, Kingdom of Snow: Roman Rule and Greek Culture in Cappadocia**, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 2002.

VERGILIUS; **The Aeneid of Vergil**, tr. Allen Mandelbaum, London, University of California Press, 1982.

VERMASEREN, M. J.; **CIMRM**, volume I, Hagae Comitatus, M. Nijhoff, 1956.

VERMASEREN, M. J.; **CCIS I: The Hands**, ass. Eduard Westra, Margreet B. de Boer, Leiden, Brill, 1983.

VIERECK-GOETTE, L., LEPETIT P., GÜREL, A., GANSKOW, G., ÇOPUROĞLU, I., ABRATIS, M.; "Revised Volcanostratigraphy of the Upper Miocene to Lower Pliocene Ürgüp Formation, Central Anatolian Volcanic Province, Turkey", **Stratigraphy and Geology of Volcanic Areas**, ed. Gianluca GropPELLI, Lothar Viereck-Goette, Boulder/Colorado, GSA yayınları, 2010, s. 85-112.

VON AULOCK, Hans; **SNG, Sammlung von Aulock Collection of Greek Coin from Asia Minor**, Volume 3, West Milford, N. J., Sunrise Publications, 1987.

VON BISSING, F. W.; "Der persische Palast und die Turmbasilika," **Studien zur Kunst des Ostens: Josef Strzygowski zum 60. Geburtstag**, Vienna, 1923, s. 40-57.

VON OLSHAUSEN, E.; "Götter, Heroen und ihre Kulte in Ponte", **ANRW**, 18.3, 1990, s. 1899-1903.

WAGNER, Jörg; "Eine Votivhand für Iupiter Dolichenus und Iuno Dolichena aus Comana Cappadociae", **Hommages à M. J. Vermaseren III, Vermaseren Maarten J.**, Leiden, Brill, 1978, s. 1300-1308, Taf. CCLV-CCLXIII.

WALDMANN, H.; **Der Kommagenische Mazdaismus**, IstMitt 37, Tübingen, Wasmuth, 1991.

WALSER, Gerold; **Die Völkerschaften auf den Reliefs von Persepolis**, Berlin, Mann, 1966.

WANNAGAT, D.; "Zur Säulenordnung des Zeustempels von Olba-Diokaisareia", Olba II, 1999, s. 355-365.

WEBER, W.; **Untersuchungen zur Geschichte des Kaisers Hadrianus**, Leipzig, B. G. Teubner, 1907.

WEINFELD, Moshe; **Normative and Sectarian Judaism in the Second Temple Period**, Library of Second Temple Studies, 54, London, T & T Clark, 2005.

WEISS, Peter; "Argaios/Erciyes Dağı – Heiliger Berg Kappadokiens. Monumente und Ikonographie, **JNG**, 35 (1985), s. 21-48.

WELLES, C.B.; **Royal Correspondence in the Hellenistic Period: A Study in Greek Epigraphy**, New Haven, Prague, Kondakov Institute Yale University Press, 1934.

WESCOAT, Bonna Daix; **The temple of Athena at Assos**, ed. John Bennet, John Boardman, J. J. Coulton, Donna Kurtz, R. R. R. Smith, Margareta Steinby, Oxford, Oxford University Press, 2012.

WHEELER, Everett L.; "The Army and the Limes in the East", **A Companion to the Roman Army**, ed. Paul Erdkamp, 2011, West Sussex, Blackwell Publishing, s. 235-266.

WIEDEMANN, T. E. J.; "Tiberius to Nero", **The Cambridge Ancient History**, Volume X: The Augustan Empire, 43 B. C. – A. D. 69, ed. Alan K. Bowman, Edward Champlin, Andrew Lintott, Cambridge, Cambridge University Press, 1996, s. 198-255.

WROTH, Warwick William; **Catalogue of Greek Coins in the British Museum. Pontus, Paphlagonia, Bithynia, and the Kingdom of Bosphorus**, London, Elibron Classics Series, 1999.

YILDIRIM, Nimet; **Fars Mitolojisi Sözlüğü**, İstanbul, Kabalcı Yayınları, 2006.

YILDIZ, Mustafa, SOĞANCI, Ali Sinan; "Evaluation of Geotechnical Properties of the Salt Layers on the Lake Tuz", **Scientific Research and Essays**, volume 5(18), 18 September, 2010, s. 2656-2663.

YİĞİT, Turgut; "Tabal", **Ankara Üniversitesi Dil, Tarih, Coğrafya Fakültesi Dergisi**, 40, 3-4 (2000), s. 177-189.

ZAEHNER, Robert Charles; **Zurvan: a Zoroastrian Dilemma**, New York, Biblo & Tannen Publishers, 1972.

ZAKATALY, D.; **L'Authentique tombeau de Cyrus: rapport à sa majesté impériale Mohammad Reza Chah Pehlevi**, Chahinchah de l'Iran, Téhéran, 1954.